

Trine Paludan

De uvidende og de udviklingsparate

De uvidende og de udviklingsparate

Identitet som mulighed og restriktion blandt
fabriksarbejdere på det aftayloriserede fabriksgulv

ISSN 0906-6934
ISBN 978-87-593-8367-4

PhD Program in Organizational Analysis
CBS / Copenhagen Business School

Ph.d. serie 17.2008

De uvidende og de udviklingsparate

Trine Paludan

De uvidende og de udviklingsparate

Identitet som mulighed og restriktion blandt fabriksarbejdere på det aftayloriserede fabriksgulv

1. udgave 2008

Ph.d. serie 17.2008

© Forfatteren

ISBN: 978-87-593-8367-4

ISSN: 0906-6934

Distributed by:

Samfundslitteratur Publishers

Rosenørns Allé 9

DK-1970 Frederiksberg C

Tlf.: +45 38 15 38 80

Fax: +45 35 35 78 22

forlagetsl@sl.cbs.dk

www.samfundslitteratur.dk

Alle rettigheder forbeholdes.

Kopiering fra denne bog må kun finde sted på institutioner, der har indgået aftale med COPY-DAN, og kun inden for de i aftalen nævnte rammer. Undtaget herfra er korte uddrag til anmeldelse.

De uvidende og de udviklingsparate

**Identitet som mulighed og restriktion
blandt fabriksarbejdere på det
aftayloriserede fabriksgulv**

**Ph.d. afhandling
indleveret ved
Institut for Organisations og Arbejdssociologi
Copenhagen Business School**

Maj 2008

af

Trine Paludan

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1.

Indledning. Identitet og fabriksarbejde i et senmoderne videnssamfund.....4

Kapitel 2.

Metode og feltbeskrivelse.....16

Kapitel 3.

Vidensskabsteori og teorivalg.....36

Kapitel 4.

Strukturalistisk organisationsteori og danske studier af aftaylorisering.....50

Kapitel 5.

Empiriske fortællinger.....66

Kapitel 6.

Virksomheden og dens ansatte.....76

Kapitel 7.

Selvrefleksiv identitet i senmoderne samfund. Anthony Giddens.....87

Kapitel 8.

Selvrefleksive identitetsformer på fabriksgulvet.

Analyse 1 'Livsplanlægning og Rastløshed'.....106

Kapitel 9.

Selvrefleksive identitetsformer på fabriksgulvet.

Analyse 2. 'Identitetslandkort'.....123

Kapitel 10.

Kollektiv identitet i organisationer. Introduktion til social identitets

teori.....150

Kapitel 11.

Analyse.

Latterens fællesskab. Ingeniørerne som udvalgt Dem-gruppe.....163

Kapitel 12.

Analyse.

Ritualiserede fornærmelser. Metakommunikation på fabriksgulvet...174

Kapitel 13.

Analyse.

'Der er jo forskel på folk'. Identitet som restriktion og fordømmelse...189

Kapitel 14.

Konklusion. Fabriksgulvet som senmoderne identitetsscene.....201

Litteraturliste.....208

English summary.....217

Tak.....220

Kapitel 1

Indledning

Identitet og fabriksarbejde i et senmoderne videnssamfund

Denne afhandling udforsker og belyser spørgsmål omkring identitet blandt en gruppe fabriksarbejdere på en højteknologisk industri-arbejdsplads i Danmark. - Men hvorfor et forskningsprojekt omkring identitet blandt danske fabriksarbejdere? Ifølge en del observatører af den globale økonomi er fabriksarbejdere en uddøende race i Danmark. For fabriksarbejde udgør en anakronisme i det service- og videnssamfund som det danske samfund er i gang med at udvikle sig hen imod; et samfund, hvor industriens masseproduktion er outsourcet til lønbillige dele af kloden, og hvor vi i stigende grad lever af vores viden, vores innovationsevne, vores højteknologi og vores serviceerhverv (Tanggaard Andersen 2004:27, Bengtsen 2008, Keller 2006). Der er delte meninger, blandt forskere indenfor global økonomi, om hvorvidt industriproduktion vitterlig *er* uddøende i lande som Danmark eller om den stadig har en – væsentlig – rolle at spille (se Kristensen 2005 for en diskussion). Denne mere økonomiske diskussion falder dog udenfor denne afhandlings rammer. *Men*, tilstanden som sådan, fabriksarbejderen som 'truet art' i et samfund på vej et andet sted hen; fabriksarbejderen ladt bagude så at sige, af den overordnede samfundsudvikling, udgør en væsentlig grund for den figur som afhandlingens spørgsmål udgør. Det er på baggrund af disse overordnede bevægelser hen imod vidensintensive, højteknologiske og postindustrielle samfunds- og kulturformer, at spørgsmål omkring fabriksarbejde og identitet synes at opstå som særligt betydningsfulde. Det er i denne forbindelse, at 'fabriksarbejde og identitet' synes at blive gådefuld, på en måde som, i mine øjne, kalder på forskningsmæssig opmærksomhed. Lad mig forklare yderligere, hvad denne 'gåde' handler om ved at beskrive en række synspunkter omkring fabriksarbejde:

Det dystre billede af fabriksarbejderen som 'ladt bagude' af samfundsudviklingen er netop det billede som tegnes af sociologen Zygmunt Bauman i bogen 'Work, consumerism and the new poor' (1998). Bogen er en analyse af det, som indenfor den sociologiske debat kaldes den senmoderne samfundstilstand og Baumans

overordnede tese er, at vi som samfund har bevæget os væk fra industrisamfundet hen imod et forbrugssamfunds, hvor en *forbrugstænkning* invaderer snart sagt alle områder af samfunds- og privatlivet. Også på arbejdets område gør en udbredt forbrugstænkning sig gældende. Bauman argumenterer for at den weberianske arbejdsetik er blevet erstattet af en 'forbrugsæstetik', hvor oplevelse og nydelse er i højsæde. Disse vilkår betyder, at det er nedværdigende kun at arbejde for livets opretholde, og der ikke længere kan etableres den samme respekt om en 'rigtig' arbejder. Bauman skriver:

'Like other activities, work now comes first and foremost under aesthetic scrutiny. Its value is judged by its capacity to generate pleasurable experience. Work devoid of such capacity – that does not offer 'intrinsic satisfaction' – is also work devoid of values. Other criteria (also its supposedly morally ennobling impact) cannot withstand the competition and are not powerful enough to save work from condemnation as useless or even demeaning for the aesthetically guided collector of sensations' (Bauman 1998: 33)

I Tanggaard Andersens opsummering af Bauman:

'Under arbejdsetikken besad alle former for arbejde en værdighed; forbrugeræstetikken betyder at æstetiske oplevelser gennem arbejdet er i fokus frem for pligt... Jobs uden oplevelsesorienteret tilfredsstillelse er blottet for værdi og Bauman taler om to kategorier af jobs, de 'spændende' og de 'kedelige'. Sidstnævnte er de standardiserede og rutineprægede jobs, for eksempel ufaglærte kvinder i industrien. Disse anses for at være usle og kedelige jobs, fordi de ikke som de spændende jobs giver mulighed for oplevelser, selvrealisering og udfordringer' (Tanggaard Andersen 2000:118).

Men også andre forskere end Bauman har gjort sig iagttagelser af udviklingen på arbejdsmarkedet, som bekræfter Baumans tese om at oplevelse og ikke mindst personlig selvudvikling, synes at være ved at etablere sig som et forventet fast element af Arbejdslivet (Bovbjerg 2003, Bengtsen 2008, se også Tidsskrift for Arbejdsliv 2008)¹.

Det er på baggrund af disse tendenser at følgende gædespørgsmål rejser sig: Hvordan stiller denne overordnede samfundsudvikling fabriksarbejderen?

Er fabriksgulvet et sted som er forladt af den overordnede samfundsudvikling, hvor visse uheldige mennesker må henslæbe sig med kedelige rutineprægede jobs ved

¹ Disse forskere er stærkt kritiske overfor denne udvikling og fører en, mener jeg, vedkommende diskussion. I denne afhandling er jeg dog mere interesseret i hvordan en sådan overordnet udvikling stiller fabriksarbejderen.

samlebåndene, mens resten af samfundet jager oplevelser og selvrealisering – også i deres arbejdsliv?

Og hvis det er sådan, eller bare delvis sådan, hvordan påvirker det så disse mennesker, deres identitet og selvopfattelse?

Den amerikanske industrisociolog Peter Vallas bringer yderligere næring til disse spørgsmål gennem sine studier af den nyere historiske udvikling i den amerikanske papirindustri, hvor indførelsen af computerbaseret højteknologi har forandret fabriksarbejderens rolle fra vidende til det modsatte (2001). I takt med udviklingen hen imod vidensintensive højteknologiske industriproduktioner foregår en parallel kulturel og social proces, hvor arbejderen gradvis mister status i og med at manuelle og færdighedsbaserede fremstillingsmetoder overtages af computerbaseret højteknologi. Vallas konklusion er, at i den højteknologiske industriproduktion ender arbejderen med at fremstå som 'Other' til viden, fornuft og rationalitet. Lad mig illustrere med et par citater fra ingeniørerne på de virksomheder som Vallas har studeret; citater som handler om virksomhedens arbejdere:

'They are not scientific, some of them are very superstitious'

'They don't think rationally.. they don't have that intellectual capacity'

'Some of them question scientific knowledge. How can they question our knowledge?'

'They are against change'

(fra Vallas 2001)

Vender vi os igen mod Danmark er den tydelige tendens, at den tilbageværende industriproduktion netop *er* højteknologisk; den mere lavteknologiske produktion - eksempelvis tekstilindustrien - var den første som blev flyttet til lønbillige dele af verden som Østeuropa, Kina og Indien.

'Gåden om fabriksarbejde og identitet' er således også gåden om, *hvad det indebærer at være ufaglært fabriksarbejder i et videnssamfund og i en vidensintensiv højteknologisk produktion?* Hvis Vallas har ret, eller bare delvis ret, hvordan stiller det så den enkelte arbejder i forbindelse med at skabe sig en identitet, ikke mindst i forhold til sit arbejde?

Og disse spørgsmål får en yderligere kant, når man indtænker sociologernes tilstandsdiagnoser af senmoderne postindustrielle samfund – som det danske - som værende stærkt præget af en allestedsnærværende *individualisering* (Bauman 1998, Beck 2001, Giddens 1991). Vestlige samfund *er* simpelthen - ifølge disse tænkere - samfundsformer som historisk set skiller sig ud ved deres optagethed af individuel identitet; samfund som befolkes af mennesker, for hvem identitetsspørgsmål som

'hvem er jeg?' og 'hvem kunne jeg *ønske* at være' får stadig stærkere betydning. Som Giddens skriver om det om senmoderne post-traditionelle samfund:

'The more post-traditional the settings in which an individual moves, the more lifestyle concerns the very core of self-identity, its making and remaking. ..Each of the small decisions a person makes every day – what to wear, what to eat, how to conduct himself at work...- All such choices (as well as larger and more consequential ones) are decisions not only about how to act but *who to be*'-

In the context of a post-traditional order, the self becomes a reflexive project'(Giddens 1991:81, 33 min understregning).

I Anthony Giddens senmoderne univers flyder individet i en (mal-)strøm af beslutninger omkring 'hvem jeg vil være?'. Hvor identitet tidligere i mere 'traditionelle' samfundsformer var noget individet i høj grad blev givet af det omgivende samfund kva den position hun blev født ind i, er identitet i dag i senmoderne samfundstyper *et selvrefleksivt projekt*, hvor individet bestandigt *selv* må forsøge at skabe en sammenhængende historie om 'hvem jeg er'(Giddens 1991). Et krav som ifølge Bauman og andre udspilles også på arbejdet, som i det senmoderne samfund opstår som leverandør af forbrugslignende oplevelser, personlig udvikling - og altså identitet.

Men gælder dette også for fabriksarbejdere? Er også de sen-moderne i Giddens forstand? De er det muligvis i deres privatliv, men er de det også i forbindelse med deres arbejde? Åbner fabriksgulvet for muligheder for selvrefleksive identitetskonstruktioner og for identitetsmæssige valg?

Ifølge Bauman og Vallas kunne svaret tænkes at være negativt, idet fabriksarbejdere her kastes som dem der netop repræsenterer negationen af denne samfundsudvikling; dem som er perifere i forhold til disse tendenser, eller ifølge Vallas, ligefrem dens 'Anden'. Men noget kunne tyde på, at netop danske fabriksgulve her udskiller sig fra tyske, engelske og amerikanske, og at der i denne forskellighed ligger endnu et element i gåden om fabriksarbejde og identitet i Danmark.

Det aftayloriserede danske fabriksgulv

- industriproduktion under forandring

Vender man sig mod de organisationsteoretiske og arbejds sociologiske studier som findes af danske fabriksgulve i nyere tid, synes et bestemt begreb at gå igen i deres beskrivelse, nemlig *aftaylorisering* (se f.eks. Kristensen 2005, Tanggaard Andersen 2004, Voxted 2005, Olsen/Clausen 2000). For organisationsteoretikere er termen et velkendt begreb fra den strukturalistiske organisationsteori og

konnotationerne ligeledes bekendte. For forskere fra andre fagtraditioner kræver den formentlig en introduktion. Lad mig her kort skitsere, hvad der ligger i udsagnet 'aftayloriseringen af det danske fabriksgulv'. Frederick W. Taylor var en amerikansk ingeniør som i begyndelsen af forrige århundrede kastede sig over, hvad han kaldte 'det videnskabelige studier af ledelse og arbejdsorganisering' i datidens voksende industrivirksomheder. Han grundlagde det han kaldte 'Scientific Management' – en positivistisk inspireret 'videnskab' om hvordan man opnåede den optimale (i betydningen mest rationelle, kost-effektive og hurtige) arbejdsform og dermed den største indtjening. Et væsentligt element var den, såkaldte videnskabelige, topstyrede udregning og planlægning af arbejdet på alle niveauer i virksomheden. Hver enkelt arbejdsopgave blev nøje beskrevet: hvilke arbejdere som gjorde hvad, hvornår de gjorde det og hvordan de gjorde det. Denne beskrivelse var altså en ledelsesopgave. Arbejderens rolle var (blot) at udfylde de standardiserede beskrivelser som knyttede sig til netop hans eller hendes funktion (Taylor 1996). Den typiske tayloristiske fabrik er det stereotype billedet, hvor arbejderen står på sin faste plads ved samlebåndet og trykker på den samme knap dagen lang, reduceret til en simpel 'funktion' i det store maskineri. Indenfor organisationsteorien kaldes sådanne fabrikker også for 'maskinbureaukratier' (Mintzberg 1992) og denne type af organisationer har været en central organisatorisk institution i den industriproduktion, som har været med til at skabe væksten i den vestlige del af verden igennem nyere tid. Men som sagt, forskningen indenfor dansk industrivirksomhed peger på, at danske fabriksgulve gennem en periode har undergået en 'aftaylorisering'.

Allerede fra begyndelsen af halvfjerdserne gik mange danske virksomheder fra det maskinbureaukratiske samlebåndsarbejde til eksperimenter med forskellige former for team-organisering og selvstyrende grupper. Og i dag finder vi mange steder dansk industrifremstilling præget af fleksible åbne teambaserede samarbejdsformer karakteriseret af decentrale beslutningsprocesser frem for store bureaukratisk organiserede 'tunge og langsomme' organisationer (som den klassiske gammeldags industrifabrik). Her et par observationer fra forskere indenfor feltet:

'Flere og flere virksomheder ønsker at udvikle en fladere organisationsstruktur ved at uddelegere ansvar og flere arbejdsopgaver i teams. Det nye i denne form for arbejdsorganisering er, at de ansatte inddrages i beslutningsprocessen omkring deres arbejde og derved i udgangspunktet opnår større ansvarliggørelse (Tanggaard Andersen 2004:28).

'.. Danmarks komparative fordele og muligheder findes ...i en særlig arbejdsorganisation... En undersøgelse foretaget af en amerikansk forskningsgruppe

..viser, at Danmark skiller sig radikalt ud [i sammenligning med amerikanske og andre europæiske virksomheder]. En almindelig dansk gennemsnitsarbejder har næsten lige så meget autonomi som en amerikansk værkfører; den danske værkfører har autonomi, som en amerikansk administrerende direktør; mens produktionschefens autonomi i Danmark er tæt på gudernes... Virksomhederne producerer produkter i mange varianter og typer, ofte efter kundespecifikation. Hver eneste arbejdsplads er meget selvstændig og kan omstilles kvikt og fleksibelt til stadigt nye opgaver. *Operatøren [fabriksarbejderen] bliver betragtet som en ekspert på sit område...* (Kristensen 2005:3, min understregning)

'Industrioperatørarbejdet bygger i stort og stigende omfang på viden, ligesom tempoet, hvormed den viden der efterspørges ændrer sig, er højt' (Voxted 2005)

'..det tayloriserede industriarbejde er under forandring; men forandringerne er vanskelige og modsætningsfulde' (Olsén/Clausen: 2000).

De forskelligartede årsager til denne generelle aftaylorisering af fabriksgulvet skal ikke opholde mig her, (men de vil blive diskuteret i afhandlingen og jeg vil særlig komme ind på, hvorledes aftayloriseringen menes af fremme virksomhedernes overordnede innovationsevne og omstillingsparathed (Burns 1963)). Lad mig her understrege, hvad denne aftayloriseringstendens synes at indebære for fabriksarbejderen: for de ufaglærte ansatte i virksomhedernes operatørstillinger synes aftayloriseringen at pege imod større beslutningsansvar, større indflydelse på løsningen af arbejdsopgaver, større selvstændighed, større behov for omstillingsparathed og en generelt mere videnskrævende indsats i udførelsen af deres arbejdsopgaver. Hvis dette er rigtigt, eller delvist rigtigt, er den danske fabriksarbejder måske slet ikke 'hægtet af' den overordnede samfundsudvikling, sådan som det indikeres af Bauman og Vallas. Der bliver dermed endnu en grund til at stille det Giddenske spørgsmål. Og det er netop det spørgsmål, som jeg i denne afhandling vil rejse, et spørgsmål som altså forlyder:

*Giver fabriksgulvet, ligesom de arbejdsrum som befærdes af højtuddannede, mulighed for at stille spørgsmål som: 'Hvem er jeg, hvem vil jeg gerne være?' og 'hvilke muligheder tilbyder netop dette arbejdsrum for hvad (og hvem) jeg i arbejdsmæssig henseende kan være/blive?'*²

² Lad mig her nævne, at andre organisationsanalytikere med inspiration fra Giddens har analyseret hvordan selvrefleksive identitetsformer og kreativt identitetsarbejde finder sted blandt veluddannede ansatte i moderne organisationer, ingeniører, advokater, administratorer og lignende, i forbindelse med

Og lad mig i denne forbindelse nævne følgende vigtige forhold omkring den eksisterende litteratur:

Om end der i de danske studier af fabriksarbejde findes en stor interesse i spørgsmål omkring arbejdsorganisering (Kristensen 2005a, Voxsted 2005, Taangaard Andersen 2003, 2004, Visholm 2005) såvel som i spørgsmål som på én og anden vis vedrører identitet (Kold 1995, Taangaard Andersen, Kristensen 2003, Olsén/Clausen 2000), synes ingen studier direkte at adressere det som er et af denne afhandlings hovedærende, nemlig

en udforskning af selvrefleksive identitetskonstruktioner i relation til selve arbejdet på det aftayloriserede fabriksgulv eller med andre ord en undersøgelse af den nærmere sammenhæng mellem individuel selvrefleksiv identitetsdannelse og aftayloriserede arbejdsformer blandt fabriksarbejdere.

Forholdet mellem individuelle og kollektive identitetsformer

Men sigtet med afhandlingen er videre end som så. Jeg er i denne afhandling ikke bare optaget af fabriksarbejderes individuelle og selvrefleksive identitetsformer, men i lige så høj grad af deres kollektive identitetsformer. Jeg er interesseret i de former for Vi'er (eller 'Os-grupper') (Turner 1979, Tafjel 1982) som mennesker skaber sammen i et arbejdsrum, og altså her – på et fabriksgulv. Jeg er interesseret i hvorledes disse kollektive identitetsformer harmonerer eller disharmonerer med mere individuelle identitetsformer.

Giddens skriver: 'Emancipated from tradition, identity has lost its unquestionable ascribed attachment to social status. It is up to the individual him - or herself to pursue and obtain a self-identity, thus limiting the strength of a 'collective 'we' on the individual identity (Giddens 1991)

Generelt findes der i den sociologiske litteratur som giver sig af med at diagnosticere den senmoderne samfundstilstand en understregning af de mange måder, hvorpå individualiseringen har fortrængt kollektive tilhørsformer og fællesskaber (for en generel diskussion se f.eks. Ulrich Beck og Beck-Gernsheims bog 'Individualization' 2001). På denne baggrund bliver det også interessant at undersøge det aftayloriserede fabriksgulv, ikke bare som mulighedsrum for

deres arbejde, deres profession og den organisation, som de er ansat i (se Kuhn 2006 og Brown 2001 for oversigter) - men i denne afhandling ønsker jeg, at adressere dette spørgsmål til fabriksgulvet.

skabelsen af individuelle identitetsformer, men også som rum for skabelsen af kollektive former for identitet og selvopfattelse. Og dette er det næste overordnede ærende i nærværende afhandling. Jeg er således overordnet set interesseret i både at undersøge fabriksarbejderes individuelle selvrefleksive identitetsformer - og i at undersøge samme arbejderes konstruktion af kollektive identitetsformer.

Den gennemgående problemstilling i afhandlingen ser derfor således ud:

en udforsknings af det aftyloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer – altså en undersøgelse af sammenhænge mellem identitet og arbejdsorganiseringsformer, samt en undersøgelse af forholdet mellem individuelle og kollektive identitetsformer.

Men mere almindelig ord præsenterer denne afhandling en undersøgelse af, hvad det identitetsmæssigt set, indebærer at være fabriksarbejder på et dansk fabriksgulv i netop denne historiske (og teknologiske) epoke af landets historie; og de spørgsmål som rejses kunne også formuleres på følgende vis:

Hvem er jeg og hvem kan jeg blive i netop dette arbejdsrum?

Hvem er vi? Hvordan skabes fælles 'Vi' er netop her?

Og endelig:

Hvem får man overhovedet 'lov' til at være på et dansk fabriksgulv?

Som spørgsmålene indikerer er 'identitet' (i denne afhandling) anskuet som både en mulighed og en restriktion. Ét er hvem du gerne vil være, noget andet er, hvem du får lov til at være. De identitetsanalyser som foldes ud i afhandlingen handler om begge disse dimensioner af fabriksarbejderes identitet.

Og grunden til at begge dimensioner træder frem, skyldes tror jeg, at jeg i teoretisk henseende har gjort brug af identitetsteorier af temmelig forskellig observans.

Forskellige identitetsteoretiske optikker

Jeg har i afhandlingens løb både anvendt følgende identitetsteori: Anthony Giddens teori om selvrefleksiv identitetsdannelse i senmoderne samfund (1991) som er en teoretisk (sociologisk) orientering som understreger menneskers selvrefleksive individuelle *identitetsarbejde* (se også Kuhn 2006, Brown 2001, Day 1998, Widdicombe 1998). Jeg har ydermere anvendt Social Identitets Teori som er en socialpsykologisk teoretisk retning, som betoner hvorledes menneskers skabelse af fælles identiteter sker gennem en relativ og sammenlignende konstituering af Os-grupper og Dem-grupper (Turner 1979, Tafjel 1982). Endelig har jeg i afhandlingens sidste analyse søgt inspiration hos Judith Butler (1998), hvis

værker er skrevet indenfor et felt som sætter identitetsspørgsmål i forbindelse med magt, restriktion og disciplinering.

En del af projektet i afhandlingen er således at undersøge, *hvorvidt en teoretisk anvendelse af forskellige teoretiske perspektiver kan bibringe undersøgelsen frugtbare analyser og indsigtfulde svar.*

Min overordnede konklusion, er at det multiple teoriprojekt i denne afhandling synes at have været en fordel. De forskellige teoretiske optikker synliggør en kompleksitet og en ambivalens, som i denne afhandlings konklusion, fremlægges som værende en vigtig del af den overordnede fortællingen om fabriksarbejde og identitet i dagens Danmark.

Men her er det på tide at skrive en smule om dette projekts metode, ikke mindst må det allerede her trækkes frem, at denne afhandling er bygget op omkring et antropologisk feltarbejde; et feltarbejde som foregik blandt fabriksarbejdere i en dansk højteknologisk industrivirksomhed.

Et antropologisk feltarbejde på et fabriksgulv

Når jeg finder det væsentligt at nævne på denne plads, skyldes det dels, at det på afgørende vis præger afhandlingens metode og analyseform. Men det er også væsentligt, fordi jeg ikke i forskningslitteraturen omkring dansk fabriksarbejde har kunne finde deciderede feltarbejder med deltagerobservation i antropologisk forstand, som foregik på et dansk fabriksgulv og som interesserede sig for identitetsdannelse og arbejdsorganisering. Og jeg tror, at det bidrag som jeg med denne afhandling håber at skabe, har meget med dette faktum at gøre.

Hovedparten af de studier som interesserer sig for fabriksarbejdere, arbejdsorganisering og identitetsrelaterede spørgsmål (som 'informel ledelse' 'identifikation med virksomheden', 'solidaritetsformer og samarbejde', 'kønsidentitet og fabriksarbejde' mv.) er konceptualiseret indenfor rammerne af en arbejdssociologisk og organisationsteoretisk tradition (se for eksempel Højrup 1990, Kold 1995, Kristensen 2005 og 2003, Tanggaard Andersen 2003 og 2004, Voxted 2005) suppleret af studier med en mere psykologisk tilgang (f.eks. Visholm 2005, Olsén/Clausen 2000). Størstedelen af de data som fremlægges og analyseres i denne litteratur er fremkommet gennem forskellige typer af kvalitative interviews og fokusgruppintervjuer, hvor forskeren har været på besøg på den pågældende virksomhed, og ofte på besøgsrunder til en række virksomheder. I og med at jeg har bedrevet deltagerobservation over en længere periode i den samme virksomhed har jeg en type kvalitative etnografiske data som adskiller sig på forskellig vis fra de data, som de her nævnte studier gør brug af. Jeg skal i denne afhandling forsøge at

viser, at den anderledes type af data åbner for andre indsigter i sammenhængen mellem arbejdsorganisering og individuelle og kollektive identitetsformer. Eksempelvis udgøres et meget vigtigt datafelt i denne afhandling af data fra en lang række af (deltager)observationer foretaget i folks kaffe- og frokostpauser, ligesom den etnografiske tilstedeværelse i den almindelige arbejdsdag og observationerne af, hvordan de ansatte operatører (fabriksarbejdere) interagerede indbyrdes og – ikke mindst – hvordan de interagerede med virksomhedens ingeniører - er helt centrale.

Men selvfølgelig kommer et bidrag ikke alene af en anden metodisk tilgang, her altså i form af det antropologiske feltarbejde. Til denne anden metodiske tilgang knytter der sig en anden teoretisk orientering, som jeg tror, er med til at adskille nærværende studie fra de i forvejen eksisterende. Sammen med det antropologiske feltarbejde knytter der sig en generel teoretisk interesse i kulturformer, interaktion, ritualer og overordnet set i den socialitet som udtrykkes og produceres gennem almindelige menneskers u/almindelige omgangsformer (Sjørsløv 2007). Denne interesse får i denne afhandling sit primære teoretiske afsæt og afløb gennem Gregory Batesons teoretiske univers (Bateson 1973), som afhandlingen igennem bruges som dét jeg vil tillade mig at kalde en *antropologisk vinkling*, ikke bare af empirien, men også af den sociologiske, socialpsykologiske (og til dels poststrukturalistiske) identitetslitteratur som anvendes i afhandlingen (Giddens 1991, Haslam 2001, Butler 1998).

I den eksisterende litteratur og den betydelige eksisterende viden om fabriksarbejdere og arbejdsorganiseringsforhold i danske industrivirksomheder, har jeg ikke kunne finde studier som analyserede fabriksarbejderes kulturelle omgangsformer og daglige interaktion og satte disse analyser i forbindelse med identitet og arbejdsorganisering.

Og det er netop én af de overordnede intentioner med denne afhandling. Ønsket er at blive klogere på spørgsmål omkring identitet og nutidigt fabriksarbejde på baggrund af en viden som emergerer ud fra en forståelse af dét folk skaber sammen, - ikke kun det de udtaler sig om i interviews - men dét som sker, når de interagerer med hinanden over tid i det samme sociale og fysiske rum.

En gennemgående pointe i afhandlingen er, at de væsentlige indsigter i forhold omkring identitet og fabriksarbejde synes at opstå i den detaljerede analyse af *måderne* hvorpå identitetsskabelse sker. Det er, hvad man kunne kalde identitetsskabelsens *former og produktionsprocesser* som i særdeleshed har optaget mig.

Lad mig nævne et par eksempler på sådanne analytiske pointer i afhandlingen:

Men inspiration fra Gregory Bateson (Bateson 1973) laver jeg en analyse som søger at vise *fabriksarbejdernes skabelse af identitetsmæssige mentale landkort* og jeg argumenterer for at disse landkort udgør en nøgle til forståelsen af sammenhænge mellem identitet og arbejdsorganisering på det aftayloriserede fabriksgulv.

Med inspiration fra både Bateson, (men også i nogen grad fra Goffman og ideer hentet fra antropologisk performance teori) analyserer jeg fabriksarbejdernes *ritualiserede omgangsformer* og viser, hvordan de både udtrykker og producerer fællesskaber og fælles identitetsformer. Men jeg viser også hvordan såkaldt 'ritualiserede fornærmelser' vendt mod virksomhedens ingeniører udtrykker et subtilt og ritualiseret oprør fra operatørernes side imod at blive set som inferiøre, underlegne og uvidende.

Helt overordnet kan én af mine væsentligste konklusioner i afhandlingen opsummeres på følgende måde:

Både Bauman og Vallas teser er interessante, i betydningen relevante, for forståelsen af identitet blandt fabriksarbejderne på den udvalgte casevirksomhed, (kaldet Qutex). Men på en anden måde, end den, som de to forfattere selv udpeger. For det kunne se ud som om, at Baumans opdeling mellem på den ene side oplevelsesorienterede vidensarbejdere (med en 'forbrugsoptik' på arbejde) eller som i Vallas eksempel ingeniører som ser sig selv som repræsentanter for viden, rationalitet og udvikling, og på den anden side, fabriksarbejde (og andre) i kedelige stillestående rutinejobs *gentager sig* på fabriksgulvet, - altså indenfor det felt som Vallas og Bauman kaster som *udenfor*. Det er fabriksarbejderne imellem, at denne distinktion gentages og reproduceres. Det er blandt selve de fabriksarbejdere som Bauman mener tabes i periferien af et samfund som skifter til forbrugsæstetik – at en hang til oplevelser i forbindelse med arbejdet finder sted. Selve det forhold at industrien i Danmark ikke er tayloristisk, men skiller sig ud ved sine mange eksperimenter med arbejdsorganisering som selvstyrende grupper og uddelegering af ansvar til operatører betyder *ikke* at dichotomien uddannet/u-uddannet vidende/uvidende, moderne/perifer forsvinder, men *at den reproduceres på selve fabriksgulvet*. Fabriksgulvet, er med andre ord, blevet en scene hvor det senmoderne videnssamfunds nye identitetsfigurer kan udspilles. Fabriksgulvet er ikke 'udenfor' i betydningen tabt bagud af samfundsudviklingen – det har snarere gestaltet sig som en ny scene for udfoldelsen af senmodernitetens dilemmaer (og kampe) omkring identitet, viden og indstilling til arbejde.

Afhandlingens opbygning

Afhandlingen er opbygget på følgende måde:

Først følger et kapitel (kap 2) som introducerer feltarbejde og metode. Dernæst følger et kapitel (kap 3) som fremlægger videnskabsteoretiske overvejelser, herunder en introduktion af Batesons erkendelsesfilosofi. Kapitlerne introducerer også afhandlingens tre identitetsoptikker (Anthony Giddens, Social Identitets Teori og Judith Butler) og søger at indplacere disse i et større identitetsteoretisk landskab. I det følgende kapitel (kap 4) introduceres strukturalistisk organisationsteori og det felt af studier af danske fabriksgulve som afhandlingen søger at bidrage til. Så følger en række 'empiriske fortællinger' (kap 5) som på mere personlig vis introducerer case virksomheden, efterfulgt af et kapitel som giver en mere traditionel virksomhedsintroduktion (kap 6). Derefter følger et teoretisk kapitel om Anthony Giddens teori (kap 7), som følges af to analysekapitler, hvor Giddens teori anvendes og udfordres (kap 8 og 9). Derefter følger et teoretisk kapitel om Social Identitetsteori (kap 10), fulgt af et analytisk kapitel som anvender dette teorifelt overfor empirien (kap 11). Derefter følger yderligere to analysekapitler (kap 12 og 13), som inddrager og præsenterer Batesons kommunikationsteori om rammer og metakommunikation. Det sidste kapitel indeholder også en mindre inddragelse af Judith Butlers sprogpoltiske teori univers. Afhandlingen afsluttes med en konklusion(kap14).

Kapitel 2

Metode og feltbeskrivelse

I foregående kapitel har læseren fået introduceret det problemfelt og de spørgsmål som jeg søger at besvare i afhandlingens løb. I dette kapitel vil jeg nærmere beskrive *hvordan* jeg har forsøgt at angribe disse spørgsmål. Kapitlet beskriver mine metoder, mit feltarbejde og giver den første introduktion til felten. I det efterfølgende kapitel beskrives den valgte teori og analysetilgang, ligesom jeg her fremsætter en række videnskabsteoretiske overvejelser omkring erkendelse, sprog og den analytiske samtale mellem empiri og teori.

Men allerførst følger et lille indledende skrift om forskningsprocessens tematiske spor.

De(t) tematiske spor i forskningsarbejdet

Tillad mig her at fremsætte en indledende bekendelse. Forskningsprocesser er formentlig sjældent lineære processer, og jeg har undervejs i den tidsperiode mit stipendium har været, forfulgt forskellige tematiske spor. Den afhandling som her forelægger er resultatet af forfølgelsen af den tematik som oprindeligt bragte mig til Institut for Organisation og Arbejdssociolog (CBS), og som udgjorde overskriften på det intro-stipendium³, som jeg fik tildelt forud for det egentlige ph.d. stipendium. Det var en interesse i nye former for arbejdsorganisering, som jeg på det tidspunkt viste meget lidt om, men som jeg fornemmede var vigtigt og vedkommende. Tillad mig at beskrive følgende oplevelse som resulterede i en stor personlig nysgerrighed overfor feltet som sådan:

På et kursus om 'det udviklende arbejde' faldt jeg i snak med en kvindelig konsulent, som havde været med til at indføre selvstyrende grupper blandt syerskerne på en af de sidste jyske tekstilvirksomheder. Konsulenten fortalte, at

³ I dette introforløb lavede jeg blandt andet interview med forskeren Kirsten Marie Bovbjerg og en ansat i det daværende LO som havde ansvar for LOs projekter indenfor 'Det Udviklende Arbejde'.

hvor syerskerne før havde nøje uddelte arbejdsopgaver og var højt specialiserede indenfor et meget snævert område ('i-syning af lynlåse', 'kraver', 'bukseben' etc.) skulle den nye arbejdsorganisering give dem mulighed for udvikling af nye kompetencer på tværs (såkaldt krydsoplæring), og de skulle endvidere selv planlægge i gruppen, hvordan arbejdet skulle organiseres. Megen snak fulgte omvæltningen, nogle syerske var positive, andre forvirrede, enkelte stærkt negative. En af de sidste var en midaldrende kvinde, som konsulenten gik på klingen for at forstå 'hvad hendes modstand handlede om'. Mildt presset forklarede kvinden: - *Jeg forstår bare ikke hvad skal det til for? Jeg har syet 'højre lomme' i ti år. Jeg er god til det. Jeg er hurtig. Hvorfor skal jeg nu sy lynlåse? Og hvorfor skal jeg diskutere det med Inga og Karina først? Jeg orker ikke al den snak. Jeg var ikke ked af mit arbejde før. Jeg havde fint. Det eneste jeg har lyst til er at blive ved med at sy 'højre lomme'.*

Denne episode vakte en personlig nysgerrighed hos mig efter at forstå, hvad det er som foregår på danske fabriksgulve i denne tid, og hvilke overordnede strømninger som pågår i samfundet, og som er med til at skabe en situation som den ovennævnte. Denne indledende undren har altså været en vigtig del af den personlige drivkraft i formuleringen af spørgsmålene og den her foreliggende afhandling omkring 'identitet, fabriksarbejde og nye organiseringsformer'.

Men som sagt har forskningsprocessen ikke været lineær⁴. Mit feltarbejde og hele kontakten til virksomheden blev mere dramatisk end jeg havde forestillet mig, fordi en omfattende fyringsrunde resulterede i at halvtreds procent af de ansatte blev afskediget. På én og anden vis kom jeg herefter til at føle mig 'etnografisk forpligtet' på at skulle fortælle *alle* disse gribende historier fra felten - på bekostning af den oprindelige tematik. Men med skarpe kritikeres hjælp kom jeg dog tilbage på sporet igen – og resultatet foreligger på de følgende sider.

Der kunne med andre ord, fortælles mange og forskellige historier om både min forskningsproces og mit feltarbejde – men den som jeg her skriver frem, er dén som rummer og afspejler den kontinuitet som hele tiden har været til stede, helt fra min indledende undren, omkring fabriksarbejde, arbejdsorganisering og identitet i dagens Danmark.

⁴ I min ph.d. ansøgning fandtes således et fokus på fabriksarbejde, arbejdsorganisering og identitetsforhold, men også en understregning af at danske fabriksgulve er multi-etniske og med forskningsspørgsmål som også adresserede etnicitet og identitet.

Valg af virksomhed

Første skridt i den metodiske del af forskningsprocessen var at finde en industrivirksomhed som kunne siges at være 'aftayloriseret' og som altså tilbød fabriksarbejderne (operatørerne) mulighed for en vis form for selvbestemmelse, udfordring og læring i arbejdslivet.

Jeg besøgte to industrivirksomheder, hvoraf den ene var Qutex, som endte med at blive min case-virksomhed. Den anden virksomhed hedder 'Peerless' (virksomhedens rigtige navn) og fremstiller højtalere. Men Peerless viste sig at være en slags produktionsunderafdeling af en større virksomhed, hvis hovedkvarter og udviklingsafdeling lå i Jylland. Dette betød, at der på Peerless kun fandt en temmelig tayloristisk produktion sted af de produkter som designere og ingeniører i en anden del af landet havde fundet på. Der var således intet udviklingsarbejde på Peerless og der var heller ingen af de omtalte forsøg med mere organiske organiseringsformer som selvstyrende grupper, medarbejderinddragelse i arbejdsplanlægning, matrixorganisering o.l. Produktionen foregik på temmelig maskinburekratisk facon med et langt samlebånd med forskellige 'stationer', hvor nye elementer fastgjordes til produktet. Som værkføreren forklarede: *- Det tager vel godt en måneds tid før du er helt oplært. Men så kan du også det du skal. Så er det bare om at blive hurtigere. Nogle af de damer vi har, de er så hurtige ved deres station, at ingen nye kan følge med. Men de står også der hele tiden.*

Jeg var klar over, at det ikke var denne type virksomhed, hvor jeg kunne udforske spørgsmålene omkring identitet og fabriksarbejde på det aftayloriserede fabriksgulv.

Ganske anderledes var det på Qutex. Her foregik produktion og udvikling under samme tag, noget som gang på gang blev understreget som særligt for virksomheden. Intet var outsourcet og produktionen var højteknologisk. Desuden fortalte virksomheden om den matrixorganisering som gik på tværs af linjestrukturen og som koblede virksomheden i andre enheder og kommandoveje. Alle afdelinger i produktionen var organiseret i teams, som skulle sikre samarbejdet mellem udviklingsafdeling og produktionsafdeling. I alle teams sad der operatører. Endvidere var selve organiseringen af arbejdsgangene i høj grad udlagt til operatørerne selv. Og endelig havde virksomheden en eksplicit selvforståelse som 'demokratisk, med en flad struktur' med udtryk på hjemmesiden som 'her er det den bedste ide som vinder, ikke manden som har den' osv. Det forekom mig på denne baggrund, at virksomheden netop var én af de danske industrivirksomheder hvor organiske organiseringsformer (Burns 1963) havde afløst eller i høj grad suppleret det tayloristiske maskinbureaukrati. En virksomhed hvor operatører

havde indflydelse, blev opfordret til at udvikle sig, blev krydsoplært og videreuddannet. Det var en virksomhed, hvor det var relevant at stille mine forskningsspørgsmål om hvorvidt fabriksgulvet åbnede for muligheder for selvrefleksive identitetskonstruktioner og for identitetsmæssige valg, og om fabriksgulvet, ligesom de arbejdsrum som befærdes af højtuddannede, gav mulighed for at stille spørgsmål som: 'Hvem er jeg, hvem vil jeg gerne være?'

Jeg endte altså med at vælge netop virksomheden Qutex og jeg har fulgt den i en periode på lidt over tre år. Jeg besøgte dem første gang i august 2002 og sidste gang i januar 2006. Alle besøg, såvel som den mailkorrespondance jeg løbende har haft med visse ansatte udgør den empiriske baggrund, hvorfra både mine analyser og tanker om virksomheden i det hele taget udspringer. Men det tungeste og mest afgørende empiriske materiale – og det som præsenteres i analysekapitlerne – kommer fra den intense feltarbejdsperiode (som foregik fra november 2002 til marts 2003), samt fra efterfølgende kortere besøg med interviews og observationer. Man kunne indvende om det ikke havde været interessant og relevant at have to case virksomheder med lidt forskellige typer af arbejdsorganiseringer (forskellige former for aftaylorisering) for at sammenligne og vurderer analytiske indsigter de to virksomheder imellem. Og jeg mener for så vidt, at to grundige feltarbejder på forskellige virksomheder kunne have styrket afhandlingens indsigter. Dette blev i midlertidig ikke muligt at gennemføre og i stedet har jeg forsøgt, afhandlingen igennem, at inddrage de beskrivelser som forskere har lavet fra fabriksgulve i andre virksomheder for at underbygge og udfordrer indsigter jeg selv er kommet frem til. Men lad mig inden jeg nærmere beskriver det feltarbejde som jeg rent faktisk *har* udført, kort introducerer det antropologiske feltarbejde som sådan.

Det antropologiske feltarbejde

Som nævnt i indledningen er det et antropologisk feltarbejde på en højteknologisk produktionsvirksomhed som på mange måder udgør grundlaget for denne afhandling. Jeg føler det derfor på dette sted nødvendigt at give en kort introduktion til denne særlige metode.

Siden Malinowskis berømte feltarbejde i 1918 på Trobiander-øerne har det langvarige feltarbejde, hvor antropologen både deltager i og observerer 'de indfødtes' liv været konstituerende for faget antropologi (Malinowski 1922). Kongstanken som Malinowsky blev pioner for i tyverne var for akademikerne at forlade lænestol og skrivebord og simpelthen drage ud og leve blandt fjerne stammefolk i lang tid for igennem deltagelse i og observation af det almindelige liv at komme til forstå det pågældende folks vaner og adfærd, deres religion, myter og

ritualer, *indefra* så at sige. Den solide og pålidelige forståelse af en meget fremmed samfundsform og kultur kunne alene opnås gennem langvarig deltagelse i det samfundsliv, man ønskede at forstå. Alene dét at lære sig et fremmed og ikke-skriftligt sprog var selvsagt tidskrævende, dertil kom så at tilegne sig ideer og forestillingsverdner som lå så langt fra antropologens egne, at der skulle 'mentale kvantespring' til at fatte dem.

Lad mig her indskyde, at det scenario, hvor hvide højtuddannede antropologer drager ud i fjerne eksotiske egne for at skrive (hjem) om de indfødtes sæder og skikke, er et scenario som på grundliggende vis var præget af den koloniale tid og de historiske betingelser som var særegen for kolonitiden (Said 1978, Mohanty 1991). Faget har i de sidste tredive år haft sit eget post-koloniale opgør og emner som etik, magt-relationer mellem forsker og informanter samt retten til at repræsenterer andres liv har været på dagsordenen (Clifford/Marcus 1986, se også Hastrup 2004a for en diskussion af fagets 'litterære vending'). Det vil række for vidt at tage denne diskussion op her, dét som jeg ønsker at understrege er følgende: én ide synes at have overlevet alle post-modernitetens indre og ydre angreb, nemlig ideen om, at det er den intense og langvarige *deltagende observation* som er selve grundlaget for den antropologiske produktion af indsigt og viden. Med Goffmans ord:

'Jeg opfatter deltagende observation som en metode, hvorigennem man indsamler data ved at udsætte sig selv og sin personlighed og sin egen sociale situation for den sum af vilkår, som påvirker en given gruppe af individer, således at man fysisk og økologisk kan trænge ind i deres cirkel af reaktioner på deres sociale situation eller deres arbejdssituation eller deres etniske situation, eller hvad der nu kan være tale om' (Goffman 1989 citeret i Jacobsen/Kristiansen 2002:169).

Også jeg har i dette forskningsprojekt været tro mod denne ide (om end mit feltarbejde har været kortere end Ph.D feltarbejder er i 'rene' antropologiske forskningsmiljøer (diskuteret nedenfor)). Men ideen om, at det er gennem den daglige deltagelse i folks (arbejds-)liv såvel som gennem observationer af den praksis som udfoldes *mellem dem*, at dét som er vigtigt og interessant vil afsløre sig, har også i mit feltarbejde været bærende. Jeg vil nedenfor beskrive mere konkret, hvad dette i mit tilfælde indebar.

Operatørerne i målerummet - den vigtigste informantgruppe

Omdrejningspunktet for mit feltarbejde var gruppen af operatører ('arbejdere') i den produktionshal, som i virksomheden gik under navnet 'målerummet'. Det var

blandt dem, jeg brugte det meste af min tid, det var dem jeg talte med, mens de arbejdede ved maskinerne, dem jeg holdt kaffe- og frokostpauser med, dem jeg dansede med til julefrokosten og det var deres daglige arbejdsdag som jeg forsøgte at opnå en nuanceret og rig forståelse af. Jeg gjorde også afstikkere til 'ingeniørgangen', produktionschefens kontor og direktionslokalet, men det var operatørgruppen i målerummet som var 'mit sted' i virksomheden. Og dette var ikke noget dårligt sted at være, når man som jeg var det, var interesseret i forhold omkring arbejdsorganisering og identitet blandt fabriksarbejder. I målerummet havde jeg fri adgang til at tale med folk dagen igennem, både i kaffestuen og mens de arbejdede ved maskinerne. Og jeg havde fri mulighed for at observerede hvad de lavede (altså hvordan arbejdet blev organiseret) og hvordan de interagerede med hinanden og med ikke mindst ingeniørerne dagen igennem. Samtidig var operatørgruppen i målerummet af en overskuelig størrelse, så jeg kunne nå at få en personlig relation til mange af operatørerne i løbet af mit feltarbejde.

Kaffestuen, målerummet og værkførerkontoret

De vigtigste fysiske steder i mit feltarbejde var et lille sammenhængende område af fabrikken som inkluderede målerummet (en speciel fabrikshal hvor man målte – og dermed kvalitetssikrede - bestemte egenskaber ved virksomhedens produkt, 'digital-moduler') med den tilhørende kaffestue, hvorfra man kunne sidde og se ud i målerummet, ud til dem som af én eller anden grund ikke holdt pause. Man kunne også se 'ingeniørtrappen', hvor ingeniørerne kom løbende ned med nye arbejdsopgaver til operatørerne. Ved siden af kaffestuen lå værkførerkontoret og dér havde jeg fået et skrivebord og en computer stillet til rådighed. Dagen igennem gik jeg således frem og tilbage mellem disse tre steder, med afstikkere over til kantinen, til andre fabrikshaller eller op på ingeniørgangen. Men målerummet og kaffestuen var min base og i værkførerkontoret skrev jeg mange af de feltnoter ud, som jeg tog dagen igennem.

Feltarbejdets metoder

Den deltagende observation eller feltarbejdet indebærer en række forskellige metoder som man undervejs trækker på 'alt efter situationen'. Jeg har i dette feltarbejde bl.a. benyttet mig af formelle og uformelle interviews, åbne og lukkede observationer, indsamling og analyse af dokumenter (bl.a. mails) samt den der undefinerbare 'hængen ud' med folk, både mens de arbejdede og når de holdt pause.

Interviews

Jeg har undervejs i feltarbejde foretaget mange interviews som har haft mere formel karakter. Det vil sige, at det var aftalt at interviewet skulle finde sted; jeg havde forberedt en spørgeguide og medbragt en båndoptager. I denne type af interviews var jeg inspireret af James Spradly's etno-semantiske tilgang til interviewteknik og spørgsmålstyper sådan som det beskrives i bogen 'The ethnographic interview' (1979). Uden at lave deciderede etnosemantiske analyser, har jeg haft det med fra Spradley (og antropologien som sådan), at min første opgave altid var at søge at forstå 'informantens syn på sin egen verden' ('informant' er det antropologiske udtryk for respondent, interviewperson mv.). Hvad vil det sige at være operatør i denne fabrikshal? Hvad oplever folk som vigtige begivenheder og væsentlige personer? Hvad er et godt samarbejde? Hvad samarbejder man i det hele tage om? Hvad vil det sige at have en god arbejdsdag? Hvad er de typiske problemer man møder på en dårlig dag? osv. Med denne type af spørgsmål og altså i mere formelle former interviews lavede jeg interviews med operatørerne, med tillidsmændene, med operatørernes holdledere, med værkførererne og også med en del ingeniører, særlig dem som havde samarbejde med operatørerne. Derudover havde jeg en række interviews med produktionschefen. Som det forhåbentlig vil fremgå at analyserne er det netop disse forskellige vinkler på operatørernes arbejdsliv og samarbejdet mellem ingeniører og operatører som afstedkommer vigtige indsigter. Og lad mig give et eksempel på hvordan den åbne eksplorative etnografiske interviewtilgang har gjort sig gældende i udforskning af afhandlingens overordnede spørgsmål:

Jeg var tilstede i kaffestuen en dag, hvor operatørerne udfyldte et spørgeskema til en tilfredshedsundersøgelse. En af operatørerne læste højt fra sit spørgeskema og udbrød mens hun læste op: - *'I hvor høj grad er du tilfreds med niveauet af udfordringer i dit arbejde? Hun læser også svar-kategorierne op: 'utilfreds, tilfreds, meget tilfreds'... Men jeg er sgu da godt tilfreds. Jeg har jo masser af ingeniør-samarbejde. Jeg kunne da ikke forlange flere udfordringer. Jeg skriver 'meget tilfreds'.*

Derigennem gik det op for mig, at det 'at have ingeniørsamarbejde' eller ikke at have det, var et meget vigtigt emisk (lokalt) udtryk (Spradley 1979), og ydermere et forhold som operatørerne skabte identitet omkring. At være 'en af dem med ingeniørsamarbejde' var en væsentlig distinktion og et forhold som jeg efter episoden begyndte at spørge ind til i mine interviews og samtaler med operatørerne.

Udover de mere formelle interviews foretog jeg dagligt feltarbejdet igennem en lang række 'samtale-interviews'. Samtale-interviews er små uformelle interviewsituationer som opstår dagen igennem, når man (jeg) ikke forstår, hvad der sker, eksempelvis i en samarbejdssituation eller til et møde og derfor beder en ansat om at forklare det. Men jeg benyttede mig også af det forhold, at operatørerne sagtens kunne tale, mens de arbejdede ved maskinerne. Meget af den information som præsenteres på de følgende sider er noget folk har fortalt mig, mens de arbejdede, eller mens vi gik gennem de lange gange over til kantinen som lå i en anden bygning.

Observation

Når man sådan er tilstede i folks arbejdsrum dagen igennem er alt, hvad man ser jo en form for observation. Og for mit eget vedkommende skiftede jeg mellem åbne og mere lukkede observationer (Andersen 2005:154). De åbne observationer er observationer, hvor man med åbent sind lægger mærke til alt i en social situation, som er potentielt relevant for det fænomen, man ønsker at forstå. De lukkede observationer er derimod fokuseret på bestemte forhold, som man på forhånd har bestemt sig for at observere så nøjagtigt som muligt (Ibid.)

De åbne observationer var eksempelvis de dage eller stunder, hvor jeg generelt var opmærksom på situationer og forhold som relaterede sig til kollektive identiteter eller hvor folk direkte udtrykte dem, måske ved at diskutere en 'Dem-gruppe' indbyrdes (f.eks. ingeniørerne). Det var gennem disse åbne observationer af den almindelige interaktion, at jeg blev klar over, at den måde folk tiltalte og jokede med hinanden på havde karakter af 'ritualiserede fornærmelser' og at denne særlige sprogform var en væsentlig nøgle til deres måde både at skabe og at udfordre kollektive identitetsformer på. De lukkede observationer kom senere hen i feltarbejdet, som da jeg på mere systematisk vis begyndte at observere, hvad der egentlig skete – rent kommunikativt – når en ingeniør kom ned af 'ingeniørtrappen' med en opgave til operatørerne på fabriksgulvet. Og netop denne 'nidkærlighed med detaljer' er noget som er fælles for forskere som bedriver etnografiske felt-studier, hvad enten de er antropologer eller kommer fra andre faglige baggrunde⁵. Lad mig

⁵ Antropologer bliver ofte spurgt, hvad forskellen er på etnografi og antropologi. Den distinktion jeg i denne afhandling benytter mig af er følgende: 'etnografi' refererer til en bestemt metodik i forhold til empiri-indsamling, nemlig feltstudiet med en kombination af observation og interviews i folks naturlige miljø. Etnografiske studier udføres i dag af mange forskellige fagfolk.

'Antropologi' referer til faget antropologi og til den kulturteoretiske analysetradition som er central for faget.

derfor her fremsætte et par metodologiske overvejelser over 'detaljens betydning' for både feltarbejde og den analytiske erkendelsesproces.

Den kategori-skabende menneskehjerne

Et af de klassiske formål med det antropologiske feltarbejde i 'fremmede kulturer' var, og er, at overskride sin egen etnocentrisme. Det vil sige at overskride sin egen vesterlandske for-forståelse af, hvordan 'tingene er', for at opnå indsigt i 'de indfødtes syn på verden'. Det er dette som James Spradley kalder for en 'emisk' forståelse af felten, og det er en sådan 'indfødt' verdens-forståelse, som hans etno-semantiske tilgang forsøger at etablere (Spradley 1979).

Men også når man studerer fænomener i sit eget samfund, for eksempel 'livet i organisationer', kan der være gode grunde til at bestræbe sig på at overskride sin medbragte 'etnocentrisme'. Jeg tror nemlig man kan opfatte dén etnocentrisme som vi automatisk udfolder i mødet med en fremmed kultur, som et specielt udslag af en almen kognitiv mekanisme. Uden at dette skal blive en længere udredning over neuro-fysiologiske forskningsresultater, beskriver både kognitionsforskere og neurofysiologiske hjerneforskere det forhold, at hjernen 'af sig selv' og hele tiden skaber 'mening' i det ocean af information som sanserne videresender til den døgnet igennem (Gjedde 2002, Pedersen 2002). Lidt groft sagt, kan man sige, at hjernen systematisere perceptionsstrømmen ud fra forhåndsforståelser af verden. Allerede etablerede neurale netværk mellem de forskellige dele af hjernen klassificerer på stedet 'hvilken type indtryk' som dette er. Netværket, eller forforståelsen, kommer før perceptionen. Eller med andre ord: 'Vi ved, hvad vi ser, før vi ser det'. For at beskrive denne mekanisme taler hjerneforskeren Anders Gjedde om 'erindringer om fremtiden' (Gjedde 2002:349).

I denne forbindelse finder jeg det interessant, at jeg fra advokater har hørt, at det er på grund af denne mekanisme, at trænede dommere ved at vidner kan være upålidelige - ofte mod deres vilje. For vores perceptionssystem er simpelthen indrettet sådan, at 'vi giver mening til de indtryk verden sender imod os'. Og derfor skaber vidner plausible forklaringer på hændelser som foregik i periferien af deres synsfelt, mens det i øvrigt var mørkt, tåget og de stod fordybet i samtale. Man kan simpelthen ikke percipere uden af tillægge perceptionen en eller anden form for betydning. Og det er dette 'tillæg' af betydning' som de erfarne dommere ved kommer fra vidnerne selv, og ikke fra den begivenhed, som de var vidner til.

Men det er dog muligt, særlig hvis vi gør en bevidst indsats, at 'bremse' menings-automatikken i perceptionen. Både på stedet, og når perceptionen 'gen-fremkaldes' retrospektivt. Og jeg tror, at det er netop sådanne 'menings-bremsninger' som både

Spradley og Strauss/Corbin søger at etablere gennem deres respektive etnografiske metoder. Spradley med sin etno-semantiske systematik og særlige interviewteknik som skal lede os frem til informanternes verdenssyn (og ikke vores eget) (Spradley 1979) og Strauss/Corbin med deres udsagn om 'always stay close to your data, only make hypothesis that can be validated by data' (Strauss/Corbin 1990). Vi skal ikke bruge data til at af- eller be-kræfte vores egne 'udefrakommende' hypoteser, men slet og ret skabe hypoteser på baggrund af data fra selve felten.

Men inden jeg går videre med en beskrivelse af hvordan jeg søgte at praktisere dette i mit eget feltarbejde, vil jeg opholde mig kort ved en anden professions bestræbelser på at 'bremse' menings-automatikken i perceptionen, nemlig dén som finder sted indenfor tegne-kunsten. Der er nemlig, finder jeg, nogle interessante paralleller mellem den kunstneriske opmærksomhed og den etnografiske ditto.

I Betty Edwards bog 'Kunsten at se'(1987) beskriver Edwards (som er tegnelære og kunstner gennem mange år), nogle af de problemer hun har haft med at lære vokse at tegne. Igennem en del tid undrede det hende, hvordan nogle kursister hurtigt lærte kunsten, mens andre ligesom slet ikke kunne få hul. Deres tegninger forblev rudimentære, og Edwards kunne udbryde: 'Jamen du tegner jo slet ikke, hvad du ser! Og den stakkels kursist jamrede, at det var netop det, hun gjorde. Indtil en dag Edwards fandt på at bede kursisterne om at 'aftegne' en detaljeret tegning, som var vendt på hovedet. De skulle bare, streg for streg, tegne præcis, hvad de så. Miraklet var at nu kunne *alle* kursisterne pludselig tegne. Edwards egen forklaring handler om at snyde hjernens almindelige perceptionsproces. Idet øjeblik at tegningen er vendt på hovedet, kan man ikke se, hvad 'det' er. Og så er man fri til at tegne, nøjagtig det man ser.

Edwards filosoferer over disse opdagelser ud fra teorien om højre og venstre hjernehalvdel, det vil sige den logiske kategori-dannende og den detaljeorienterede billeddannende hjernehalvdel⁶. For at kunne tegne ordentligt, må man kunne se. Og for at kunne se, må man 'forbi' den kategori-dannende hjernehalvdel, eller gøre den 'tavs' på en eller anden måde.

Hun illustrerer dette princip ved i sin bog at vise en Krysantemum-blomst tegnet med kul af maleren Piet Mondrian ved siden af en Krysantemum tegnet som 'kategorien blomst'. Jeg har gengivet disse tegninger nedenfor og læseren kan således selv se, hvorledes man i Mondrians tegning detaljeret ser hver enkelt blads kurve og krusning, de forskelligartede skygger under blomsterhoveds mange blade

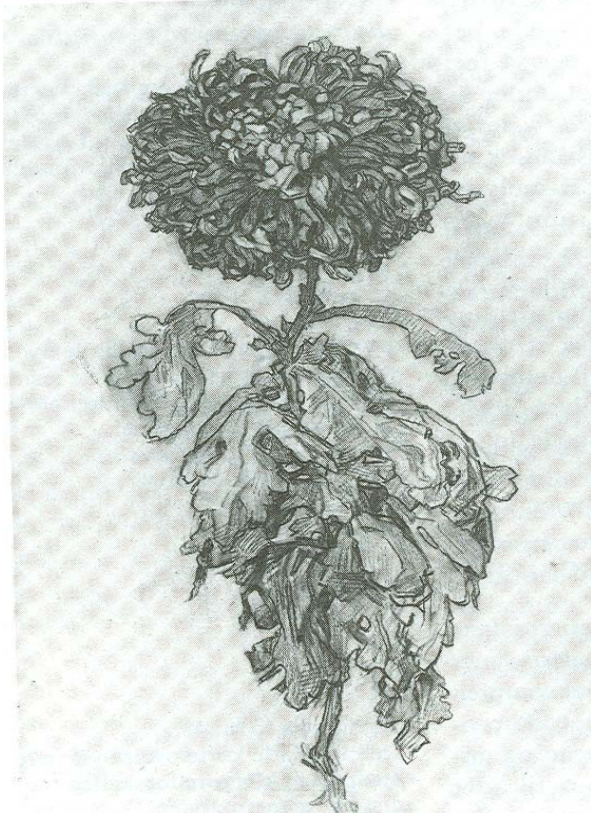
⁶ Siden Edwards udgivelse er hjerneforskere gået væk fra teorien om den højre og venstre hjernehalvdel, fordi hjernen rent topografisk viser sig at være meget mere kompleks. Men teorien om at kategori-baseret forståelse har til stede ét sted i hjernen, mens detalje-sansensende perception holdet til 'i andre netværk' holder ved (Gjedde 2002, Pedersen 2002).

osv. I kategori-tegningen er der derimod helt rudimentært optegnet en stilk, nogle blade og et 'fladt' blomsterhoved (Edwards 1987: 58):

fig. 1) Blomst tegnet og set som 'kategori'

Fig.2 Piet Mondrian's tegning af en specifik krysantemum

Gengivet fra Betty Edwards bog 'Kunsten at se'(1987)

Jeg vil nu vende tilbage til parallellen til etnografien. Her er man nemlig heller ikke interesseret i blomsten som kategori, men i den unikke blomsts særlige beskaffenhed. For kun gennem dette studie kan man risikere at lære noget nyt om 'blomster som sådan'.

Hvis vi vil opdage noget nyt om blomsten bliver vi nødt til at glemme, at det er en blomst vi tegner. Ligeledes, hvis vi vil opdage noget nyt om et fænomen vi studerer, bliver vi nødt til at 'glemme', hvad det er for et fænomen, vi studerer og bare 'optegne' det vi ser. Dette er, mener jeg, en væsentlig del af læren hos både Spradley og Strauss/Corbin. Vi skal observere og nedskrive, 'det vi rent faktisk ser og hører'. Og ofte er det de detaljer, som man i situationen ikke er opmærksomhed på, som kommer til at være betydningsfulde, ja måske ligefrem afgørende for analysen.

Derfor er det så uhyre vigtigt at man noterer alt, hvad man observerer i og omkring en situation. Som med tegningen af blomsten er den fortolkning man laver på stedet og 'med det blotte øje' båret af ens umiddelbare og hurtige tolkning af situationen. Man kan også sige det sådan, at man i det øjeblik er et upålideligt vidne. Som regel er det først når man – i enrum – vender og drejer feltnoterne, både når man skriver

dem ud, og når man analyserer dem, at man opdager de prægnante detaljers betydning. Disse detaljer er væsentlige for at man senere kan lave en anden fortolkning, end den man laver på stedet.

Man er således sig eget undersøgelses-instrument i mere end én forstand. Man observerer og noterer forhold, som går forud for den analytiske erkendelse. Man kan sige det på den måde, at man forsøger at være 'ren perception' og at leve med det grundvilkår, at man perciperer (skriver ned) uden straks at skabe forståelse. Her tænker jeg på teoretisk eller tematisk forståelse, for naturligvis forstår man, på en dagligdagsmåde, hvad det er man oplever, for eksempel at 'en værkfører har en samtale med en operatør'. Men man lever med at den analytiske eller teoretiske forståelse af denne situation først kommer senere.

Bedriver man feltarbejde i fremmede samfund, hvor man i begyndelsen ikke kender sproget, har man som etnograf ofte den oplevelse, at man observerer og omhyggeligt nedskriver begivenheder og situationer, som man rent faktisk slet ikke aner, hvad betyder. Den antropologiske litteratur er fyldt med sådanne anekdoter (Bledsoe 1993, Geertz 1973 'Notes on a Balinese cook fight, se også 'Tidskrift for antropologi' Temanummer om Metode 1995).

Men hvordan gjorde dette sig gældende i mit feltarbejde?

Djævlens bor i detaljen

En måneds tid inde i mit feltarbejde blev jeg mere og mere optaget af de særlige samtale-former som synes at udfolde sig mellem folk. Der var en sarkastisk tone og en humor tilstede som gang på gang udløste latter. Der var både nogle som sagde vittigheder og så var der nogle som der blev sagt vittigheder om. Det forekom mig at være en særlig og potentiel betydningsfuld kommunikations-adfærd som her udspillede sig. Og jeg begyndte derfor systematisk at nedskrive hver gang folk sagde noget sjovt eller noget sarkastisk og hver gang der blev grinet. Det gjorde jeg både i kaffestuen, i værkførerkontoret og når det skete ude på fabriksgulvet mens folk arbejdede. Disse detaljerede optegnelser af 'vittigheder' indført i mine kladdehæfter med feltnoter eller skrevet ind på computeren på mit kontor blev til det, som i denne afhandling udgør den empiriske substans i afhandlingens to næstsidste analysekapitler: 'Latterens Fællesskab' og 'Ritualiserede Fornærmelser'. En af mine tolkninger (og konklusioner) i denne afhandling er, at der i latteren og i den omgangsform som jeg analyserer som 'ritualiserede fornærmelser' findes et performativt og dobbeltsidigt udtryk for en central ambivalens i fabriksarbejderes identitetsforhold i et samfund som det danske i dag. Men denne analytiske indsigt var langt fra tilstede under mit feltarbejde. Jeg havde bare en fornemmelse af der

her var 'noget' som var væsentligt, men slet ikke et overblik eller en klar ide om hvilken form for analyse disse detaljerede observationer skulle føre til. Jeg forsøgte bare, 'at tegne streg for streg', dét som udfoldede sig foran mig. Det var først, da jeg i analysens rum 'vendte det tegnede på hovedet, at jeg kunne se, hvad det forestillede'. Den methodologiske pointe er altså, at optegnelsen af disse vittigheder og fornærmelser på sin vis gik forud for den tematiske og analytiske forståelse af dem.

Det pinlige feltarbejde – at skabe tillid

Men forudsætningen for både at kunne tale med folk – i mere eller mindre formaliserede interviews – observere dem, og i det hele taget deltage, som man nu bedst kan i deres arbejdsdage, er, at der opstår et vist niveau af tillid mellem én selv og ens informanter; i dette tilfælde de ansatte operatører. Og tillid og fortrolighed opstår ikke ud af det blå, tværtimod har jeg ofte tænkt, at netop antropologi må være ét af de pinligste fag i verden. Forstået på den måde, at selve feltarbejdssituationen ofte – og især i starten – som regel *er* pinlig, i stærk eller mindre stærk grad. Men det var først da jeg begyndte at interessere mig for Goffmans Bateson-inspirerede ramme-begreb, at jeg fandt en teoretisk forklaring på, hvorfor det er sådan. Batesons rammebegreb er et centralt teoretisk værktøj i afhandlingens sidste del og vil blive udførligt beskrevet. Goffman arbejder videre med dette begreb og gav det en lidt anden drejning. I denne methodologiske udredning vil jeg inddrage Goffmans ramme-begreb, (men senere vende tilbage til Batesons oprindelige tekst, Bateson 1973). I den sidste del af Goffmans forfatterskab (bl.a. 'Frame Analysis'. An essay on the Organization of Experience' (1974) og Forms of Talk (1981)) var han i stigende grad optaget af 'forklare hvordan vi organiserer vores erfaringer af den sociale verdens komplekse og kaotiske strøm af indtryk til meningsfulde helheder'(Hviid Jakobsen/Kristiansen 2002:146). Svaret finder Goffman blandt andet i 'Ramme-begrebet' som han låner af Gregory Bateson. I den sene Goffmans sociolinguistiske univers, bliver en 'ramme' det mentale redskab, vi bruger, når vi skal forsøge at forstå de situationer og begivenheder, der udspiller sig for øjnene af os. 'Vi giver mening til den sociale verdens kaos af hændelser ved at sætte dem ind i særlige rammer. Rammer hjælper os ... med at definere situationen, de er med til at give den en overskrift, så vi kan handle på passende vis i forhold til den pågældende situation' (ibid.) Jeg mener at Goffman her tilbyder en forklaring på, hvorfor det antropologiske feltarbejde og deltager-observation som metode (udført af

antropologer eller andre) undertiden er en pinlig affære. Der er simpelthen ikke nogen kendt ramme for interaktionen. Lad mig forklare:

Et formelt interviewet er en ramme som folk kender i forvejen. De kender den fra tv og radio, fra jobsamtaler, Mu-samtaler osv. Interviewet er efterhånden en institution, en særdeles velkendt ramme for interaktion i den vestlige verden. Interviewpersoner kan være i tvivl om, hvad interviewet skal handle om, hvorfor netop de skal interviewes, om de overhovedet har noget at sige osv. Men 'rammen', hvad et interview er, dén kender de. Anderledes forholder det sig med det etnografiske feltarbejde og deltager-observation. Folk har ikke nogen tilstedeværende 'ramme' at trække på; de ved ikke hvad interaktionen handler om, og hvad dens mening og koder er. Som etnograf må man igen og igen forklare, hvorfor man er der, og hvad man ønsker af folk. Èn ting er at give et interview eller en rundvisning i virksomheden til en studerende eller en forsker, noget helt andet er folk som bliver hængende i månedsvis – uden at arbejde og uden at være ansat, men som bare ligesom 'er med'. *Det* er underligt. Og pinligt. For ifølge Goffman opstår pinlighed netop, når en interaktion befinder sig i et ramme-mæssigt vakuum og når deltagerne bliver i tvivl om 'hvad er det her foregår?' Der er her tale om 'ramme-sammenbrud' som giver ramme-usikkerhed hos de involverede. Og situationer med ramme-usikkerhed er som regel pinlige affære.

I mit eget tilfælde var det i første omgang vigtigt for mig at gøre folk klart, at selvom jeg havde lovet at give et feed back til ledelsen på baggrund af mine undersøgelser, var dette ikke mit primære forehavende. Jeg var ikke udsendt eller betalt af ledelsen. Efterhånden blev de fleste klar over, at jeg var en slags studerende som samlede materiale til en stor opgave, og at jeg gerne ville forstå så meget som muligt om deres arbejdsliv og hvad det ville sige at være operatør på netop denne virksomhed. Jeg gjorde mig meget umage med at være åbenhjertig både om projektet, men også om min person i al almindelighed. Meget hurtigt vidste operatørerne i målerummet mere om mit privatliv end mine kollegaer på Handelshøjskolen. Jeg tænkte som så; at hvis de har svært ved at forstå den faglige grund til min tilstedeværelse, skal de ikke også have svært ved at placere mig som privat person. Og for at opbygge den tillid, man som etnograf er afhængig af må man give noget igen. Man må dele ud af sig selv, sådan som man ønsker at andre skal gøre det. Så i kaffepauserne og under samtalerne ved maskinerne fortalte jeg om børnene, manden og min mor som lige var blevet indlagt på hospitalet. På den måde, tror jeg, opstod der et billede, hvor jeg ikke bare var en professor-type fra Handelshøjskolen, men et menneske som havde en almindelig tilværelse og ting at slås, som folk kunne genkende fra deres eget liv. Man kan sige at jeg understregede

den menneskelige lighed for at skabe en modvægt til den uddannelsesmæssige ulighed som var imellem os. Og jeg oplevede selv, at det lykkedes, i hvert fald i den udstrækning at folk, efter at have set mig an i en periode, synes at tale rimeligt frit fra leveren, og i stigende grad fornærmede mig (på ritualiseret facon) på samme vis som de fornærmede hinanden. (Ikke mindst mine mødetidspunkter var årsag til stor hån, ligesom det bestandigt blev draget i tvivl, hvorvidt jeg i det hele taget var i stand til at arbejde ... sådan rigtigt).

Men læseren kan selv vurdere både de fremlagte data og analysernes grad af indsigt. Det er vel her den egentlige prøve på 'hvilken grad af fortrolighed man har opnået' må stå.

Feltarbejdets længde

Diskussionen af tillid ovenfor burde gøre det indlysende, hvorfor det antropologiske feltarbejde tager tid. Fordi tillid taget tid, det er et fænomen som ikke lader sig forcere. Men hvor lang tid bør et feltarbejde tage i en dansk kontekst? Det vil sige, i en kontekst, hvor man kender både sproget og de generelle kulturelle spilleregler i landet som sådan?

Det er et stort spørgsmål som ingenlunde lader sig besvare entydigt. Men jeg føler mig nødsaget til at tage en diskussion af spørgsmålet. Og det skyldes at jeg trækker på den antropologiske tradition som i Danmark synes at have en uskreven regel om mindst et års feltarbejde, uanset om feltarbejdet foregår i Danmark eller i Timbukthu. Men min feltarbejdsperiode var altså væsentligt kortere, om end jeg som nævnt fulgte virksomheden i mere end tre år, men altså på mere ekstensiv og lejlighedsvis facon.

Da jeg som stipendiat har været indskrevet på Handelshøjskolens 'Institut for Organisations- og Arbejdssociologi (IOA)' er jeg ikke herfra blevet mødt med noget krav om mere feltarbejde. Tværtimod, en intens feltarbejdsperiode på cirka fire måneder fulgt op af besøg med interviews, observationer og workshops i de følgende tre måneder plus en løser kontakt i de næste to et halvt år – er set fra en organisationsteoretisk tradition en empiri-tung undersøgelse. Ja, måske endda for empiri-tung, for hvad er det lige – rent analytisk og teoretisk – at al denne empiri skal bruges til og altså gøre godt for? (se bl.a. Kreiner 2000).

Jeg vil her tillade mig at sende dette spørgsmål videre til antropologien som sådan og efter bedste evne, skitsere, hvad der er mit eget foreløbige svar:

Spørgsmålet om det forholdsvis korte feltarbejde i relation til den antropologiske tradition synes at være: Ville den viden som jeg her ligger frem være 'dybere',

mere nuanceret og dermed i en eller anden forstand 'bedre', hvis jeg havde været på virksomheden i tolv måneder – ?

Jeg ville uden tvivl have vidst mere. Spørgsmålet er om hvad? Tre måneder efter mit feltarbejde sluttede var to tredje dele af informanterne fyret. Og i sidste instans tror jeg det handler om, hvorvidt man studerer forandring eller konstans. Der ligger endvidere i antropologien, en overleveret ide om at forstå 'det hele'. På dansk antropologis årlige internationale Megaseminar 2006 var temaet netop 'Holism in Anthropological and Ethnographic research' og i konferencens 'call for papers' kunne man læse:

'Despite a recent spell of bad press both within and outside the discipline, holism thrives in anthropology. Having willingly succumbed to critiques concerning 'globalisation', 'complexity' and 'fragmentation', anthropologists may no longer speak much about wholes, but we still think through them it appears. Once a flagship method of the discipline, holism now seems to have become our prime repression: we may readily admit that there is no such thing as a social, cultural or indeed cognitive whole, and yet the large majority of us continue to write our reports, articles and books *as if* there were one. Holism, it seems, has become a more or less inevitable effect of writing anthropology' (Megaseminar 2006, workshop 1).

I en anden af Megaseminarets workshops rejses spørgsmålet om sammenhængen mellem denne holisme og selve feltarbejdet:

'If anthropological fieldwork has a holistic ambition, how is it done in practice? Do extended periods of fieldwork and/or teamwork help solve the holistic problem? Does the application of different kinds of methods, which shed light on both norms and actions, and conflicts between them, secure a holistic perspective?' (workshop 3).

Velvidende, at det er en illusion har antropologer ofte et stærkt ønske om at indfri én eller anden form for holistisk ambition og dette giver, som jeg ser det, blandt andet anledning til en evig bekymring for 'hvornår man ved nok til at forlade felten?'

Men måske er det ikke fra felten selv, at man skal få den vished. Måske er det nok, at vide noget *mere* eller blot noget *andet* end de (fag)folk som udtaler sig om (og forsker i) samme emne, som det man selv studerer. Der findes næppe nogen 'helhed' eller noget 'alt' at forstå. Men der er nogle spørgsmål, som man kan gøre sig klogere på. Mit udgangspunkt i denne afhandling er at, spørgsmålet om hvornår man har forstået 'nok' er relativt, ikke til empirien, men til den teoretiske diskussionen man sender sit bidrag, sit samtalesvar, ind i.

Selvfølgelig kræver et antropologisk feltarbejde – som trækker på det navn – at man er der længe nok til 'at forstå de indfødtes syn på deres verden' eller med andre ord til at få en fornemmelse af dét som Clifford Geertz kalder 'lived experience' (1973). Det vil sige, at man helt konkret får en god og stærk fornemmelse af felten. Dette lader sig næppe gøre alene ved interviews, slet ikke via spørgeskemaer, men ved netop at involvere sig med folk, hænge ud, som man kan kalde det og som jeg har beskrevet det ovenfor. At få så meget indefra kommende perspektiv at man eksempelvis ved, at en genoptagelse af weekendvagterne er en stor begivenhed, mens en ingeniør som ikke kan finde et stativ med forsøgsmoduler, er en dagligdags foreteelse. Man skal have et kendskab til felten, som gør at man kan skelne det vigtige fra det ubetydelige (Hastrup 2004a:10), store begivenheder fra daglige foretelser. Men når man først har det, er spørgsmålet om 'hvornår man ved nok', et spørgsmål som i mine øjne, må besvares ikke i relation til felten selv, men i relation til den faglige eller samfundsmæssige diskussion man ønsker at bidrage til. Spørgsmålet om hvorvidt man kva sit kendskab og sin analyse af en specifik empirisk felt kan bidrage med noget anderledes og nyt til eksisterende diskussioner og forestillinger om verden, både i og udenfor academia – er et spørgsmål som ikke besvares af informanterne, men af fagfæller og andre diskussionspartnere inden for det tematiske felt, man med sin forskning taler sig ind i.

Forskningsetik

Intet methodologikapitel uden et afsnit om etik. I den antropologiske tradition er et væsentligt aspekt af forskningsetiske diskussioner, diskussionen af, hvordan man beskytter informanter. Det har også været min etiske hovedbekymring og jeg har – på klassisk antropologisk vis – valg at lade en stærk anonymisering være mit svar på eventuelle etiske dilemmaer. Selvfølgelig fortalte jeg de ansatte at jeg lavede en undersøgelse med det formål at skrive en afhandling. Men ved folk hvad det indebærer, hvis deres navne og almene gøren og laden på deres arbejdsplads bliver eksponeret i en forskningspublikation? Også jeg har følt, at jeg kom så tæt på folk og fik så meget (ikke altid flatterende) viden om virksomheden, ledelsen og kollegaerne, at jeg for at viderebringe og arbejde med denne viden blev nødt til at 'beskytte folk' ved at gøre dem anonyme. Endvidere havde jeg indgået en kontrakt med virksomheden, hvori jeg forpligtede mig til at anonymisere alle data om virksomheden, som jeg fremover publicerede. Dette har undervejs i arbejdet med denne afhandling stillet mig i lidt af et dilemma. For Danmark er et lille land, og det er det danske virksomhedslandskab også. Alene omtalen af virksomhedens

produkter og produktion ville for kendere af den danske industrisektor gøre virksomheden let genkendelig. Jeg har derfor ikke bare måtte anonymisere de enkelte medarbejdere ved at give dem opdigtede navne, jeg har også måtte opdigte et navn til virksomheden, til dens kerneprodukter og dens produktionshaller. Endvidere har jeg måtte omskrive data omkring ejerforhold og geografi i den multinationale koncern som ejer virksomheden. For også disse oplysninger ville meget hurtigt afsløre virksomhedens identitet. Virksomheden *er* en højteknologisk virksomhed, men den hedder ikke Qutex i virkeligheden ligesom den ikke producerer 'digital-moduler'. Jeg ville tit have ønsket at jeg kunne beskrive ikke mindst produktionsdetaljer 'rigtigt', for de er en vigtig del af etnografien. Men det er prisen for fortrolighed. Og den overvejelse jeg hele tiden har måtte gøre mig er følgende: hvordan beskriver jeg dét, som i denne afhandling er de vigtige analytiske pointer, uden at gengive afslørende empiriske oplysninger? For at balancere etik med forskningsmæssig troværdighed er afhandlingens bedømmelsesudvalg bekendt med virksomhedens rigtige identitet. Desværre en gestus som jeg, af de her nævnte grunde, ikke kan udstrække til andre læsere.

Kapitel 3

Videnskabsteori og teorivalg

Jeg vil i dette kapitel fremsætte en række videnskabsteoretiske overvejelser omkring erkendelse, sprog og den analytiske samtale mellem empiri og teori. Jeg vil også allerede her introducere centrale ideer fra Gregory Batesons værker (1973), som er tanker og begreber som jeg vender tilbage til afhandlingen igennem. Herefter vil jeg introducere de teorier jeg har valgt at arbejde med i afhandlingen og forklare baggrunden for disse valg. Jeg vil også søge at indplacere teorierne i et lidt bredere teoretisk felt.

Men den første del af dette kapitel handler om at rejse de helt grundlæggende spørgsmål omkring *vidensskabelse* som en særlig erkendelsesform. Det drejer sig om at fremlægge og klargøre, hvilke metateoretiske forestillinger jeg gør mig omkring hvorledes etableringen af viden har fundet sted i dette forskningsprojekt. Og dette er, så vidt som jeg forstår det, en diskussion af hvordan ikke bare jeg, men hvordan mennesker som sådan, overhovedet kan komme til 'at kende verden'. Min indgang til denne erkendelsesteoretiske diskussion går via Gregory Bateson.

Kortet og Landskabet - Sproget og Verden

I sit essay 'Form, Substance and Difference' (1973) har Bateson en lang række refleksioner over Korzybskis berømte diskussion af forholdet mellem kortet og landskabet – 'the map-territory relation'. Denne diskussion har, som jeg læser den, klare epistemologiske implikationer. Den indebærer nemlig en tænkning over forholdet mellem sproget og verden, mellem fremstillingen og dét vi fremstiller; altså en tænkning omkring selve *repræsentationens grundvilkår*. Der gives her nogle centrale indsigter i logikker bag selve fremstillingens grundbetingelser; logikker, som jeg skal forklare det nedenfor, også gør sig gældende i min fremstilling af empirien, og min fremstillingen af de teoretiske værker som anvendes i afhandlingen. Der findes hos Bateson en filosofisk tænkning omkring den menneskelige perception af - og interaktion med – sin omverden. En tænkning som er beslægtet med Ferdinand de Saussures lingvistik og som eksplicit trækker

på Kants transcendental filosofi. Jeg vil i det følgende afsnit komme ind på begge disse tænkere; kort på de Saussures teori om meningsdannelse og noget længere på Kants distinktion mellem 'Ding an Sich' og 'Ding für Uns'. Men først vil jeg tage udgangspunkt i Bateson, og i det følgende citat om sprogets natur:

'... a message, of whatever kind, does not consist of those objects which it denotes ('The word cat cannot scratch us). Rather, language bears to the objects which it denotes a relationship comparable to that which a map bears to a territory. Denotative communication as it occurs at the human level is only possible after the evolution of a complex set of metalinguistic (but not verbalized) rules which govern how words and sentences shall be related to objects and events' (153).

Dét Bateson her siger, er at det er *regler i sproget* (blandt andet grammatikalske regler) som organiserer, hvorledes ord og sætninger skal forbindes til objekter og begivenheder *i verden*. Og dette (mis)forhold mellem sproget og verden var netop et af Ferdinand de Saussures hovedærender i den strukturalistiske lingvistik som han grundlagde i begyndelsen af forrige århundrede (Gardet 1986). Hans indsigt her, som blev epokegørende, var at forholdet mellem sproget og dét som det referer til ('verden' i mangel af bedre) er *arbitrær*⁷.

Et tegn består ifølge de Saussure af to dele (en lyd og et indre billede), også kaldet betegner og betegnet (signifiant og signifiér). De Saussure illustrer dette ved hjælp af en diskussion af ordet 'Træ' på følgende vis: 1) Der er lyden af ordet 'Træ' (signifiant), og så er der 2) vores mentale forestillingen om 'et Træ', altså den forestilling som vi får inde i hovedet, når vi hører ordet Træ eller tænker det (signifiér)⁸. Og endelig er der 'Træer' ude i verden. Men træerne ude i verden er slet ikke interessante, for det er ikke 'fra dem' at hverken ordet eller de betydninger som knytter sig til 'Træ' kommer. Disse betydninger kommer fra et helt andet sted, nemlig fra 'de kæder af betydninger' som skabes i relationerne *mellem* signifianterne (altså mellem de mentale forestillinger som knytter sig til ordlyde). Helt grundlæggende betyder dette, at sproglig betydning som sådan er *relationelt konstitueret*. Betydning eller meningsdannelse er noget som opstår gennem sammenhænge, gennem sammenligninger og gennem forskelle og kontraster. 'Træ' henter således en del af sin betydning fra sin forskellighed fra 'Dyr' og 'Menneske' og så videre. Med andre ord, ordene henter deres betydning fra deres relation til

⁷ Saussure publicerede selv meget lidt, og hans mest kendte skrifter er *Cours de Linguistique Générale* som er en samling af forelæsninger som to af hans studerende samlede efter hans død og udgav i 1916 (Gardet 1986:11-18). Det er dem jeg citerer fra i den engelske oversættelse som bruges i Françoise Gardet's bog 'Saussure and contemporary culture' (1986)

⁸ Jeg foretrækker de franske betegnelser da de er klarere end de danske

andre ord, ikke fra deres relation til den omverden, som de påstår at referere til. I denne afhandling abonnerer jeg på denne ontologi om betydningsskabelse og *dette afstedkommer afhandlingen igennem, et generelt blik for det relationelle og en følsomhed overfor hvordan betydningsskabelse omkring identitet altid opstår i en relationel sammenhæng.*

Og her vil jeg vende tilbage til Batesons diskussionen af forholdet mellem kortet og landskabet.

Bateson spørger: - Hvad er det fra landskabet som kommer til at optræde på kortet? Og svarer: 'We know the territory does not get on to the map. That is the central point about which we here are all agreed. Now, if the territory were uniform, nothing would get on to the map except its boundaries, which are the points at which it ceases to be uniform, against some larger matrix. What gets on to the map, in fact, is difference, be it a difference in altitude, a difference in vegetation, a difference in population structure, difference in surface, or whatever. Differences are the things that get on to a map' (Bateson 1973:426).

Men, fortsætter Bateson, - *hvad er en forskel?* En forskel er et meget særegen og obskurt begreb. Dette stykke papir, skriver Bateson, er forskelligt fra blyantens træ. 'Der er mange forskelle imellem dem – forskelle i farve, tekstur, form osv. Men når vi forsøger at spørge til 'hvor de forskelle er lokaliseret? Kommer vi i vanskeligheder. Det er indlysende at forskellen mellem papiret og blyantens træ ikke er i papiret; det er heller ikke i træet, og det er heller ikke i rummet imellem dem, og ikke i tiden imellem dem (forskelle som optræder over tid, kalder vi forandring)' (ibid.427, min oversættelse). Bateson konkluderer:

'A difference then, is an abstract matter. Difference travels from the wood and paper into my retina. It then gets picked up and worked on by this fancy piece of computing machinery in my head'(427).

Bateson foreslår, at ordet 'ide' i sin mest elementære form er synonym med 'forskelle' og skriver følgende: 'Kant, in his Critique of Judgement – if I understand him correctly – asserts that the most elementary aesthetic act is the selection of a fact. He argues that in a piece of chalk, there are an infinite number of potential facts. The Ding an sich, the piece of chalk, can never enter into communication or mental process because of this infinitude. The sensory receptors cannot accept it; they filter it out. What they do is to select certain facts out of the piece of chalk, which then become, in modern terminology, information' (428).

Bateson foreslår så, at Kants udsagn kan modificeres til at sige, at der er en uendelig mængde af *forskelle* omkring og indeni kridtstykket. Der er forskelle mellem kridtet og resten af universet, mellem kridtet og solen og månen. Og inden i

kridtet er der for hver molekyle en uendelig mængde af forskelle og ud af denne endeløse mængde af forskelle udvælger vi en meget lille mængde som bliver til den samling af information, som vi kalder 'et stykke kridt'.

'In fact, what we mean by difference – the elementary unit of information – is *a difference which makes a difference*, and it is able to make a difference (428).

Og her vender Bateson tilbage til diskussionen af kortet og landskabet:

'We say the map is different from the territory. But what is the territory? Operationally, somebody went out with a retina or a measuring stick and made representations which were then put upon paper' (429). Men, fortsætter Bateson, dét som ender med at udgøre kortet er en *repræsentation* af dét som var i det billede (den repræsentation) som fandtes i nethinden på manden, som lavede kortet:

'And as you push the question back, what you find is an infinite regress, an infinite series of maps. The territory never gets in at all. The territory is Ding as sich and you can't do anything with it. Always the process of representations will filter it out so that the mental world is only maps of maps of maps, ad infinitum. All 'phenomena' are literally 'appearances'(429).

Or, we may spell the matter out and say that at every step, as a difference is transformed and propagated along its pathway, the embodiment of the difference before the step is a 'territory' of which the embodiment after the step is a 'map'. The map-territory relation obtains at every step' (429).

Med inspiration fra Bateson kan man således sige følgende om den etnografiske dataindsamlingsproces som ligger til grund for denne afhandling: Under feltarbejdet sansede jeg en omverden ('et landskab') på fabrikken. Denne sansning var i sig selv en repræsentation (et landkort) som resulterede i en yderligere repræsentation i form af feltnoter og erindringer (et nyt landkort). Men dette landkort i form af feltnoter bliver selv til et landskab i relation til den tekst, som her fremlægges på disse sider, og som udgør altså udgør et landkort i forhold til feltarbejdets landskab af noter og erindringer. Og sådan fortsætter det ind i læserens bevidsthed, når hun eller han læser teksten, for senere at genfortælle den, og så videre: 'The map-territory relation obtains at every step' (429).

Hvorfor er denne erkendelse eller pointe vigtig? Der er den blandt andet fordi man ikke skal forledes til at tro, at man taler om selve landskabet (om virkeligheden sådan som den 'virkelig er'), men at man hele tiden befinder sig indenfor repræsentationernes endeløse rum. Som Bateson siger det med udgangspunkt I Kant: 'this is only an infinite regress, an infinite series of maps. The territory never gets in at all'.

Og lad mig i denne forbindelse fremdrage en anden væsentlig indsigt fra Bateson: Hans diskussion af *de præmisser* som ligger til grund for oversættelsen fra landskab til kort, de såkaldte translationspræmisser:

‘In the corner of every serious map you will find these rules of transformation spelled out – usually in words. Within the human mind, it is absolute essential to recognize the differences of this class.. the class of differences which are created by the process of transformation whereby the differences immanent in the territory become differences immanent in the map’.

Med andre ord, det som Bateson her omtaler er de regler eller forbestemmelser som afgør, hvordan forskelle (eller information) i et landskab (for eksempel et empirisk materiale) omsættes til forskelle på et kort (for eksempel til en analysetekst). Mit forslag her, er at i en videnskabelig sammenhæng kunne man sige at sådanne ‘rules of transformation’ er de teorier vi anvender. En bestemt teori danner en optik som udvælger hvilke forskelle i empirien som kommer til at ’gøre en forskel’ i analysen. Teorien udgør et sæt af forbestemmelser i det transformationsarbejde (fra forskelle i empirien til forskelle i den analytiske tekst) som finder sted i den analytiske proces.

Eller i Kirsten Hastrups formulering det ’empiriske’ er ikke uafhængigt af den (valgte) analytiske strategi, der altid må begynde med en bestemmelse af det analytiske objekt’ (Hastrup 2004a:10).

Jeg skal vende tilbage til denne diskussion senere hen når jeg beskriver de teoretiske optikker som er taget i brug i afhandlingen.

Ding für uns og Ding an sich

Bateson trækker som det fremgår ovenfor på Kants transcendental filosofi og lad mig her knytte et par bemærkninger som søger at udvider diskussionen af de epistemologiske principper for konstitueringen af data, og konstruktionen af empiri i det hele taget, og som, hvis vi følger Batesons tankegang, kan siges af være snævert, ja uadskilligt forbundet med præmisserne for den menneskelige perception af omverden som sådan. Ifølge Nerheim/Rossvær (2000) var også Kant, af den mening, at den videnskabelige erkendelsesform *ikke* er den almindelige overlegen, den videnskabelige erkendelse er så at sige indfoldet i menneskets almenverden (Nerheim/Rossvær 2000:139-165). Og dermed bliver diskussionen af videnskabsteori en underdiskussion under den overordnede diskussion af omverdensproblematikken som sådan (sådan som den netop også var det for Bateson).

Det vigtige her er, at der er nogle erkendelsespræmisser forbundet med enhver menneskelig erkendelsesproces, hvoraf den 'videnskabelige' blot er en form. Enhver teori tilbyder, som netop diskuteret, nogle særlige erkendelsespræmisser, eller som i Bateson analogi til kortet og landskabet, nogle regler for oversættelse og fortolkning, altså en udvælgelse af 'hvilke forskelle som gør en forskel'. Lad mig uddybe dette element af Batesons diskussion ved her ganske kort redegøre for Kants distinktion mellem *Ding an sich* og *Ding für uns* sådan som det fremlægges af Jakob Bakke (2001) (som jeg her citerer fra):

'Kant var ... af den opfattelse, at hans forgængere havde begået en fejl ved udelukkende at fokusere på erkendelsens objekt i deres erkendelsesteorier. Frem for at reflektere over objekter, burde man, ifølge Kant, reflektere over det erkendende subjekt. Kant foretager derfor en vending fra erkendelsens objekt til subjektets erkendebetingelser, den såkaldte *Kopernikanske vending*:

Frem for at antage at vores erkendelse retter sig efter objektet som i hidtidig filosofi, antager Kant at objektet retter sig efter erkendelsen. Forudsætningen for at reflektere over verden er, at det erkendende subjekt overhovedet har mulighed for at erkende verden, dvs. at der i subjektet er nogle *mulighedsbetingelser* for erkendelsen. Inden filosofien giver sig i kast med at udlægge verden, må den undersøge disse mulighedsbetingelser, og dermed også undersøge om en sådan udlægning er mulig. Hermed har Kant søsat det transcendental filosofiske projekt.

En konsekvens af Kants erkendelsesteori er distinktion mellem *Ding für uns* og *Ding an sich*. *Ding für uns*, dvs. tingen som den forekommer for os, betegner Kant også som *fænomenverdenen*. Fænomenverdenen er karakteristisk ved at være anskuet i rum og tid, dvs. underlagt anskuelsesformerne, og tænkt, dvs. underlagt kategorierne.

Ding an sich er tingen i sig selv uafhængig af erkendelsens mulighedsbetingelser. Derfor må man ikke betragte *Ding an sich* som en genstand i almindelig forstand. Der er tale om et negativt grænsebegræb. Dvs. at vi på den ene side ikke kan erkende *Ding an sich*, men på den anden side dog tænke det (i og med det er et grænsebegræb).

Om *Ding an sich* kan man sige følgende: Det er ikke genstand for sansemæssig erfaring. Det er genstand for tænkningen, og samtidig et nødvendigt begreb. Uden *Ding an sich* bliver det vanskelige at forklare hvordan og af hvad subjektet afficeres.

Det kan ikke have noget positivt indhold. Det må altså forblive et grænsebegræb. Som udgangspunkt er *Ding an sich* et postulat. Vi kan ikke sige noget om det, vi kan altså ikke give det noget positivt indhold. Men samtidig kan vi ikke undvære

det. Derfor bliver Ding an sich et nødvendigt begreb, men dog kun et grænsebegreb’.

(Jakob Bakke 2001)⁹.

Lad mig her søge at forklare, hvordan jeg i denne afhandling sætter dette i relation til den analytiske proces og det videnskabelige arbejde som sådan. Man kunne foreslå, at den etnografiske empiri er Ding an sich i endelig forstand, og at den som sådan aldrig figurerer, men at den udgør et uundværligt grænsebegreb, en uundværlig abstraktion om man vil, som er nødvendigt for, at vi kan forstå at noget ’møder’ teorien og os selv som forskende subjekter. Empirien, som vi omtaler den, i bestemt ental, er en abstraktion. Den ’findes’ ikke, ligeså lidt som Batesons landskab i endelig forstand findes. Men vi er nødsaget til, som Kant gør os opmærksomme på, at leve i en forestilling om at den eksisterer.

Dette er altså det erkendelsesteoretiske udgangspunkt i denne afhandling. Et udgangspunkt som afstedkommer, håber jeg, en øget følsomhed og opmærksomhed overfor de erkendelses- og translationspræmisser som bestandigt er aktive i skabelsen af ’landkort’ i form af teoripræsentationer, empiribeskrivelser og analyser. Men også et udgangspunkt som altså tager afstand fra forestillinger om at man kan komme til at (er)kende verden ’an sich’ sådan som det antages indenfor positivistiske og empiricistiske videnskabstraditioner. En sådan antagelse beror nemlig på en illusion om en fundamental adskilthed mellem ’mig og verden’, mellem det erkendende subjekt og det objekt dette subjekt fejlagtigt ser sig selv som forskelligt fra, og derfor mener at kunne gøre til genstand for sin erkendelsesaktivitet (herunder forskning). I begrebet Kants *transcendental* filosofi ligger bestræbelsen på netop at transcendere denne, for mennesket så evigt nærliggende, dualistiske tænkning.

Jeg har her taget udgangspunkt i Bateson og til dels i Kant og de Saussure¹⁰. Man kunne også have ført en beslægtet videnskabsteoretisk diskussion ved at inddrage hele den poststrukturalistiske kritik af oplysningsprojektet og problematikken omkring ’fra hvilken position’ og ’ud fra hvilke præmisser’ man overhovedet påberåber sig at bedrive ’videnskab’ og anvende ’videnskabelige’ metoder. Særlig den feministiske videnskabsteoretiske tradition har her, mener jeg, mange centrale indsigter i den forskningsmæssige positionering og i den klassiske

⁹ Jakob Bakke 2001: www.filosofiske-essays.dk/artikler/kant

¹⁰ Batesons rige arv har mange arvinger og andre såvel antropologer som kommunikationsforskere har taget udgangspunkt i Batesons diskussion af ’kortet og landskabet’ i videnskabsteoretisk øjemed. En oversigt over disse har beklageligvis måtte falde udenfor ovenforstående diskussion.

videnskabeligheds 'illusion om at kunne stå udenfor verden' (se bl.a. Nicholson 1990, Harraway 1990, 1991). Lad mig her blot citerer Linda Nicholzen fra indledningen til bogen 'Feminism/Postmodernism' (1990):

'The scholarship of modern Western culture has been marked by the attempt to reveal general, all-encompassing principles which can lay bare the basic features of natural and social reality. This attempt can be related to an earlier, more religiously based belief that the purpose of scholarship was to make evident the work of God as revealed in his creations. While the relation of God to the basic ordering principles of the universe grew increasingly distant, Western scholarship remained committed to the discovery of such principles'(2).

'One crucial consequence of this legacy was a vision of true scholarship as that which replicated 'a Gods eye view' as opposed to that which expressed the perspectives of particular persons or groups' (2).

Oplysningstidens videnskabsideal skulle være fri for normer og værdier og være 'objektiv'. Feminismen blev tvunget til at udfordre denne objektivitetsnorm: 'arguing that what had most frequently been presented as objective because supposedly devoid of the influence of values, such as those related to gender, actually had reflected such values' (ibid). Eller for at vende tilbage til Bateson, de translationspræmissesom i videnskabeligt arbejdet styrer hvilke forskelle man udvælger til at gøre en forskel – er ikke neutrale, eller politisk uskyldige. Der er med andre ord ingen umedieret adgang til verden, heller ikke i naturvidenskaberne. For dét som Fritjof Capra i følgende citat siger om atomfysikken gælder, ifølge Bateson og Kant, for alle videnskabsgrene og for den menneskelige erkendelse som sådan:

'I atomfysikken kan vi aldrig tale om naturen uden samtidig at tale om os selv' (Capra 1982:71).

Valg af teori

Jeg vil nu beskrive de teoretiske landskaber som afhandlingen vil bevæge sig igennem. Det er dels tre forskellige identitetsteoretiske optikker, nemlig Anthony Giddens 1992, Social Identitets Teori og Judith Butler 1998 (som dog langt fra alle har lige meget vægt og plads i afhandlingen); dels er det Gregory Bateson som udgør en gennemgående antropologisk orientering og rød tråd gennem afhandlingen, og hvis tanker på sin vis binder de andre teorier sammen. Endelig er der to teoriområder som består af strukturalistisk organisationsteori, samt af feltet af andre studier af danske fabriksarbejdere. Det sidste er ikke mindst vigtigt, i det det hovedsagligt er dette felt, som denne afhandling søger af bidrage til. Men disse

to teoretiske områder vil først blive gennemgået i det følgende kapitel. Her gælder det en introduktion til det identitetsteoretiske felt.

Tre forskellige identitetsoptikker

En del af det teoretiske projekt som jeg har sat mig for i denne afhandling er, at undersøge, *hvorvidt en teoretisk anvendelse af forskellige teoretiske perspektiver kan bibringe undersøgelsen frugtbare analyser og indsigtsfulde svar.*

Tanken bag dette projekt er baseret på Batesons ovenfor beskrevne erkendelsesteoretiske overvejelser. Det kan i al enkelhed forklares på følgende måde som forholdet mellem analyse, teori og empiri: hvis analysen er det 'landkort' som af forskeren skabes over empiriens 'landskab', så må teori være de translationspræmisses som bestemmer hvilke forskelle i landskabet som udvælges og på hvilken måde de transformeres til forskelle (information) i analysen. Hovedtanken med at bruge forskellige identitetsteorier er derfor at muliggøre skabelsen af *forskellige* typer af landkort, hver med deres forskellige translationspræmisses, som alle kan sættes i relation til det samme landskab og vise noget om det. Man kan så sammenligne de dannede landkort og komme til at vide noget mere om landskabet som sådan (erindrende at landskabet/empirien i egentlig forstand dog er 'Ding an sich' og ikke findes i andre former end gennem de repræsentationer vi gør over det både under feltarbejdet og i analysen).

Lad mig her indføje af Andrew Brown (2001) i artiklen 'Organization studies and identity: Towards a research agenda' netop udpeger den multiple teoritilgang til identitetsanalyser i organisationer som et underudviklet område, som han mener har betydeligt potentiale. Han skriver: 'The challenge is to find ways of developing and deploying concepts of identity which are attractive across traditional social scientific boundaries [and] offer the potential for multiple kinds of insightful analyses' (ibid.:118).

Afhandlingen vil forhåbentlig vise om denne anbefaling har vist sig relevant i nærværende projekt.

Men lad mig nu gå videre med at beskrive, hvilke teorier jeg har valgt at arbejde med i dette multiple identitetsteoretiske projekt.

Jeg har i afhandlingens løb både anvendt følgende identitetsteori: Anthony Giddens teori om selvrefleksiv identitetsdannelse i senmoderne samfund (1991) som er en teoretisk (sociologisk) orientering som understreger menneskers selvrefleksive individuelle *identitetsarbejde* (se også Kuhn 2006, Brown 2001, Day 1998, Widdicombe 1998). Jeg har ydermere anvendt Social Identitets Teori som er en

socialpsykologisk teoretisk retning, som betoner hvorledes menneskers skabelse af fælles identiteter sker gennem en relativ og sammenlignende konstituering af Os-grupper og Dem-grupper (Turner 1979, Tafjel 1982). Endelig har jeg i afhandlingens sidste analyse søgt inspiration hos Judith Butler (1998), (om end denne analyse er mere inspireret af Butler end den er en gennemgang af hendes teorier).

I de kapitler som i denne afhandling introducerer de forskellige teorier findes også korte indplaceringer af den pågældende teori, eksempelvis indplaceres Giddens teori i en overordnet sociologisk tradition for sammenlignende samfundstypologier. Jeg skal på denne plads kun give en kort oversigt og en række refleksioner omkring mine valg:

Ud fra ideen om virkelig at skulle udsøge forskellige teoretisk tilgange og gøre en vis dyd ud af denne forskellighed, forekom det interessant at søge at bringe vitterligt forskellige teoriperspektiver i spil. Social Identitets Teori baserer sig oprindeligt på en meget klassisk socialpsykologisk tilgang til identitet, (som ikke er helt fri for at være essentialistisk), og adskiller sig på denne måde fra de mere konstruktivistiske og post-strukturalistiske epistemologier som karakteriserer Giddens, Bateson og Judith Butlers værker. Men selvfølgelig er ønske om forskellighed ikke det eneste kriterium, også andre kriterier er vigtige:

Anthony Giddens teori om selvrefleksiv skabelse af identitet i senmoderne samfund var et temmelig indlysende valg – i og med at det er Giddens teori som har foranlediget mig til at stille spørgsmålet om hvorvidt også fabriksgulvet åbnede for muligheden for arbejdsrelaterede selvrefleksive former for identitetsdannelser. Ja, selve den sociologiske optagethed af individualisering og det selvskabende, selviagttagende individ i senmoderne samfundstyper, er som allerede forklaret, en vigtig grundtanke i denne afhandling.

Social Identitets Teori figurerer i denne afhandling som den teori som forsøger at udfolde fabriksarbejdernes *kollektive* identitetsformer. En væsentlig grund til mit valg af SIT er følgende: gennem mit analysearbejde med et centralt begrebspar fra SIT – nemlig Os-grupper/Dem-grupper - blev det mig klart, at operatørerne i Qutex fremtaler *ingeniørerne* som en central Dem-gruppe. Dette er en temmelig vigtig pointe i den overordnede analyse, som det forhåbentlig vil fremgå af afhandlingen som sådan. I den grounded analyseproces som er en del af den antropologiske tradition, og som jeg også har benyttet mig af, opholder man sig i lang tid i analysens rum optaget af at forsøge at få noget empiri og nogle teoretiske begreber til at 'føre en meningsfuld samtale'. Der findes indenfor SIT et helt grundlæggende fokus på *sammenligning* og på menneskers dannelse af kollektive gruppebaserede

identitetsformer på baggrund af – og ud fra – en sammenligning med grupper, som de er forskellige fra (såkaldte 'Os-grupper og Dem-grupper') (Tajfel/Turner 1979, Halsam 2001, Hatch/Schultz 2004, Hogg/Terry 2000). Denne tænkning harmonerer fint med de begreber om meningsdannelse og erkendelse som findes hos Bateson og de Saussure, og som jeg på forskellig vis trækker på afhandlingen igennem. Dermed muliggjorde SIT også, at det på mere metateoretisk niveau, blev muligt at føre 'meningsgivende samtaler' analyserne imellem.

Når det er sagt er der naturligvis en næsten endeløs række af teorier om fællesskabssdannelse og kollektive identitetsformer – indenfor både antropologi, sociologi og organisationsteorien - som man også kunne have anvendt, og som formentlig også kunne have ført til meningsfulde analyser.

Judith Butler figurerer som inspiration for afhandlingens sidste analysekapitel '*Der er jo forskel på folk. Identitet som restriktion og begrænsning*'. Jeg bruger her Butler til at fremlæse en udsagt, men tilstedeværende, *identitetsdom* over operatørerne som gruppe. Og her træder afhandlingen så ind på det tredje identitetsteoretiske territorium: et felt, hvor 'identitet' sættes i forbindelse med som termer som disciplinering, fordømmelse, udgrænsning, undertrykkelse - og magt. Og hvor spørgsmålet 'hvem får du lov til at være?' er centralt. Under dette felt indskriver sig blandt andet den feministiske identitetslitteratur (Nicholson 1990, Butler 1999, 1997, Hartsock 1991, Harraway 1990, Engberg/Thomsen 1992), den race-mæssige (Mohanty 1991, Said 1978 m.fl.) såvel som organisationsteoretisk litteratur som generelt trækker på en Foucault-inspireret tradition (se bl.a. Alversson/Hugh 2002, Tracy/Trethewey 2005 mfl.).

Der er skrevet uendelig meget forskningslitteratur om identitet, både indenfor det psykologiske, det psykoanalytiske, det antropologiske, sociologiske og organisationsteoretiske felt. Vilever, som modernitetssociologerne siger det, i en tid som er intenst optagede af spørgsmål omkring identitet. Dette har også givet sig udslag i forskningens verden og i forskeres udforskningen *af* verden. Denne afhandling indskriver sig således i en særdeles omfattende strøm af forskningsmæssig interesse for identitetsspørgsmål. Derfor må jeg også understrege, at min ambition i denne afhandling er bruge forskellige teorier fra dette enorme felt til at undersøge identitetsmæssige spørgsmål i relation til danske fabriksarbejdere.

På et metateoretisk niveau vil jeg dog nævne følgende omkring forskellen på Giddens og Butler:

I en del af den organisationsteoretiske litteratur jeg har læst findes en teoretisk udpegning af to forskellige tilgange til /vinkler på folks identitet i arbejdsrelaterede og organisatoriske sammenhænge: nemlig en tilgang som interesserer sig for *identitetsregulering* og en tilgang som er mere optaget af et kreativt *identitetsarbejde* (Alverson/Willmott 2002, Kunda 2006, Brown 2001, Tracy/Trethewey 2005).

Helt overordnet er den første stærkt under indflydelse af poststrukturalistisk teori, ikke mindst Foucault og en Althussersk' interpellations tankegang. En kongstanke her er at givne subjektpositioner skabes i overordnede magtfulde/gennemtrængende diskurser, og at individer så at sige 'tvinges' til at optage disse tilrådighedværende identitetspositioner og – i de mest ekstreme versioner – egentlig ikke kan siges at have nogen social væren udenfor disse positioner.

Alverson og Willmott (2002) har således skrevet en artikel kaldet 'Identity regulation as organizational control: producing the appropriate individual' som blandt andet handler om hvordan forskellige ledelsesmæssige teknologier og diskurser på subtil vis tvinger ansatte i store virksomheder til at være/blive på bestemte – for virksomheden ønskelige – måder. Dermed skabes særlige identitetsformer for de ansatte. (En lignende analyse foretages af Kuhn (2006), hvor det empiriske eksempel bl.a. er unge sagførere). Dette er altså eksempler på forskellige former for 'identity regulation', men alle nævnte tekster nævner også eksempler på individers forskellige former for 'modstand' mod at indplaceres i snævre identitets-regulerende positioner. Et eksempel her er Dennis Day's artikel 'Being ascribed and resisting' (1998) som analyserer hvordan folk med indvandrerbaggrund på to svenske fabrikker – modsætter sig det som Day kalder *etnificering*': 'they are ascribed an identity as members of an ethnic group ... and they react against such ascription' (1997:151, 170). Dette er således eksempler på analyser og teorier som i en eller anden form omhandler *identitet som tvang* – og som ser på hvordan bestemte identiteter enten presses ind over mennesker eller – på magtfuld vis 'skaber' dem som bestemte typer af subjekter (sidstnævnte ide findes stærkest og klarest i de meget lacaniansk inspirerede poststrukturalistiske teorier, som ikke skal opholde mig her, men se Mitchel/Rose og Butler 1990 for en diskussion). Overfor denne tilgang står en tilgang som Giddens synes at være eksponent for, nemlig 'det kreative identitetsarbejde' som forbinder sig med ideen om *identitet som valg*.

Nogle forfatter synes dog at være opmærksomme på begge fænomener (både valg og tvang) referer som Widdicombe gør det (1998) til Richard Jenkins bog 'Social Identity' (1996) og til det centrale dilemma som Jenkins beskriver i følgende citat:

'Identity is both something *over* which struggles takes places and *with* which stratagems are advanced' (Jenkins 1996:25). Og det er denne dobbelthed ved identitetsproduktion, som også optager mig i denne afhandling, deraf afhandlingens undertitel, '*identitet som mulighed og restriktion*'

Men lad mig her for at afrunde denne identitetsdiskussion citerer fra Paul du Gay, Jessica Evans og Peter Redman's antologi om identitet '*Identity: a reader*' (2002), hvor de i indledningen skriver:

'The very scope and diversity of contemporary debates about identity suggests that anyone hoping to produce the definitive 'Identity' Reader is likely to be involved in a somewhat immodest, and probably impossible task. However, once it is recognized that the term 'identity' often provides only simple cover for a plethora of very particular and perhaps non-transferable debates, the task of providing an 'Identity' Reader becomes slightly less daunting (although by no means unproblematic) (ibid.:2).

Alligevel forsøger jeg i denne afhandling at få temmelig forskellige identitetsteoretiske perspektiver til at 'tale sammen'. Og denne metateoretiske samtale muliggøres i høj grad af teoretisk assistance fra en ganske anden kant, nemlig fra Gregory Batesons univers. Og mod Bateson vil jeg nu (igen) vende mig.

Gregory Bateson

Som det formentlig er fremgået er Gregory Batesons tanker gennemgående i afhandlingen. Ovenfor har han figureret i en videnskabsteoretisk diskussion, men i afhandlingens løb vil han (eller hans tanker snarere) blive inddraget i adskillige af afhandlingens analyser. Batesons her præsenterede tanker omkring kortet og landskabet, vil, sammen med hans teori om metakommunikation og rammer, (Bateson 1973), udgøre dét jeg vil foreslå, at man kunne kalde en *antropologisk vinkling* af både empirien og af den anvendte, ikke antropologiske, identitetsteori. Også teorier læses jo med et særligt blik, og jeg har i denne afhandling læst og anvendt både Giddens teori om selvrefleksiv identitetsdannelse og Social Identitets Teori ud fra en Batesonsk optik (se nærmere nedenfor). Det vil sige, for at kunne oversætte og anvende disse identitetsteorier i relation til min empiri og for at kunne skabe meningsfulde analyser, forekom det nødvendigt både at tilføje noget i form af andre teoretiske begreber og at modificerer forestillinger og præmisser indenfor de pågældende teoretiske universer. Dette er, som jeg forstår det, blandt andet denne proces som ligger i begrebet 'grounded theory' og denne 'groundedness', i form af 'tilføjelser' og 'modificeringer' af teoretiske universer, er i denne afhandling, i høj grad kommet i stand ved hjælp af Bateson.

Man kunne, og med rette indvende, hvorfor Bateson står for en antropologisk vinkling, eftersom manden ikke bare var antropolog, men også biolog, ethiolog, psykiater, læringsteoretiker og kommunikationsteoretiker, såvel som en af grundlæggerne af den kybernetiske videnskab - og at han, som bekendt, publicerede indflydelsesrige værker indenfor alle disse discipliner (se Adam Kuper 1973 for en introduktion til Bateson). Men som antropolog læser jeg Bateson som sådan og sætter endvidere i afhandlingens sidste del hans tanker i forbindelse med Goffmans videreudvikling af Batesons kommunikations- og rammebegreb (Goffman 1981), ligesom jeg i de sidste to analysekapitler søger at trække analyserne i retning af antropologiske ideer om performance (Sjørlev 2007), et felt som Bateson også har udøvet vigtig indflydelse på.

Men nu skal jeg vende mig mod et teorifelt af en ganske anden karakter, nemlig den strukturalistiske organisationsteori. Det er blandt andet indenfor dette teoriområde at begrebet 'aftaylorisering' er opstået. Og i denne afhandling er 'aftayloriseringen af danske fabrikgulve' netop det arbejdsmæssige grundvilkår som diverse identitetsteoretiske problematikker udspilles indenfor rammerne af.

Strukturalistisk organisationsteori og danske studier af aftaylorisering

I dette kapitel skal jeg introducere to teoretiske (og delvis empiriske) felter; det ene er feltet af strukturalistisk organisationsteori, det andet er danske studier af fabriksarbejde som interesserer sig for arbejdsorganisering og aftaylorisering.

Jeg indleder altså med organisationsteoriens strukturteori og vil med det samme sige følgende: i afhandlingen har disse teorier karakter af en slags hjælpeværktøjer, som har deskriptiv snarere end analytisk status. Måske det kan sammenlignes med slægtskabstermer indenfor antropologien. Når en antropolog skriver, at der blandt dette folk findes 'en matrilineær nedarvningslinje men et patrilokalt bosættelsesmønster', forudsættes det, at læseren ved hvad dette betyder. På samme vis med den strukturalistiske organisationsteori, begreber som 'organisk organisering', 'adhokratiske koordineringsmekanismer', 'graden af standardisering' er termer som forudsættes bekendt. Derfor skal nedenstående ses som en lynindføring for den udenforstående. Men en indføring som immervæk er nødvendig. For hvad vil det egentlig sige, når jeg skriver at jeg vil undersøge det *aftayloriserede* fabriksgulv som mulighedsrum for identitetsdannelse? Og hvem var Taylor, hvad skrev han og hvordan ser 'aftaylorisering' ud i Danmark?

Taylorisme

Frederick W. Taylor var en amerikansk ingeniør som i begyndelsen af forrige århundrede kastede sig over, hvad han kaldte 'det videnskabelige studier af ledelse og arbejdsorganisering' i datidens voksende industrivirksomheder. Han grundlagde det han kaldte 'scientific management' – en positivistisk inspireret 'videnskab' om hvordan man opnåede den optimale (i betydningen mest rationelle, kost-effektive og hurtige) arbejdsform og dermed den største indtjening. Et væsentligt element var den, såkaldte videnskabelige, topstyrede udregning og planlægning af arbejdet på alle niveauer i virksomheden. Hver enkelt arbejdsopgave blev nøje beskrevet: hvilke arbejdere som gjorde hvad, hvornår de gjorde det og hvordan de gjorde det.

Denne beskrivelse var altså en ledelsesopgave. Arbejderens rolle var (blot) at udfylde de standardiserede beskrivelser som knyttede sig til netop hans eller hendes funktion. Som Taylor skriver:

‘The first of the great principles of scientific management, the first of the new burdens which are voluntarily undertaken by those on the management side is the deliberate gathering together of the great mass of traditional knowledge which, in the past, had been in the heads of the workmen, recording it, tabulating it, reducing it in most cases to rules, laws, and in many cases to mathematical formulae, which, with these new laws, are applied to the cooperation of the management to the work of the workmen’ (Taylor 1996:69).

Den typiske tayloristiske fabrik er det stereotype billedet, hvor arbejderen står på sin faste plads ved samlebåndet og trykker på den samme knap dagen lang, reduceret til en simpel ’funktion’ i det store maskineri. Inden for organisationsteorien kaldes sådanne fabrikker også for ’maskinbureaukratier’ (Mintzberg 1992) og denne type af organisationer har været en central organisatorisk institution i den industriproduktion, som har været med til at skabe væksten i den vestlige del af verden igennem nyere tid (jeg skal nedenfor vende tilbage til Mintzberg). Som det er udgangspunktet i denne afhandling har mange danske fabriksgulve undergået en *aftaylorisering*, hvilket blandt andet indebærer, at den viden som Taylor ville have flyttet fra arbejderens hoveder og ind i produktionsledernes regneark og matematiske formler, er i gang med at ’flytte tilbage igen’. I afhandlingen gives mange eksempler på hvordan dette konkret går for sig, men inden jeg vender mig mod disse eksempler, så lad mig blot nævne endnu et enkelt aspekt af ’tayloriseringsdebatten’:

For mens fabriksgulvene i de højteknologiske vidensintensive virksomheder aftayloriseres, er andre arbejdspladser i gang med den modsatte bevægelse, nemlig med at indføre tayloristiske principper for arbejdsgange på områder, hvor der ikke har været sådanne før. Et eksempel er hjemmeplejen, hvor plejepersonalets omgang med ældre og syge borgere standardiseres så arbejdet skal foregå indenfor skemaer, hvor arbejdsopgaver som ’indkøb’, ’hygiejne’, ’rengøring’, ’snak’ er fastlagt på forhånd og tidsfastsat. Der har været rejst en del kritik af disse overordnede tayloriseringstendenser i det offentlige, men denne diskussion vil det være for vidtgående at komme ind på her.

Lad mig her nævne en anden helt central organisationsteoretiker, hvis begreber jeg gør brug af i afhandlingen.

Henry Mintzberg

Henry Mintzbergs indflydelse indenfor den strukturalistiske organisationsteori er svær at undervurdere. Og jeg skal her blot nævne enkelte af hans mere deskriptive begreber. Som Taylor var/er også Mintzberg interesseret i at forstå, hvad man kan kalde arbejdsdelingens mikroprocesser. Al organisering (forstået som arbejdsorganisering) kan ifølge Mintzberg anskues som et forhold mellem *arbejdsdeling* og *koordinering* (Mintzberg 1992). Det er altså blandt andet spørgsmålene om 'hvem gør hvad?' (hvem har hvilke funktioner) og på hvilke måder koordineres der mellem de forskellige funktioner? Og alt sammen indenfor rammerne af en organisation. Ud fra disse arbejdsdelingens mikroprincipper laver Mintzberg en ikke helt typologi over forskellige former for organisationer. (på samme vis som antropologer har lavet typologier over forskellige former for slægtskabssystemer). I Mintzbergs klassiske typologi over forskellige typer af organisationer indgår syv idealtyper: entreprenør-organisationen, maskinbureaukratiet, den professionelle organisation, den divisionelle organisation, den innovative organisation, missions organisationen og den politiske organisation (Mintzberg 1992:58-64).

I denne afhandling er det den maskinbureaukratiske og den innovative organisationstype som er interessante. For man kan sige, at med aftayloriseringen foregår en bevægelse fra en maskinbureaukratisk organiseringsform til en mere innovativt præget ditto. Ifølge Mintzberg betyder dette bl.a. følgende: I maskinbureaukratiet koordineres arbejdsopgaverne mellem de ansatte via centralt fastlagte *standardiseringer* (som i den 'gamle' fabrik, hvor produktionslederen bestemmer hvilken arbejder som skal stå ved hvilken maskine, hvor længe, og på hvilke måder han skal udføre sit arbejde og hvordan det præcise resultat af arbejdet skal se ud). Dette var jo netop Taylors ideal og denne arbejdsorganiseringsform er også af en anden berømt organisationsteoretiker – T. Burns - blevet beskrevet som *mekanisk* (Burns 1963). Ganske anderledes ser det ud i Mintzbergs 'innovative organisation' (som af samme Burns betegnes *organisk*). Her finder vi, at koordinering mellem de ansatte og koordinering af arbejdsopgaver ikke foregår via centrale standardiseringer, men via det Mintzberg kalder 'gensidig tilpasning' eller 'adhocratiske koordinering' (ibid.: 58). Det er en fleksible organiseringsform, som hurtigt kan omstille sig overfor uforudsete forhold i omverden og hvor den enkelte medarbejder har stort ansvar og selvstændighed i løsningen af arbejdsopgaver. En sådan beskrivelse er netop den som Peer Hull Kristensen knytter til danske industrivirksomheder: 'Virksomhederne producerer produkter i mange varianter og typer, ofte efter kundespecifikation. Hver eneste arbejdsplads er meget selvstændig

og kan omstilles kvikt og fleksibelt til stadigt nye opgaver. Operatøren [fabriksarbejderen] bliver betragtet som en ekspert på sit område...' (Kristensen 2005:3).

I den beskrivelse af virksomheden Qutex og af dens organiseringsstruktur- og processer som følger i et senere kapitel, vil jeg søge at vise, hvorledes der synes at være en blanding af både organiske og mekaniske organiseringsformer. På fabriksgulvet er der således både standardiseringer og rutinearbejde såvel som mere selvstændige og åbne arbejdsopgaver. Dette organisatoriske forhold udgør, mener jeg, en meget vigtig parameter i operatørernes individuelle dannelse af arbejdsrelaterede identitetsformer.

Men lad mig her gå videre med at beskrive, hvordan forskningen indenfor dansk industrivirksomhed peger på, at danske fabriksgulve gennem en periode har undergået en 'aftaylorisering'.

Aftaylorisering af det danske fabriksgulv

Allerede fra begyndelsen af halvfjerdserne gik mange danske virksomheder fra det maskinburekratiske samlebåndsarbejde til eksperimenter med forskellige former for team-organisering og selvstyrende grupper. Og i dag finder vi mange steder dansk industrifremstilling præget af fleksible åbne teambaserede samarbejdsformer karakteriseret af decentrale beslutningsprocesser frem for store bureaukratisk organiserede 'tunge og langsomme' organisationer (som den klassiske gammeldags industrifabrik). Her et par observationer fra forskere indenfor feltet:

'Flere og flere virksomheder ønsker at udvikle en fladere organisationsstruktur ved at uddelegere ansvar og flere arbejdsopgaver i teams. Det nye i denne form for arbejdsorganisering er, at de ansatte inddrages i beslutningsprocessen omkring deres arbejde og derved i udgangspunktet opnår større ansvarliggørelse (Tanggaard Andersen 2004:28).

'Industrioperatørarbejdet bygger i stort og stigende omfang på viden, ligesom tempoet, hvormed den viden der efterspørges ændrer sig, er højt' (Voxted 2005)

'..det tayloriserede industriarbejde er under forandring; men forandringerne er vanskelige og modsætningsfulde' (Olsén/Clausen: 2000).

Der angives i litteraturen forskellige *årsager* til denne generelle aftaylorisering af fabriksgulvet. Nogle studier fremhæver, hvordan en generel HR tænkning omkring en bedre udnyttelse /behandling af 'de menneskelige ressourcer' er trængt ind også på fabriksgulvet (Tanggaard Andersen 2003, 2004). Endvidere fremhæves fagforeningernes arbejde for at forbedre arbejdsforhold for ufaglærte i industrien

med gentagende og slidende arbejdsstillinger. Disse tiltag, som der har været mange af gennem halvfemserne, går hos daværende LO under betegnelsen Det Udviklende Arbejde (LO 1999). De mere økonomiske og organisationsteoretiske studier fremhæver aftayloriseringens effekt på virksomhedernes innovationsevne og omstillingsparathed (Kristensen 2005a og b, Voxted 2005). Dette er i tråd med både Mintzberg og Burns ideer om den organiske/innovative organisation, som ikke har et tungt centralistisk bureaukrati, men hurtigt kan omstille sig efter markedets bevægelser. Særlig højteknologiske vidensintensive produktioner har dette behov, idet den viden de benytter sig af, bestandig udvikles og forandres; ligesom den teknologiske udvikling finder sted i en sådan fart, at dens potentialer ikke kan forudsiges, men skal kunne gribes af organisationen – hurtigt og smidigt. Noget sådan var i høj grad tilfældet for virksomheden Qutex, som befandt sig på en meget højteknologisk arena, og netop begrundede sine mere organiske organiseringsformer ud fra et behov om omstillingsparathed og innovationsevne.

Men lad mig her understrege, hvad denne aftayloriseringstendens synes at indebære for fabriksarbejderen: for de ufaglærte ansatte i virksomhedernes operatørstillinger synes aftayloriseringen at pege imod større beslutningsansvar, større indflydelse på løsningen af arbejdsopgaver, større selvstændighed, større behov for omstillingsparathed og en generelt mere videnskrævende indsats i udførelsen af deres arbejdsopgaver. Og her bliver det tid til at introducere nærmere de studier af danske fabriksgulve, som jeg her har refereret til; studier som altså også har interesseret sig for den overordnede aftaylorisering i dansk industri.

Studier af fabriksarbejde og aftaylorisering i Danmark

Jeg vil her beskrive en række studier af fabriksarbejde i Danmark, som har fælles interesseområder og beslægtede tematiske berøringsflader som nærværende afhandling. Jeg må indledningsvis understrege, at dette ikke skal ses som en udtømmende liste over al eksisterende litteratur om fabriksarbejde og industriproduktion i Danmark; temaer som udgør et omfattende emnefelt, indenfor både den historiske, den arbejdssociologiske og den økonomiske fagdisciplin. Det er derimod et mere begrænset – og dermed forhåbentlig mere relevant – fokus på netop den litteratur som sætter fabriksarbejde i relation til aftaylorisering, og arbejdsorganiseringsspørgsmål mere generelt, og hvor der findes diskussioner af identitet eller af identitetsrelaterede forhold. Det er også et udvalg som begrænser sig til nyere litteratur de sidste ti år. De følgende beskrivelser kan både læses som introduktion til et særegent teori- og analysefelt, men også som en generel introduktion til den empiriske felt i denne afhandling - fabriksarbejde i Danmark.

Pernille Tanggaard Andersen

Lad mig indlede denne gennemgang med Pernille Tanggaard Andersens arbejder som indbefatter både hendes ph.d afhandling *'Retten til at vælge fællesskab. Yngre ufaglærte kvinders opfattelse af og praksis om fællesskab og solidaritet'* (2003) og artiklen *'Arbejdsliv, alliancer og ambivalens – En analyse af yngre ufaglærte kvinders syn på fagbevægelsen'* (2004).

Tangaard Andersens hovedinteresse i disse studier har været at analysere relationen mellem fagbevægelsen og de yngre medlemmer (yngre kvinder på fabrik) i lyset af de forandringsprocesser som ovenfor er beskrevet (2004:31).

Tangaard Andersen indskriver sig i en arbejds sociologisk tradition baseret på interviews og fokusgruppeinterviews som hun har foretaget med kvinder på seks højteknologiske industriarbejdspladser i alderen fra tyverne til sidst i trediverne. I sine analyser ser Tanggaard Andersen på 'arbejdsbetingelser og kollegiale relationer i konsekvens af organisationsændringer og den teknologiske udvikling, kvinders syn på faglig organisering, kvindernes håndtering af relationen arbejde/familie, det kognitive fællesskab og kvindernes deltagelse i det offentlige liv i almindelighed.

I en analyse af relationen mellem familie og arbejde konkluderer Tanggaard Andersen at kvinderne stadig har det primære ansvar for familien, den største arbejdsbyrde i forhold til det huslige, men at de opfatter sig selv som havende opnået ligestilling. En anden pointe hos Tanggaard Andersen er, at nye former for arbejdsorganisering har udfordret det traditionelle faglige og kollegiale fællesskab. En fællesnævner for de kvinder der interviewes er, at de arbejder i selvstyrede grupper. Tanggaard Andersens konklusion er her at dette åbner op for nye muligheder og udfordringer, men også for risici som dog især den yngre generation synes bedre til at håndtere. Også Tanggaard Andersen er interesseret i teorierne om det senmoderne:

ændringer i produktionsbetingelser og nye former for arbejdsliv og samarbejdsrelationer udfordrer *arbejderkollektivets* grundlag (i Lysgaards forstand af arbejderkollektiv). Hendes spørgsmål er: 'Hvordan vil de nye arbejdsorganiseringer med jobrotation, krav om øget effektivitet, selvstyrede grupper og stigende individualisering i arbejdsopgaverne påvirke arbejderkollektivets homogenitet?

Vil de nye arbejdsorganiseringer betyde et skift fra arbejderkollektiv til virksomhedskollektiv? Og hvilke konsekvenser vil dette skift kunne få for relationen mellem de faglige organisationer og deres medlemmer? (2004:30).

(I sin analyse af arbejderkollektivet er Tanggaard Andersen særligt inspireret af Lysgaard og Tonninger). Det spørgsmål som hun udleder fra Giddens er hvorvidt 'den selvopfattede individualisering' ødelægger solidariteten. Hun skriver som konklusion hertil, at gruppen af yngre kvinder i hendes studie, er mere 'præget af en forestilling om at de selv kan forme deres liv, som de vil'. Og denne gruppe kan opleve et sammenstød mellem den selvopfattede individualisering og de oplevede realiseringsmuligheder, men disse betingelser anskues ikke nødvendigvis som en klasebestemt 'skæbne', men nærmere som udtryk for 'dårlig livsplanlægning' (Andersen 2003:150-153). Dog er dette ikke ensbetydende med at de har nok i sig selv, og ikke har interesse for fællesskaberne i de selvstyrende grupper og i fagforeningssammenhænge (2004:40):

Hendes overordnede konklusion er at fællesskaber og solidaritet ikke er gået af mode, men har fået nye former. Moderne virksomheder er ikke længere kun præget af klassiske fraktioner, men fællesskabsdannelser er mere flydende og ambivalente for den enkelte medarbejder, fordi det ikke længere er givet, hvem og hvad man er solidarisk med. Det nye er særligt, at fællesskabets tolerance og rummelighed omfatter hele virksomheden' (40).

'Indførelsen af nye arbejdsorganiseringer er et stykke af vejen med til at udviske hidtidige interesse modsætninger og konfliktsituationer. Mere og mere ansvar flyttes ned i selvstyrende grupper og ubehagelige beslutninger bliver i stigende grad demokratiseret. Disse træk medvirker til, at kvinderne opfatter forholdet mellem ledelse og ansatte som harmonisk' (2004:39) og der skabes en commitment 'vi er alle i samme båd' og en stærk identifikation med virksomhedsfællesskabet' (40), Men 'indførelsen af nye arbejdsorganiseringer' har også andre konsekvenser. Samarbejdet i de selvstyrende grupper betyder, at hver enkelt medarbejder nærmest tvinges til at agere reflektivt og til at se forskellighed som en force (39). Men selvbestemmelsen kan også give problemer gruppemedlemmer imellem, som i konflikten mellem de lidt ældre kvinder, som er ambitiøse med arbejdet, og kvinder med små børn, som har mere sygefravær, og som godt kan blive set skævt til af de ældre kvinder, og som føler at de må appellere til de ældres forståelse og tolerance (36). Der er også i grupperne en frygt for øget selvledelse, hvor kvinderne skal 'lege politibetjente' overfor hinanden (2004:37).

Endelig har Tanggaard Andersen en længere diskussion af, hvad alt dette betyder for fagbevægelserne og for deres fremtidige politik for at fastholde særligt yngre ufaglærte kvinder. Men denne skal opholde mig her (se Tanggaard Andersen 2004:40-41)

Andre studier af kvinder, køn og fabriksarbejde

Der findes også andre studier af kvinder i industrien og af køns og – ligestillingsproblematikker; studier som er skrevet indenfor en mere eller mindre eksplicit feministisk eller normativ ligestillingsoptik eller i relation til den sociologiske solidaritetsdiskussion. Her kan således nævnes Anne-Dorthe Højrup 'Det loyale, det retfærdige og det solidariske – Arbejdsbegreber hos kvinder på fabrik' (1990) og Vibeke Kold: 'En køn historie om Elektronikarbejde, Kønsarbejdsdeling og Ligestilling på det ikke faglærte industrielle arbejdsmarked' som belyser den historiske udviklingen i arbejdsdeling i relation til ligestillingsspørgsmål ud fra elektronikvirksomheden Radiometer i perioden 1945-1993 (1995).

Steen Visholm

Også Sten Visholm har fokus på selvstyrende grupper og skriver om *Uklare roller i postmoderne organisationer – om ledelse og selvstyrende grupper* (2005). I artiklen tager Visholm udgangspunkt i en psykoanalytisk tilgang til forståelsen af lederes og ansattes reaktioner på uklare roller i forbindelse med teamorganisering. På baggrund af analysen af en case fra en dansk industrivirksomhed argumenterer han for at psykoanalysen vil kunne bidrage til forståelsen af dynamikker mellem ansatte internt og mellem ansatte og ledelse, idet der fokuseres på ubevidste og irrationelle aspekter af adfærd i organisationer, blandt andet en forventning om at lederen agerer som 'forældre' og at ansatte som 'børn' ønsker en omfavnende og anerkendende ledelse, som 'ser' dem og deres behov (Visholm 2005: 27).

Under overskriften 'Uklare roller – frihed eller forsvarsmekanismer?' skriver Visholm følgende: forekomsten af uklare roller kan forstås i et historisk perspektiv. I den traditionelle Weber/Taylor'ske organisation var rollerne klare (Hirschhorn 1997). Den enkelte medarbejder refererede til én arbejdsleder og selve arbejdet var struktureret efter princippet 'den eneste rigtige måde'. Følelser, personlighed og kreativitet blev ikke anset for relevante i arbejdslivet. Denne klarhed blev imidlertid betalt med en stivhed i organisationen, der både blokerede for medarbejdernes udvikling, kreativitet og arbejdsglæde og samtidig efterlod mange af medarbejdernes ressourcer uudnyttede for virksomheden. Siden 2. verdenskrig er der udviklet mange ideer til mere fleksible organisationer, hvor medarbejderne kunne få indflydelse, komme med gode ideer og få ansvar for selvstændige områder af produktionen. Ideer om selvstyrende grupper, demokrati på arbejdspladsen, netværksorganisationer,

fladere strukturer, væltede pyramider, grænseløse organisationer etc. er kommet i spil som alternativer til det traditionelle klare, men ufleksible bureaukrati. Optimismen omkring de nye ideer bevirkede meget naturligt en tilbøjelighed til at idealisere de nye arbejdsformer, der blev ledsaget af forestillinger om, at man nu ville slippe for autoritetsproblemer, vanskeligheder med forskelle i dygtighed, uddannelse og talent, faggrænser, interessekonflikter og vanskeligheder i forbindelse med gruppe- overfor virksomhedsloyalitet. Da disse forskelle, grænser og konfliktdimensioner ikke umiddelbart er synlige i de nye organisationsformer forledes mange til at tro, at de ikke eksisterer. Det gør de imidlertid stadig. Forskellen er, at de i dag ikke længere kan klares med henvisninger til et klart organisationsdiagram med klare roller, men ofte må håndteres løbende i selve arbejdsprocessernes sociale og psykologiske forløb' (Visholm:29).

Visholms studie handler blandt andet om en kamp mellem de formelle og de uformelle ledere i de selvstyrende grupperne. Det viser imidlertid også noget generelt om vanskelighederne med autoritetsrelationerne i selvstyrende grupper ('mellem Jantelov og personlig udvikling'). Visholm beskriver f.eks. 'den belastende og ukonstruktive kamp mellem de uformelle ledere' og hvordan 'en gruppe kvinders misundelse på de unges evner og muligheder ikke kan containes; de aggressive følelser som misundelse er for giftig en følelse til at kunne rummes' og herved opstår der mere angst i systemet, og håbet om at de stridende kan forenes i arbejdet på opgaven opgives (38-39). Det er altså et studie i psykodynamiske forhold internt i selvstyrende grupper, hvor uklare roller, en angst for at være leder for sine kollegaer, frygt for jantelov, og i særdeleshed en uklart autoritetsfordeling mellem formelle og uformelle ledere gør sig gældende. Men det er også et studie som viser, hvordan fabriksarbejderen for at få noget ud af aftyaloriseringen, for at gribe dens muligheder så at sige, skal 'overvinde sin angst, finde sin egen autoritet, turde stille sig op og tale til gruppen og tåle uvisheden om de andre vil høre, hvad man siger, eller man bliver afvist eller gjort til grin' (ibid.). Visholm beskriver såkaldt 'stærke og svage' medarbejdere, samt muligheden for at udvikle sig fra stærk til svag.

Som nævnt skal jeg afhandlingen igennem søge at vende tilbage til disse studier og vise, hvordan disse indsigter understøtter eller udfordres af de empiriske forhold som gør sig gældende blandt fabriksarbejderne i Qutex.

Peer Hull Kristensen

Helt central er også Peer Hull Kristensens forskellige studier gennem to årtier af danske industrivirksomheder, deres økonomi, organisering og graden af medbestemmelse på operatørniveau, ikke mindst blandt tillidsrepræsentanter.

I artiklen 'Danmarks unikke Innovationsstyrke' (2005) skriver han blandt andet følgende:

'Danmarks komparative fordele og muligheder [...] skal ikke findes hos en bestemt gruppering i det danske samfund; men i en særlig arbejds-organisation i og mellem virksomhederne, i et fleksibelt arbejdsmarked, samt i en unik samarbejdskultur, der hersker i store dele af det danske samfund' (Kristensen 2005:3)

Hull Kristensen beskriver en undersøgelse foretaget af en amerikansk forskningsgruppe, der i begyndelsen af 1980'erne ønskede at måle, hvordan tayloriseringen havde bredt sig fra USA til andre lande. Og konklusionen var her netop, at Danmark skilte sig markant ud ved ikke at være blevet 'invaderet':

'Danmark skiller sig radikalt ud. En almindelig dansk gennemsnitsarbejder har næsten lige så meget autonomi som en amerikansk værkfører; den danske værkfører har autonomi, som en amerikansk administrerende direktør; mens produktionschefens autonomi i Danmark er tæt på gudernes. Derimod har danske administrerende direktører ikke mere autonomi end en dansk værkfører; men ligger dog på niveau med en amerikansk administrerende direktør. Graver vi et spadestik dybere end figuren, bliver Danmarks unikke placering endnu tydeligere... I 1980'erne var der stor forskel på fx kvindelige ufaglærtes og mandlige faglærtes autonomi. Tager man højde herfor, ville den faglærte arbejder rangere tæt på en dansk værkfører. Dermed bliver billedet af dansk arbejdsorganisation ganske overraskende. De fire grupper: faglærte, værkførere, produktionschefer og administrerende direktør, arbejder alle med en autonomi, der er meget høj sammenlignet med andre lande og mellem dem er hierarkiet tæt på at være sat ud af kraft' (Kristensen 2005:3). Dette billede bekræftes endvidere af case-studier foretaget af Kristensen selv i begyndelsen af 1980'erne.

Lad mig også nævne, hvad Kristensen skriver om erhvervsuddannelse generelt:

'Erhvervsuddannelserne spiller en vigtig funktion. Danske håndværkere og faglærte var blandt de første til at indrette et skolesystem (lokale tekniske skoler, nationale fagskoler og et Teknologisk Institut), der kunne understøtte lærlingeuddannelserne. Siden opbyggede specialarbejdere og teknikere parallelle skolesystemer, så disse grupper kunne konkurrere med de faglærte om jobbene, især ved indførelsen af nye teknologier. Kort sagt, teknikere, faglærte og ufaglærte konkurrerede indbyrdes om

jobbene ved dygtiggørelse og efteruddannelse, hvilket skaber et højt kvalificeret arbejdsmarked, hvor dygtighed er en udbredt ressource, der indbyder til mere ligeværdigt samarbejde mellem grupperne. Kun i få andre lande er faglærte på niveau med danske ufaglærte arbejdere med hensyn til uddannelse' (Kristensen 2005:3).

'De åbne karrierer er tæt tilknyttet erhvervsuddannelsessystemet. Medarbejdernes bestandige opkvalificering gør det naturligt for virksomhederne at holde på de dygtigste ved at forfremme dem til ledende positioner. Danmark adskiller sig fra de fleste andre europæiske lande ved at lederne i høj grad er personer, der har startet deres karriere som lærlinge eller ufaglærte, og som gennem hyppige efteruddannelser arbejder sig op til ledende positioner i "hierarkiet" (Byrkjeflot, 2000). Det gør det let for sådanne ledere at "sætte sig i medarbejdernes sted", og på den måde lette samarbejdet. I nogle ganske få lande, herunder USA, er det på lignende vis muligt at arbejde sig op fra bunden som leder; men kun i Danmark sker sådanne karriereforløb ved samtidigt at bevæge sig på tværs mellem et større antal virksomheder undervejs. Det betyder naturligvis, at den enkelte leder har snust til forskellige samarbejds miljøer, kan sammenligne disse og kan indføre de bedste erfaringer i de virksomheder, når de er blevet placeret tilstrækkeligt højt i hierarkiet. Mange ledere har altså oplevet fordelene ved at være i en samarbejdende virksomhed og har kunnet bruge inspirationen til at bevæge virksomheder med svagere tradition herfor i den rigtige retning. Samtidig har man undervejs opbygget kollegiale bånd i mange virksomheder, hvorfor det også er let at etablere samarbejde på tværs af virksomhederne' (Kristensen 2005:3).

Kristensen giver således et glimrende oversigtsbillede og mange af de empiriske forhold han her beskriver fandt jeg også bekræftet på Qutex. Dog vil jeg allerede her nævne, at de analyser som fremlægges på de følgende sider viser en helt anden ambivalens i forhold til spørgsmål omkring hierarki end Kristensens meget positive og optimistiske beskrivelser her giver indtryk af. En vigtig konklusion i denne afhandling er fabriksarbejderes ambivalente position mellem at være 'ligemænd' med overordnede og få medbestemmelse og større ansvar, og så en subtil men alligevel nærværende oplevelse af inferioritet; en nedvurdering som findes, men sjældent udtales.

Men lad mig her gå videre med også at omtale Kristensens bog 'Et grænseløst arbejde' (2003) som er en samling af (livs-) fortællinger om danske tillidsvalgte arbejde med at sikre arbejde, indflydelse og fremtid i danske produktionsvirksomheder, som er datterselskaber i multinationale koncerner. Bogen belyser på detaljeret vis de muligheder tillidsvalgte har haft for

organisatorisk – og strategisk – medindflydelse i deres virksomheder og hvordan de både har grebet mulighederne og selv har skabt dem. Samt hvad denne udvikling har betydet for deres personlige og faglige udvikling. Overordnet beskrives tillidsmændene som 'fribårne og frejdige' og som 'væsentlige samfundsentrepreneure i en global økonomi' (Kristensen 2003).

Per Olsén og Christian Clausen

Lad mig også her kort nævne følgende studie af Per Olsén og Christian Clausens med titlen *'Tilpasning eller autonomi? Om magt og læreprocesser i det industrielle arbejdsliv'* (2000). Forfatterne skriver indledningsvis, at det tayloriserede industriarbejde er under forandring; men forandringerne er vanskelige og modsætningsfulde. Forfatterne har gennemført to omfattende forsøgsprojekter med 'humanisering af arbejdet', hvor arbejderne i to industrivirksomheder indgik i et forsøg med at omlægge deres arbejdsformer. Forfatterne skriver, at 'på den ene side ser vi arbejdernes modstand og forsvar, og på den anden side deres engagement og visioner'(ibid.)

Under overskriften 'Overvejelser over de to cases' (hhv. 'elektronikfabrik' og 'fiskeindustri') skriver forfatterne:

'Arbejderne fra elektronikfabrikken og arbejderne fra fiskeindustrien har det til fælles, at de er ufaglærte, at de er kvinder, at de har et fysisk arbejde, der er ensidigt, gentagelsespræget og belastende. De er placeret nederst i virksomhedernes hierarki; og de er ikke vant til at blive spurgt, at have indflydelse eller at blive værdsat for deres arbejde. Deres arbejdskraft har i ledelsens 'teknocentrerede' tænkemåde været reduceret til en produktionsfaktor uden selvstændighed, motivation og læreberedskab' (Olsén/Clausen 2000:54). I denne artikel diskuterer de, hvordan forskellige forsøgsbetingelser og udviklingsstrategier lader forskellige sider af arbejdernes erfaringer og interesser komme til udtryk, og hvordan demokratiske udviklingsbetingelser kan rumme muligheder for radikale fornyelser (2000:45).

Søren Vøxted

Under overskriften *Hvem styrer selvstyrende grupper?* er også Søren Vøxted (2005) interesseret i industriens teamorganiseringstendenser. Men hvor en del af ovenstående studier interesserer sig for psykologiske forhold, er Vøxteds vinkel mere (strukturel) organisationsteoretisk. På grundlag af en caseanalyse af teamorganisering og ledelse i en dansk industrivirksomhed konkluderer han i denne artikel, at teamorganiseringen er forbundet med funktionsledelse. Dette betyder, at

ansatte i stigende grad har flere forskellige ledere med hvert deres specialiserede område, ligesom de ansatte leder hinanden i forhold til udførelsen af teamets opgaver. Han forklarer de nye rammer for ledelse, udviklingen med teamorganisering kan indebære og de paradokser som er forbundet hermed (2005:9). Han konkluderer blandt andet at 1) Industrioperatørarbejdet bygger i stort og stigende omfang på viden, ligesom tempoet, hvormed den viden der efterspørges ændrer sig, er højt, 2) gruppens tætte relationer til virksomhedens øvrige aktiviteter nødvendiggør en detaljeret koordination og styring, 3) motivation og forudsætninger for deltagelse i grupperne varierer betydeligt (ibid.:13). Særlig det sidste skal jeg vende tilbage til senere i afhandlingen.

Men lad mig afrunde denne gennemgang med at sige, at teamorganisering og organiske organiseringstræk generelt, selvstyrende grupper, selvledelse med videre, naturligvis ikke et organiseringsfænomen forbeholdt industriproduktioner. For mere generelle diskussioner af disse organiseringsformer i danske organisationer, se for eksempel Hasselager og Håkon: Ledelse og selvstyrende grupper (1998), og Hvenegaard et.al: Gruppeorganiseret arbejde – På vej mod bedre arbejdsmiljø og konkurrenceevne? (2003). For kritiske diskussioner se bl.a. 'Tidsskrift for Arbejdsliv' (Nr. 1, 2008) som omhandler *Selvteknologier - magt og styring i det nye arbejde*, og som rejser spørgsmålet: Er selvteknologi en måde at styre mennesker på, så de kan styre sig selv? Og om en førhen ydre kontrol i denne tid (og med disse arbejdsorganiseringsformer) gøres til en *indre* kontrol. I en senere diskussion i afhandlingen af den weberianske arbejdsetik skal jeg vende tilbage til denne tendens til 'inderliggørelse'.

Hvordan denne afhandling adskiller sig fra disse studier

Jeg har her beskrevet et felt af eksisterende viden om aftayloriseringen af danske fabriksgulve og hvad disse arbejdsorganisatoriske forandringer på forskellige niveauer betyder for folk som arbejder som ufaglærte i industrien. Det er altså til dette felt, at afhandlingen søger at bidrage med sine analyser og pointer, og jeg vil løbende vende tilbage til disse studier og søge at pointere, hvor denne afhandlings pointer og konklusioner adskiller sig og synes at tilføje noget nyt.

Lad mig også her tilføje følgende: hovedparten af ovenstående studier (med undtagelse af de mere psykologiske bidrag) er konceptualiseret indenfor rammerne af en arbejds sociologisk og til dels organisationsteoretisk tradition. Dette har forskellige konsekvenser, ikke mindst af metodisk art. Størstedelen af de data som fremlægges og analyseres i ovenstående tekster er fremkommet gennem forskellige

typer af kvalitative interviews og fokusgruppeinterviews, hvor forskeren har været på besøg på virksomheden (Peer Hull Kristensen gør endvidere brug af forskellige former for statistisk materiale i sine komparative tværnationale analyser). Der er langt mellem observationsstudierne - om end Vøxted gør brug af en række 'lukkede observationer' af arbejdsfordelingsmekanismer. Men jeg har ikke været i stand til at finde deciderede feltarbejder med deltagerobservation i antropologisk forstand, som foregik på et dansk fabriksgulv og som interesserede sig for identitetsdannelse eller arbejdsorganisering. Og jeg tror, at det bidrag som jeg med denne afhandling håber at skabe, har meget med dette faktum at gøre. For i og med at jeg har bedrevet deltagerobservation over en længere periode i den samme virksomhed har jeg en type kvalitative etnografiske data som adskiller sig på forskellig vis fra de data, som de her nævnte studier gør brug af (og som altså overvejende er kvalitative interviewdata). Den anderledes type af data åbner for andre indsigter i sammenhængen mellem individuelle og kollektive identitetsdannelsesprocesser og arbejdsorganisering, (som i øvrigt er en problematik som ingen af de her nævnte studier *specifikt* adressere (om end de på forskellige vis diskuterer forhold som vedrører identitetsforhold)). Et vigtigt datafelt i denne afhandling udgøres eksempelvis af data fra en lang række af (deltager)observationer foretaget i folks kaffe- og frokostpauser. En ligeså vigtig datakilde har været min tilstedeværelse i den almindelige arbejdsdag i målerummet og observationerne af, hvordan operatørerne interagerede indbyrdes og – ikke mindst – hvordan de interagerede med ingeniørerne. Fra disse observationer på fabriksgulvet og i kaffestuen kommer indsigt i det fænomen som jeg i denne afhandling kalder 'ritualiserede fornærmelser', som jeg forsøger at vise, har en vigtig og flertydig identitetsmæssig betydning. En betydning som også fletter sig sammen med spørgsmål af organiseringsmæssig natur.

Men selvfølgelig kommer bidraget ikke alene af en anden metodisk tilgang, her i form af det antropologiske feltarbejde. Til denne anden metodiske tilgang knytter der sig en anden teoretisk orientering, som er med til at adskille dette studie fra studierne ovenfor. Sammen med det antropologiske feltarbejde knytter der sig en generel teoretisk interesse i kulturformer og ritualer og overordnet set i den socialitet som udtrykkes og produceres gennem almindelige menneskers u/almindelige omgangsformer (Sjørølev 2007). Denne interesse får, som beskrevet i foregående kapitel, sit primære teoretiske afsæt og afløb i Gregory Batesons teoretiske univers, som afhandlingen igennem bruges, som dét jeg vil tillade mig at kalde en *antropologisk vinkling*, ikke bare af empirien, men også af den

sociologiske, socialpsykologiske (og poststrukturalistiske) identitetslitteratur som i øvrigt anvendes i afhandlingen.

I det omfang denne afhandling formår at bidrage til den eksisterende litteratur og viden om fabriksarbejdere og identitetsdannelse i senmoderne aftayloriserede industrier skyldes det formentlig blandt andet, at længerevarende etnografiske studier og antropologisk inspirerede analyser af danske fabriksarbejders daglige interaktion og omgangsformer synes fraværende i den overvejende arbejds sociologiske og organisationsteoretiske litteratur som hidtil har interesseret sig for disse emner.

Der kan naturligvis være studier jeg har overset, noget sådan vil jeg slet ikke udelukke; men jeg tror alligevel, at de her beskrevne studier er symptomatiske for feltet, i og med at spørgsmål omkring arbejdsorganisering og industriarbejde er klassiske arbejds sociologiske og organisationsteoretiske temaer og det er disse fagdiscipliner som herhjemme har givet disse fænomener forskningsmæssig bevågenhed; ja, *konstitueret* dem som analytiske genstandsfelter overhovedet.

Lad mig også her, ganske afslutningsvis, nævne et enkelt forhold. Ingen af de her fremlagte studier beskæftiger sig i nævneværdig grad (og hovedparten slet ikke) med det faktum, at danske industriarbejdspladser er multi-etniske arbejdspladser. En del studier (nævnt ovenfor) har interesseret sig for kvinde og kønsproblematikker i forbindelse med fabriksarbejde, men noget lignende synes ikke at være gældende, når det kommer til spørgsmål omkring etnicitet og integrationsspørgsmål på danske fabriksgulve. Industrien som sektor betraget repræsenterer de fleste, ældste og mest mangfoldige erfaringer med multi-etniske arbejdspladser i landet. Industrisektoren er den sektor som i tresserne var en af de væsentligste drivkræfter bag åbningen for de første indvandring til Danmark af arbejdskraft fra ikke-europæiske lande (Emerek et al. 2002). Det er også den sektor, hvor der i dag er den højeste procentvise andel af arbejdskraft med etnisk minoritetsbaggrund (*cirka 3,8 procent, Dansk Industri:2002*).

Heller i denne afhandling vil spørgsmål omkring integration og etnicitet blive adresseret som et hovedtema. Men da mit feltarbejde foregik på et multietnisk fabriksgulv og da flere af informanterne er af anden etnisk herkomst end dansk, gør undervejs i afhandlingen, læseren bekendt med de observationer omkring etnicitet som synes at være væsentlige i forbindelse med afhandlingens udforskning af det aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsens af kollektive og individuelle identitetsformer.

Dette studier er dog også, som de ovenstående studier, i overvejende grad et studie af fabriksarbejdere med dansk baggrund og oprindelse (om end andre stemmer også høres undervejs). Forskellen er så, at jeg her, og afhandlingen igennem, tydeligt forsøger at gøre opmærksom på dette forhold.

I de følgende kapitler vil jeg yderligere introducere den virksomhed, som jeg har kaldt Qutex. Det første kapitel rummer to 'empiriske fortællinger', som er to mere impressionistiske beretninger om mit første møde med virksomheden og dens ansatte. Derefter følger en mere traditionel virksomhedsintroduktion, hvor historiske og ikke mindst organisatoriske forhold skrives frem, så afhandlingens analytiske udforskning af identitetsforhold blandt de ansatte fabriksarbejdere, har en, forhåbentlig solid, empirisk grund at træde frem på.

Empiriske fortællinger

Fremmede Territorier

- Det første besøg på Qutex

Det allerførste der skete var, at jeg læste om virksomheden i et branche magasin. Artiklen havde spændende billeder af produktionsområderne, hvor folk fra alle verdensdele gik omkring med eksotiske blå plastic-futter over skoen, fordi den komplicerede produktion krævede strenge hygiejnekrav. Samtidig var virksomheden midt i en rivende vækst, de ansatte folk i store strømme og havde investeret $\frac{3}{4}$ milliard i et nyt produktionsanlæg. Der stod også noget om virksomhedens flade struktur, dens manglende hierarki og den direkte vej til lederne for folk med gode ideer.

En dynamisk højteknologisk virksomhed, hvor folk med rødder i alle verdensdele arbejdede sammen på kryds og tværs, og hvor de har eksperimenteret med arbejdsorganisering. Dér må jeg ud, tænkte jeg.

Da jeg ringede blev jeg stillet om til den personale-ansvarlige.

Jeg forklarede, at jeg var kommende Ph.d studerende, at jeg havde læst om virksomheden, og at jeg gerne ville besøge dem. De jo var tilsyneladende sådan en interessant virksomhed, der foregik så mange spændende ting ude hos dem ...

Her blev jeg afbrudt af et højt HA! Damen i den anden ende af røret sagde HA! engang til og tilføjede: - Det er vist slut med at være en spændende virksomhed - ... men nu skal jeg stille dig om til Berit Jansen. Hun er vores informationsmedarbejder.

Berit viste sig at være venlig og imødekommende og ikke spor sarkastisk, og vi aftalte en dag, hvor jeg skulle besøge dem. Så kunne hun høre om mit projekt og give mig en rundvisning på virksomheden.

Jeg bliver lukket ind på industriområdet gennem en stor port. En forladt bondegård ligger ved siden af porten og vidner om en anden tid i landets historie. En vagt sikrer sig, at jeg har en aftale og giver mig et adgangskort. Så kører jeg ned ad en lang lige vej med fabrikker, lagerhaller og kontorbygninger på hver side. Bag ved vejen larmer en motorvej.

Virksomheden er en samling af store grå bygninger i forskellige størrelser. Store skinnende tanke står på et indhegnet område. 'Giftige Gasser' står der på et skilt. Nedenunder er der et skelethoved ovenover to krydsede knogler. Senere bliver jeg gode venner med sikkerhedsmanden, som fortæller mig, at hvis det anlæg springer i luften, vil en giftig gassky sprede sig i en radius af tredive kilometer, udover den omkringliggende by.

Virksomhedens vinduer er blå udefra. De skinner i augustsolen. Jeg går ind af døren til receptionen, hvor receptionisten ringer efter Berit. Berit er en lille og energisk kvinde med vippende hestehale. Hun hører om mit projekt, jeg hører om virksomheden. Vi drikker kaffe og er enige om mange ting. Om vigtigheden af at forstå gruppedannelser og identitet på arbejdspladser, om kulturforskelle mellem faggrupper. Vi har meget at tale om, og hun er glad for mit initiativ. Antropologi er spændende, synes hun. Hun er også selv humanist. En enlig kvindelig humanist i et endeløst maskulint hav af ingeniører, dataloger, fysikere, teknikere og sælgere. – Det er ikke altid, griner hun, - at vi taler samme sprog. Virksomheden har for tiden 270 ansatte. I udviklingsafdelingen, Salg -, Logistik- og EDB er langt størsteparten mænd. Men i produktionen, på fabriksgulvet, hvor de timelønnede arbejder, er der ligeså mange kvinder som mænd. Og næsten ligeså mange indvandrere, eller efterkommere af indvandrere, som der er etniske danskere.

Berit er selv forholdsvis ny i virksomheden. Hun blev ansat som stedets første kommunikationsmedarbejder nogensinde, da hun opsøgte virksomheden, og fortalte ledelsen, at deres hjemmeside var en skændsel, som ingen moderne virksomhed kunne være bekendt.

- Her er en meget åben kultur, siger hun. – Folk er villige til at afprøve nye ting og ideer. Hun er selv meget åben overfor ideen om et antropologisk feltarbejde på virksomheden.

- Men lad os nu tage en tur rundt i fabrikken, siger hun og rejser sig.

Så er det min tur til at prøve at få de lyseblå plasticfutter på. De står i en stor spand udenfor den tunge dør indtil produktionshallerne. Senere finder jeg ud af, at det kun er gæster eller forbigående fra andre afdelinger, som har plasticfutter på fødderne. Dem som arbejder i Produktionen har særlige indesko liggende i deres skabe, sko som de kun bruger i produktionshallerne. Man kan altså blot ved at kaste et blik på folks fødder finde ud af, om de arbejder i produktionsafdelingen, eller ej. Senere, da jeg selv får anvist en kontorplads i forlængelse af én af fabriksbatterierne, undrer det mig, hvad det er for to unge kvinder og to midaldrende mænd, som hver

dag ved middagstid vandrer gennem fabrikshallerne med blå plasticfutter. De unge kvinder går hurtigt igennem, mens mændene, særligt den ene, hilser venligt, næsten overdrevent på operatørerne. Jeg spørger og får at vide, at det er personalepigerne, og de to direktører på vej til frokost. De skyder genvej gennem produktionsafdelingen på vej til kantinen. Før jeg ved hvem det er, ved jeg, at de ikke hører til her. De lysende blå plasticfutter er ikke kun en hygiejnisk foranstaltning, de er samtidig et tegn på tilhørsforhold. Et lille, men meget synligt fysisk tegn på, om man hører til eller ej. Senere lærere jeg andre tegn at kende. Tegn i form af ord, gestus, latter og handlinger. Tegn som viser, hvor man hører til og hvem man er. Eller hvor man gerne ville høre til. Plasticfutterne er bare det første i en lang række.

Berit åbner døren med sit elektroniske nøglekort. Døren lukker tungt bag os, og vi står i en mindre fabrikshal, domineret af store datamatlignende maskiner. Der er en konstant svag summen. Jeg opdager, at der på siden af os er små kontorer med glasruder, hvor enlige mænd sidder med ansigterne begravet i computerskærme.

- Det er her, hvor vores data-folk sidder. De laver produktionens EDB-programmer og sørger for, at ISO-standarder og lignende overholdes.

Vi går hurtigt videre gennem endnu en tung dør, og kommer ind i en større og lysere fabrikshal. Forskellige maskiner står i parallelle rækker ud fra væggen. Der står store rullende reoler med ruller med digitalmoduler. Ved maskinerne i den midterste række står to kvinder på min egen alder, og snakker ivrigt sammen, mens de arbejder. En ung mand, som ser ud som om han har tyrkisk eller pakistansk baggrund råber et eller andet nede bagerst i lokalet, som får kvinderne til at grine højt. Oppe foran står en ældre asiatisk kvinde og arbejder koncentreret. Hun ser slet ikke op, hverken da vi går forbi, eller da de danske kvinder bag hende griner.

- Det er målerummet, siger Berit. – Her måles alle de fremstillede digitalmoduler, før de sendes ud til kunderne.

Jeg nikker og ser så indgående jeg kan, uden af virke uhøflig, på de arbejdende mennesker. Når man som antropolog nærmer sig et sted, man har defineret som sit 'felt' eller 'en felt' opstår straks en brændende og hæmningsløs nysgerrighed. Jeg ser altså på deres ansigter og husker dem, selvom Berit hurtigt trækker mig videre. Men målerummet bliver det sted mit feltarbejde kommer til at foregå. Det bliver hjertet i mit ophold, stedet hvor jeg forsøger at integrere mig selv, og hvorfra jeg søger at se organisationen. Tre måneder senere ved jeg derfor, at de to grinende kvinder hedder Alice og Susanne, at de på hver sin måde indtager temmelig

dominerende roller i gruppen af operatører, og at de begge er 'operatører med ingeniørsamarbejde'.

Men den dag følger jeg bare efter Berit som fortæller og fortæller. Vi går gennem lange gange som er opdelt af kæmpestore todelte døre, som man skal åbne ved at trække i en snor, som hænger ned fra loftet. Så snart man trækker i snoren smækker dørene deres massive jernflader bagud og afslører den næste lange gang.

- Man skal passe godt på, siger Berit, - ikke at stå i vejen for de døre. Faktisk sker de fleste arbejdsulykker her på virksomheden, fordi folk ikke når at flytte sig, når én på den anden side åbner døren.

Senere giver Ove mig en ny og teknisk grundigere rundvisning i de forskellige led i produktionen. Ove har været på fabrikken i sytten år, både som operatør og som værkfører, og nu som sikkerhedsmand.

Jeg fortæller ham, at det er pudsigt - når man påtænker, hvor farlige mange af produktionsprocesserne er, med høje temperaturer, giftige gasarter osv. - at de fleste arbejdsulykker så sker i forbindelse med dørene.

Ove stirrer på mig. – Hvem har fortalt dig det?

- Det har Berit Jansen.

- Berit Jansen! Det ved hun sgu da ikke en skid om!

Derefter fortæller Ove en noget anden historie.

Og sådan ligger historierne sig ovenpå hinanden eller imod hinanden, og hvert nyt menneske jeg taler med, giver altid en lidt anden version, af hvad der foregår.

Men den dag taler jeg kun med Berit, og hendes version af virksomheden er min.

Berit vil vise mig 'centrifugen', det er et særligt produktionsanlæg, hvor modulerne 'slynges' i en kompliceret højteknologisk proces. Centrifugen er høj og oppe fra en platform er der sådan en god udsigt gennem en glastrude ind over det imponerende produktionsanlæg. Vi kan ikke i midlertidig ikke komme ind i selve anlægget, for man skal have nogle særlige beskyttelsesdragter på. Men vi kan nyde udsigten oppefra. Vi finder en elevator og kører op, men da vi er oppe vil elevatoren ikke åbne. Hun prøver igen og igen med sit nøglekort, før hun konkluderer, at hendes kort nok slet ikke giver adgang til det anlæg. Vi kører ned igen og på gangen får Berit fat i en stor mand i kedeldragt. Hun forklarer, at vi ikke kan komme ud oppe på tredje sal og se centrifugen.

- Men det er jo heller ikke den elevator, siger han venligt. – Kom, nu skal jeg følge Jer derhen.

Vi går videre gennem nogle andre gange til en ny elevator. På gangen foran er der en række skabe på væggen. Jeg kan ikke lade være med at kigge på skabene. De fanger straks ens blik. Avisoverskrifter og ord er klippet ud fra aviser og sat op på skabslågerne.

- Det er vist centrifugemændenes omklædning, siger Berit kort og går målrettet frem mod elevatoren. Jeg går efter hende, mens tankerne kører i hovedet på mig. Jeg kan ikke forstå udklippene. Men så når jeg frem til den forklaring, at overskrifterne og udklippene må være nogen, som centrifugemændene gensidigt har sat op på hinandens skabslåger. En slags kollegial mopning, som må refererer til træk eller historier hos den pågældende.

På skabene står der blandt andet:

'Bolig-Arne slår til igen –

'Afpresser unge piger med lejligheder'

'Biker-Jens viser - lille - PIK'

Berit og jeg kører med manden op i elevatoren, ser centrifugen og kører ned igen. Vi går lige forbi skabene uden at kommentere dem. Tavsheden er påfaldende, da vi har kommenteret og diskuteret stort set alt andet. Berit drejer med energiske skridt om hjørnet.

- Hov, siger manden i kedeldragten. - Du går den forkerte vej.

Det er først dér, det rigtig går op for mig. Det er ikke kun mig, som er fremmed. Det er hun også. Hun er på fremmed territorium, og i en grad så hun simpelthen farer vild. Og det er ikke kun de fysiske lokaliteter, som hun er fremmed i. Det er også det sociale rum som udklippene på skabene er en del af. I udklippenes rå og drillende tone er der et 'Os' tilstede, som hverken hun eller de andre akademikere i virksomheden er inkluderet i. På både Berit og mig virker udklippene besynderlige og uforståelige, men senere finder jeg ud af, at de udtrykker en sproglig kode, og at denne kode på subtil vis skaber både et Os og et Dem og en grænse; en grænse imellem dem som forstår koden, og dem som ikke gør. Jeg finder også ud af disse koder som er svære at forstå, kan danne rammer, hvor indenfor folk kan sige ting som ellers ikke kan siges. Hvor man kan sige sandheden, forklædt som ironi. Blandt andet sandheden om misforholdet mellem, hvem man selv synes man er, og hvem man for lov til at være. Altså som fabriksarbejder.

Men endnu er jeg kun nået til den første rundvisning og min opmærksomhed er helliget Berit Jansen.

På vej ud går vi igen hen ad endnu en lang gang. Der hænger billeder på væggen. Blandt andet ét, hvor man kan se alle som arbejder i virksomheden og i hvilke afdelinger.

- Der er mange af dem, som ikke er her nu, siger Berit. Hun forklarer, at der har været en stor fyringsrunde lige før sommerferien. Der er også et billede, hvor den lokale borgmester trykker hånd med direktørerne.

- Det var dengang den nye centrifuge blev indviet, forklarer hun – En investering på tre-kvart milliard.

- Er det der, vi lige har været?

- Nej, den blev aldrig taget i brug. Markedet bristede. Vi havde simpelthen ikke råd til at starte det op. Og som markedet er nu, er der heller ikke behov for det, der er slet ikke den efterspørgsel mere. Så vi kører stadig med den gamle.

Det er første gang jeg hører om den krise som ramte virksomheden, da IT-boblen bristede. Terrorangrebene d. 11 september gjorde ikke situationen bedre, og Berit fortæller, at virksomheden har været igennem 2 andre fyringsrunder, før den i juni.

- For halvandet år siden var vi 700 ansatte, siger hun - I dag er vi 270.

Det er måske det som personalechefen mente med sit HA!, tænker jeg.

Berit og jeg tager afsked i receptionen.

- Jeg håber, du får stipendiet, siger hun.

Jeg siger tak, og går udenfor i solen.

Et Kontor i Fabrikshallen

Tre måneder senere, en klar efterårsdag, kommer jeg tilbage og begynder mit feltarbejde. Ledelsen på Qutex har med Berits mellemkomst indvilliget i at deltage i mit projekt som case-virksomhed. Til gengæld har jeg lovet dem en tilbagemelding med mine overordnede indtryk af organisationen. Jeg er derfor til møde med produktionschefen Berthelsen og Berit, for produktionen er den afdelingen, hvor jeg skal høre til. Berthelsen er en stor bredskuldret mand først i halvtredserne. Han fylder imponerende bag skrivebordet. Han virker en smule afmålt, næsten genert, mens han med en afventende mine ser over på Berit og mig gennem et par tynde stålbriller.

Jeg begynder at stille ham alle mulige spørgsmål om afdelingen og operatørernes arbejde. Jeg er blandt andet interesseret i at høre om hans tanker om DUA, - Det Udviklende Arbejde - som både SID og KAD har været meget aktive med at promovere som vigtige også for ufaglærte arbejderes område.

Berthelsen griber straks bolden, emnet optager ham tydeligvis. Han forklarer, at der er forskellige typer af operatører. Nogen er ivrige efter at lære noget nyt, andre vil helst bare gerne stå ved den samme maskine hele tiden. Dér føler de sig tryggest.

- Men der skal være plads til alle, understreger han og ligger med et lille bestemt smæld sine store hænder på skrivebordet.

Operatørerne og deres verden ligger ham tydeligvis på sinde. Han omtaler dem med forståelse og indsigt. Først senere får jeg at vide, at han selv, i sin tid begyndte sit arbejdsliv på virksomheden som operatør. Berthelsen fortæller videre, at han gør meget ud af at krydsoplære alle operatørerne, så de kan gå ind i de forskellige underafdelinger i produktionen, alt efter, hvor der er behov. Det er også bedre for dem selv, for deres udvikling.

- Det bliver mere afvekslende på den måde, forklarer Berthelsen, - Folk udvikler sig og får flere kompetencer.

Det lyder alt sammen vældig fornuftigt og sympatisk, synes jeg. Et par dage senere diskuterer jeg emnet med én af operatørerne.

- Krydsoplæring og udvikling! - udbryder operatøren, som hedder Henrik og er midt i tredverne, - det er sgu da bare for, at Berthelsen kan rykke rundt på os, som det passer ham!

Vi taler om, hvor i produktionen jeg skal være. Der er jo mange forskellige afdelinger. Berthelsen har nogle problemer med fyrene ovre i centrifugen.

- Der er altid så meget ballade med dem. Måske fordi de går så meget alene. Det er altid der bøvlet med fagforeningen starter. De kan ikke se, at vi er i samme båd.

- Kunne du ikke slå dig ned hos dem? Siger Berthelsen pludselig og ser med fornyet interesse på mig. - Jeg ville gerne vide, hvad de egentlig gik og talte om. Der ville du virkelig kunne komme med et nyttigt bidrag.

Jeg tænker på skabslågerne og avisudklippene – Der er kun mænd, ikke?

- Jo. Kun mænd. Det er måske også en del af problemet. Jeg kan næsten ikke få mig selv til at sende piger derned. Men det kunne være rart, at få en ide om hvad de går og laver dernede, hvorfor det altid er dér balladen begynder.

Det er ikke meget i verden, jeg i det øjeblik har mindre lyst til end at være Berthelsens spion hos centrifugemændene. Jeg begynder at forklare en hel masse. Det er mest hensigtsmæssigt for mine undersøgelser, at der er både mænd og kvinder, og at de ikke går rundt i beskyttelsesdragter hele dagen og ikke kan tale med hinanden eller med mig ..

- Okay, siger Berthelsen, - Det var bare et forslag. Vi finder på noget andet.

Jeg sukker indvendig af lettelse. – Men det er fint, skynder jeg mig at tilføje, - men jeg jeg glæder mig under alle omstændigheder til at starte nede i produktionen.

- Det hedder ikke *nede* i produktionen, siger Berthelsen, og hans tone som hele tiden har været venlig, er pludselig skarp og irettesættende - Det hedder *ude* i produktionen. Det dér med oppe og nede, det bruger vi ikke her hos os.

- Det skal jeg huske, siger jeg hurtigt, og føler mig pludselig som en irettesat skolepige. Senere finder jeg ud af, at det er en del af hans ledelsesstil. Midt i al hans fredsommelige venlighed, kan han pludselig få folk til at skamme sig. En ingeniør jeg senere taler med, kalder det Berthelsens særlige udgave af 'management by fear'.

Mødet er slut. Vi rejser os. Berthelsen smiler igen venligt ned til Berit og jeg, som begge to når ham cirka til brystkassen. Han trykker min hånd fast:

- Vi ses!

Det ender med, at jeg får en kontorplads i værkførerkontoret i målerummet, og carte blanche til hele produktionsafdelingen. Jeg kan bare gøre som jeg vil, spørge hvem jeg vil. Tilbage meldingen til virksomheden finder jeg selv ud af. Både form og indhold. Det er op til mig. Som Berthelsen siger: - Måske kommer der noget ud af det, måske gør der ikke. Vi får se. Du skal i hvert tilfælde være velkommen.

Det er meget generøst, og jeg er taknemmelig på flere fronter. Antropologer har brug for stor generøsitet fra de mennesker, hvis liv de studerer. Uden den kan de faktisk ikke arbejde. Når man piller og roder i folks dagligdag, observerer deres

daglige rutiner og hele tiden vil have dem til at kommentere deres egne handlinger har man brug for folks udstrakte generøsitet og tålmodighed.

Snart efter er det dagen, hvor jeg officielt skal 'begynde' på fabrikken.

Berthelsen henter mig i receptionen. Vi går hen til den tunge dør ind til fabrikshallerne.

– Husk futterne!, siger han og peger mod spanden med blå overtrækssko.

Jeg tager dem på. Nu kan enhver se, at jeg er gæst, tænker jeg. Men det ville de kunne alligevel, antallet af medarbejdere er så reduceret, at man kender alle andre ansatte. Deres ansigter i det mindste. Vi går gennem den tunge dør, ind i det dårligt oplyste EDB-hal og videre til målerummet.

- Ja, så er det her, siger Berthelsen og peger ind mod et kontor-lokale på den anden side af et stort vinduesparti. Jeg ser ind. Der sidder tre mænd. Berthelsen går hen til døren, jeg følger efter.

Mændene ser op, da de får øje på Berthelsen og mig.

- Det er Trine, som jeg fortalte om. Hun er studerende fra Handelshøjskolen. Hun skal holde øje med Jer i det næste stykke tid.

Berthelsen viser mig et skrivebord, hvor jeg skal sidde. Så vender han sig mod mændene og siger: - Og nu opfører I Jer ordentligt overfor hende.

Ove, den ældste af mændene, siger: - Jeg skal nok. Men jeg ved ikke med Mikkel. Det med at opføre sig ordentligt – det er mod hans natur.

Berthelsen ser på ham, men kommenterer ikke bemærkningen. Henvendt til mig siger han: - Hvis der bliver noget, så tager du bare fat i mig. Hvis du mangler noget, eller der er noget du gerne vil vide, så ringer du!

- Tak.

Berthelsen går, og jeg går hen til mændene, giver dem hånd og fortæller lidt om mig selv. Jeg får samtidig at vide, hvem de er, og hvad de laver.

Ove er omkring halvtreds, og den lokale sikkerhedsmand. Han har været værkfører før. Så er der Frede, han er fyrre, værkfører og lidt stille. Endelig er der Mikkel, som er tekniker og leder af teknikerne. Pludselig kommer der to kvinder ind i rummet.

- Vi savnede Jer piger, siger Ove. – Jeg ser du har latex på i dag, Caroline. – Er det til glæde for mig? Du ved, hvordan jeg har det med latex.

- Styr dig, Ove. Det er sgu da ikke latex, siger kvinden som hedder Caroline. Hun er smuk, lyshåret og i tredverne. Hun er værkfører, tidligere operatør. Den anden kvinde, Helena, er også i tredverne, mørkhåret og høj. Hun er også værkfører, og tidligere operatør. De hilser venligt og nysgerrigt på mig. Så begynder de at spørge.

Både til mit privatliv og til hvad jeg skal på virksomheden. Mændene spørger ikke. Det kommer først senere. De er fordybet i arbejde ved computeren, telefoner, eller for Freddys vedkommende med at fare ind og ud af døren, når nogen ude i målerummet spørger om noget. Jeg finder snart ud af at værkførernes dage består i at rende frem og tilbage, mellem kontoret, ingeniørgangen og de forskellige produktionsafdelinger.

Så snart kvinderne er ude af kontoret er der tavshed. Mikkell og Ove siger ikke noget, men når jeg ser op, sidder de og ser på mig. Jeg tager allerede noter, skriver hektisk ned.

- Fandens også! Det er Mikkell som bander over fra sin computer. – Nu er der igen en platfodet ingeniør som har lavet om på måleværdierne og som vil have alle maskinerne kalibreret.

- Pas på hvad du siger Mikkell. Hun skriver alt ned. Det skal bruges i næste fyringsrunde!

Jeg ser over på Ove og går i stå. Han har en løkke hængende ned fra sin skrivebordslampe. Fra enden af løkken dingler en kvalt dukke.

Virksomheden og dens ansatte

Som feltarbejdet skrider frem går det fremad med forholdet til både Mikkel og Ove. De ender begge to med at blive vigtige informanter og værkførerkontoret bliver en god base for min deltager-observation, ikke mindst blandt målerummets operatører. I dette kapitel vender jeg mig mod mere 'nøgtern' beskrivelser af virksomheden Qutex. På de følgende sider kommer jeg ind på historie, ejerforhold, organiseringsformer, typer af ansatte og herunder især forhold som kendetegner målerumsoperatørernes daglige arbejdsforhold.

Qutex

Da jeg begyndte mit feltarbejde i 2002 havde Qutex cirka 270 ansatte. Men da den var (og stadig er) underleverandør til IT og Tele-branchen havde den været igennem en stormfuld periode med store udsving i antallet af ansatte. To et halvt år tidligere var der således 700 ansatte, men 11 september og IT-branchens generelle krise i slutningen af halvfemserne betød, at Qutex var igennem fire barske fyringsrunder, som hovedsagelig ramte operatørerne i produktionsafdelingen, (men i den sidste runde også mange ingeniører). Men lad mig give her give læseren en række oplysninger om Qutexs historie, og om den tid som lå før min feltarbejdsperiode.

Historie

Qutex er udsprunget af en stor gammel dansk virksomhed. I begyndelsen af firserne udviklede en gruppe ingeniører på denne virksomhed en højteknologisk nicheproduktion, som siden blev Qutexs kerneprodukt (i denne afhandling kaldet 'digitalmoduler'). Disse ingeniører blev sammen med det produkt de havde udviklet 'spaltet fra' som en selvstændig virksomhed, om end de stadig var ejet af den danske modervirksomhed. Men i midten af halvfemserne, hvor Qutex var inde i en drastisk vækstperiode, blev virksomheden solgt til en tysk-ejet multinational koncern som ejede lignende producenter på det internationale marked. Slutningen af halvfemserne udgjorde den mest voldsomme ekspansionsperiode i virksomhedens historie. I nioghalvfems ansatte produktionsafdelingen en ny

operatør om dagen og der blev foretaget investeringer i nye produktionsanlæg for en milliard kroner. På dette tidspunkt bliver virksomheden solgt igen denne gang til en amerikansk ejet koncern. Kort tid efter salget, sælges hele denne koncern i midlertidig til et sydøstasiatisk investeringsimperium. Men næsten samtidig med den sydøstasiatiske overtagelse af koncernen som sådan, rammes virksomheden af de markedsmæssige chokbølger fra 'dot.com boblens brist' som spreder sig på hele IT- og telekommunikationsfeltet i slutningen af halvfemserne og starten af dette årtusind.

Operatører som på grund af de konstante muligheder for overarbejde og weekendvagter i halvfemsernes ekspansionstid har tjent 700.000 kr. om året og fyldt virksomhedens parkeringspladser med Mercedes biler, bliver nu enten fyret eller må 'klare' sig med almindelige operatørlønninger. I visse perioder før mit feltarbejde ligger produktionen helt stille fordi markedet er 'dødt' og operatørerne sendes ud af fabrikshallerne for at luge mellem bedene og klippe buskene.

Men da mit feltarbejde begynder i november 2002 går det lidt bedre, mandskabet er kraftigt beskåret og ordre begynder ganske langsomt at ruller ind.

Ligheds- og udviklingsideologi

Lad mig her fremdrage et centralt træk ved denne virksomhed; nemlig det forhold, at den synes præget af en udpræget lighedsideologi, som blandt andet indebar en understregning af alle ansatte – også operatørers mulighed for at udvikle sig.

Både på hjemmesiden og i udsagn fra ledere og ansatte bekræftedes billedet af en organisation, som også hvad angår de ansatte operatører så udvikling i arbejdet og decentralisering af beslutninger, som vigtige mål i arbejdslivet.

Som del af min tilbagemeldning til virksomheden havde jeg en workshop med målerummets tre værkførere. Formålet med workshoppen var dels bibringe dem viden jeg havde fra feltarbejdet, dels at facilitere en diskussion af hvor de gerne ville hen med deres ledelsesarbejde som værkførere og hvilke muligheder og grænser de stødte på i organisationen. Denne diskussion var værkførernes eget ønske; da de, som de sagde, ønskede at benytte mine kompetencer, til at hjælpe dem med at diskutere og sætte mål for et tema, som var dem meget magtpåliggende i deres arbejde. Temaet var: 'Hvordan sikrer vi operatørerne udvikling i arbejdet og medbestemmelse i en tid hvor den teknologiske udvikling gør arbejdet mere og mere computerstyret (og automatisk)' – Altså en problematik på linje med Peter Vallas (citeret i afhandlingens indledning), og hans beskrivelser af, hvordan teknologien overtager flere og flere af de områder som førhen lå under

operatørernes kunnen og kompetencer. Workshopen blev en lang diskussion af netop dette emne, og det lå værkførerne stærkt på sinde – særlig de to værkfører som selv var forfremmede operatører - at udtænke, hvorledes operatørernes udviklings- og bestemmelsesmuligheder kunne styrkes, også under presset fra den teknologiske udvikling:

Helena: - 'Det skal være sjovt – og udfordrende for dem at gå på arbejde. Det her skal være en virksomhed, hvor operatører udvikler sig og bliver taget med på råd.

Caroline: - 'Vi forsøger jo hele tiden at lægge så mange beslutninger ud til operatørerne selv, og at inddrage dem i de beslutninger vi kan'.

Hun fortsatte: - 'Jeg husker ligeså tydeligt dengang man kom om morgenen og gik hen til opslagstavlen og så på listen og så stod der: 'Caroline – Måle FEX' [et bestemt måle som foretages ved en bestemt maskine], og næste dag: 'Caroline – Måle FEX' og hele ugen 'Caroline – Måle FEX'. Det var dødssygt! Men sådan var det bare dengang. Men nu prøver vi noget andet. Nu har vi jo lagt det ud til operatørerne selv at bestemme'

Og lad mig med disse bemærkninger gå over til en nærmere beskrivelse af virksomhedens organisering.

Organisation

Virksomheden er på traditionel vis inddelt i en linje-organisation med forskellige afdelinger som 'salg', 'personale', 'økonomi', 'logistik', 'udvikling' og 'produktion'. Produktionsafdelingen er omdrejningspunktet for analyserne i denne afhandling, og produktionsafdelingens kernefunktion er, at opfylde målene i produktionsplanen som fastsættes efter de ordrer som kommer ind. De ansatte (operatører, teknikere, værkførere og diverse håndværkere) refererer alle til produktionschefen, operatørerne dog primært til værkførerne i deres respektive underafdelinger. Udviklingsafdelingens kernefunktioner er dels at udvikle nye produkter og dels at udvikle/forbedre produktionsanlæggene og produktionsprocesserne. De ansatte udgøres af ingeniører, fysikere, dataloger m fl. som i daglig tale blandt operatørerne dog går under navnet 'ingeniører'. Forholdet mellem udviklingsafdelingen og produktionsafdelingen, og ikke mindst hvordan Os- og Dem-grupper løbende opstår i relationen mellem ingeniører og operatører og påvirket samarbejdet, er et centralt tema i afhandlingens analyse del.

QUTEX forekom mig som en virksomhed som var generelt præget af en rimelig uformel omgangstone og ubureaukratiske tilgange til løsningen af arbejdsopgaver. En team-struktur løb på tværs af linjestrukturen, arbejdsgrupper dannedes og

opløstes ad hoc, lederne var 'til at gå til' for de ansatte, og der var få stive regler, stramme jobbeskrivelser og fastlagte hierarkiske sagsbehandlingsprocedure. Kommunikations- og beslutningsveje forekom fleksible, en ansat kunne således springe sin egen afdelingsleder over og gå direkte til en anden leder eller til direktøren, hvis vedkommende mente, at en given arbejdsopgave forudsatte det. Denne organisationsform synes, for de ansatte, at have både fordele og ulemper. Til fordelene hørte, at Qutexs ansatte generelt gav udtryk for at de satte stor pris på de goder som netop den uformelle organisationsform medførte: bl.a. stor personlig frihed omkring løsningen af arbejdsopgaver, mulighed for løbende at ændre sine arbejdsområder, en uformel afslappet omgangsform og mulighed for at få ideer gennemført i organisationen. Til ulemperne hørte usikkerhed om prioriteringer og forvirring omkring ansvarsfordeling. Jeg skal neden for beskrive forhold omkring arbejdsorganisering nærmere i relation til arbejdsgangene i målerummet. Men tillad mig her at give et lille empirisk eksempel på ovenstående forhold:

Til et møde overhørte jeg følgende ord-udveksling:

En operatør, Lene, ville gerne vide, hvilken ingeniør som havde ansvaret for et stativ med forsøgsmoduler som længe havde stået i målerummet og ventet på at komme tilbage til ingeniørerne i udviklingsafdelingen. Men ingen vidste, hvem de skulle tilbage til:

Lene (operatør): - Men hvem er Jer ingeniører har egentlig ansvaret for de her moduler

Teamleder (ingeniør): - Det har vi alle sammen.

Lene: - Men hvem skal vi så gå til?

Teamleder: - I kan gå til os alle sammen.

Lene: - Nå, men så går vi til dig, for det kan ikke betale sig at gå til Hans-Kristian. Så sker der ikke en skid.

Teamleder: - Nej, nej, I skal ikke gå til mig, I kan gå til Jørgen Dirak

Lene: - Men han ved ikke, at det er ham, som har ansvaret -

Teamleder: - Det vil han finde ud af!

Citatet er måske typisk for en ansvarsdeling som er flydende, og i nogen grad op til forhandling.

Målerummet

Mit feltarbejde foregik blandt operatørerne i det såkaldte målerum. Inden jeg går videre med en nærmere beskrivelse af operatørerne og målerummet vil jeg her gøre opmærksom på at produktionsafdelingen overordnet set har følgende typer af ansatte, som hver i sær udfører forskellige typer af arbejdsopgaver:

- *Teknikere – vedligeholder og reparer produktionsmaskinellen,*
- *Værkfører – leder operatørernes arbejde, er ansvarlige overfor produktionschefen.*
- *Ingeniører – 'blander sig' hyppigt i operatørernes arbejde, fordi de (op)finder nye måleenheder m.v. som gør at maskinerne skal omstilles eller målingerne foretages på nye måder. Eller fordi de skal teste forsøgsmoduler.*
- *Håndværkere som elektrikere, mekanikere o.l..*

Målerummet er den afdeling, hvor modulernes forskellige værdier måles, efter at de er færdigproduceret og inden de går på lager. Målerummet er en stor hal, hvor måle-instrumenterne (kaldet opstillingerne) står samlet i parallelle rækker, således at operatørerne kan tale sammen, mens de arbejder. At de ofte gør det, benyttede jeg mig selv af i mit feltarbejde, da de fleste af mine samtaleinterviews med operatører er foretaget, mens de arbejdede. Langs den ene væg stod som regel store stativer med spoler med fiber som ventede på at blive målt. Når operatørerne mødte på arbejde kunne de således hurtigt danne sig et overblik over, hvor travlt de havde den dag, efter antallet af ventende spoler. I den anden ende var en trappe som fører op til ingeniørgangen ovenover. Fra målerummet kunne operatørerne således holde øje med når ingeniørerne gik op og ned af trappen, og hurtigt spotte, hvis en af dem var på vej til dem med en (ekstra-)opgave.

Langs målerummet løber en gang og her ligger værkførerkontoret og kaffestuen. Fra mange opstillinger kunne operatørerne også holde øje med hvem som gik ind i kaffestuen, og hvornår værkførerne gik ud og ind af deres kontor.

Arbejdsorganisering i målerummet

Den udenforstående stereotype forestilling om dét at arbejde på fabrik og 'samlebåndsarbejde' i det hele taget, synes at være en forestilling om, at folk møder ind, stiller sig ved deres maskine, og trykker på den samme knap, dag ud og dag ind. Dette er langt fra virkeligheden, både i denne virksomhed og i mange andre danske produktionsvirksomheder, hvor eksperimenter med teamwork og selvstyrende grupper blandt fabriksarbejdere har været på dagsordenen siden halvfjerdserne – og en generel aftaylorisering synes at have fundet sted mange steder (Se Tidsskrift for Arbejdsliv: Temanummer 2005). Operatørerne i målerummet koordinerede selv mange af deres arbejdsopgaver og havde en grad af ansvar for eget arbejde.

Der har altså fundet en decentralisering af en del af beslutningsmagten sted. Men som Ry Pedersen påpeger i artiklen 'Al den snak om decentralisering'(1993)

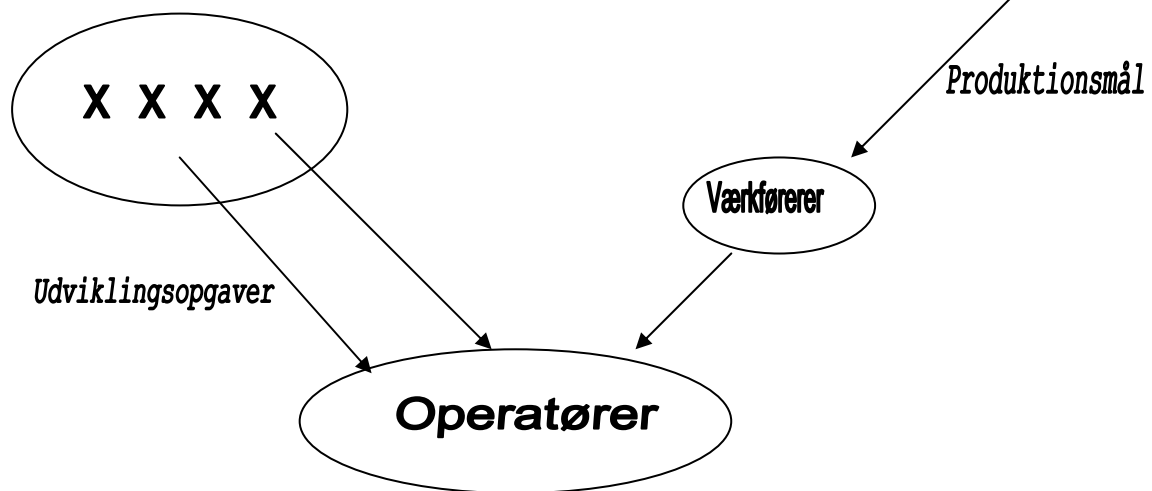
kræver begrebet 'decentralisering' empirisk præcision, da det er et begreb som ofte bruges i flæng om en bred vifte af meget forskellige grader af uddelegering af ledelsesmæssigt ansvar. Det er derfor vigtigt at præcisere, hvilke *typer* af beslutninger som bliver decentraliseret og kan træffes af ansatte uden ledes mellemkomst. Og med dette in mente, kan man sige, at operatørerne ikke havde ansvaret for *volumen* (altså hvor mange moduler de skal måle, for det er besluttet centralt og lagt fast i produktionsplanen), men de havde i nogen grad, ansvaret for *prioriteringer af rækkefølgen* (altså hvilke modultyper som de vil måle først – om end der ofte er krav om bestemte prioriteringer oppefra). Men dét, de især havde ansvaret for, er 'hvem som måler hvad', altså hvem som står ved hvilke maskiner. Så selvom operatørerne i målerummet ikke i virksomhedens organisationsdiagram optræder med den formelle betegnelse 'selvstyrende gruppe', finder jeg det alligevel meningsfuldt at betegne dem som sådan. Det gør jeg blandt andet ud fra følgende definition fremsat af Søren Voxted: 'En selvstyrende gruppe er karakteriseret ved, at gruppens ansatte selv varetager en række opgaver, de samlet har fået overdraget. Med betegnelsen 'selvstyrende' signaleres det, at det er i regi af gruppen, der pågår en fordeling af de respektive opgaver. De opgaver, der typisk overdrages, er delfunktioner forbundet med arbejdets koordination, som tidligere var placeret hos formelle ledere; først og fremmest 1. linieledere' (Voxted 2005: 9).

Men operatørerne styrede også selv, hvem som tog sig af de løbende opgaver som ingeniørerne kom ned af trappen med (nærmere beskrevet nedenfor). Værkførerne kunne være inde over her, men var det ikke nødvendigvis. Jeg oplevede både, at ingeniører som kom med en ad hoc opgave gik til værkføreren, og at de gik direkte til en udvalgt operatør.

Jeg har nedenfor indsat en figur som illustrerer, hvorledes operatørerne befinder sig i et krydsfelt mellem produktionsafdelingen og udviklingsafdelingen.

Ingeniører i Udviklingsafdeling

Produktionschef

Operatørerne i krydsfeltet mellem produktions- og udviklingsafdelingen

På figuren fremgår det, hvordan operatørerne mødes af krav og arbejdsopgaver fra to forskellige sider: 1) fra deres egen chef (produktionschefen) som direkte eller gennem værkførerne formidler produktionsmålene (antal og typer af moduler som operatørerne ugentligt skal måle); og 2) fra ingeniørerne fra udviklingsafdelingen som har behov for operatørerne og målemaskinerne for at få målt forsøgsmoduler i forbindelse med det udviklingsarbejde, som de laver.

Koordinering og Arbejdsdeling i Målerummet

Som det fremgår af figuren ovenfor var der, i målerummet, som i virksomheden som sådan, en vidt udbredt brug af 'gensidig tilpasning' som koordineringsmekanisme (Mintzberg 1992). Men der var også standardisering af både arbejdsopgaver og outputs (ibid.). Man kunne eksempelvis ikke være kreativ med hvordan et modul skulle måles. De computerstyrede målemaskiner indeholdt formlen på dette 'hvordan', ligesom det også var givet på forhånd (bl.a. på baggrund af ISO certificeringer) hvornår et modul var ok, og hvornår det ikke var. Alle sådanne ting var centralt fastlagt og helt udenfor operatørernes beslutningsområde (altså 'standardisering af både arbejdsopgaver' og 'outputs' i Mintzbergs forstand). Men kan også sige, at produktionen havde disse *mekaniske* strukturer (Burns 1963), disse Tayloristiske elementer. Men så var der samtalerne

mellem operatørerne om 'hvem som står hvor i dag' og 'hvem som tager sig af lageret' og 'hvem som udfører de løbende opgaver som ingeniørerne kommer med fra udviklingsafdelingen'. Dette var 'gensidig tilpasning' eller organiske organiseringsformer (Burns 1963) som på denne vis var flettet ind i den mere maskinbureaukratiske produktion efter standardiserede mål. Denne sammenhæng har altså meget at gøre med operatørernes placering i krydsfeltet mellem produktions- og innovationsafdelingen.

I senere analysekapitler beskriver jeg, hvordan operatørerne opererer i dette krydsfelt og hvordan det er med til at skabe forskelle mellem operatører som har 'ingeniørsamarbejde' og operatører som ikke har dette tvetydige privilegium. Jeg vender også tilbage til 'ingeniør-' og 'ingeniør-trappen' (den trappe som ingeniørerne kommer ned af med arbejdsopgaver til operatørerne) som vigtige kulturelt 'ladede' fænomener i operatørernes verden. Og ikke mindst til det, for mig overraskende forhold, at det var ingeniørerne som kom 'med hatten i hånden', når de skulle have udført en arbejdsopgave. Og dette handlede blandt andet om operatørernes kollektive identitet som var bundet til en bestemt sprogform og en 'rå' og sarkastisk omgangstone – men herom senere. Nu må jeg introducere kaffestuen, som var et yndlingssted, ikke bare for operatørerne, men også for mig under udførelsen af mit feltarbejde.

Kaffestuen

Kaffestuen ligger udfor den hal, hvor måleinstrumenterne står, og hvor operatørerne arbejder. Den ligger lige ved siden af værkførerens kontor. Den har glas vinduer ud mod målerummet, således at man altid derfra kan se, hvem som sidder derinde.

Kaffestuen er målerums-operatørernes pauserum. Det sted, hvor dagholdet holder sine kaffepauser om formiddagen og eftermiddagen, og hvor nogle operatørerne også spiser deres frokost. Andre spiser frokost i den fælles kantine, hvor flertallet af virksomhedens andre ansatte også holder frokost. I kaffestuen finder man operatørernes dueslag, hvor de får deres lønningssedler og anden information fra ledelsen eller tillidsmanden. På væggen hænger deres skabe, hvor de har deres madpakker, tasker o.l. Der er en opslagstavle, hvor der på det tidspunkt jeg lavede feltarbejde, blandt andet hang nyt fra tillidsmanden, en avisartikel om en opfindelse gjort af virksomhedens ingeniører, samt en oversigt over lønningssystemet (som ikke er helt enkelt). På væggen hænger også en collage med fotos fra forrige års team-tur. På bordene ligger sladderblade (Se og Hør) og de danner ofte anledning til samtaler.

Der synes, at være en uskreven regel om at værkførerne ikke – i tide og utide – dumper ind i kaffestuen og sætter sig. For eksempel undrede jeg mig over, at værkførerne, som jeg delte kontor med, som regel sad inde på kontoret og spiste deres frokost. En vane som fik kontoret til at lugte som en gammel madkasse. Jeg spurgte den ene værkfører, Frede, hvorfor de sad her og ikke inde i kaffestuen?

- Det ved jeg ikke. Sådan har det altid været. Det er måske også meget rart for operatørerne, at de har lidt for sig selv. Det er jo ikke sikkert, at de gider, at vi skal høre alt, hvad de siger.

Værkførerne kom altså ikke i pauserummet, med mindre der var en anledning til det, som for eksempel at nogen gav kage eller der blev holdt møde. Kaffestuen blev nemlig også brugt til afholdelse af det ugentlige operatør-møde.

At kaffestuen er operatørernes sociale territorium illustreredes også af de uskrevne regler omkring kaffebrygning. I kaffestuen står en kaffemaskine og operatørerne sætter kaffe over på skift, sådan så der som regel altid er kaffe på kanden. Værkførerne derimod gik altid to meget lange gange væk, ned til en automat, hvor de trak deres kaffe, som de så vandrede skvulpene tilbage med, - på trods af at der stod en kaffemaskine ti meter fra deres kontor. Også her spurgte jeg Finn, hvorfor de ikke lige gik ind ved siden af?

- Jamen, det er jo operatørernes kaffe, som de sætter over. Den kan vi andre jo ikke bare gå og drikke af!!

Men udover at være målerums-operatørernes kaffestue, var det også et af produktions-afdelingens få ryge-rum. Derfor kom der faktisk en del ansatte som ikke var operatører, men som kom der fordi de røg. Der kom således også rygende værkførere, samt en masse teknikere, hvorimod jeg aldrig så nogen ingeniører.

I løbet af dagen var kaffestuen således befolket af en stadig skiftende strøm af ansatte. Nogle gange stod den tom, men ofte sad der én eller to personer og røg en cigaret. Ofte havde de lige lagt vejen om af kaffestuen mellem to ærender. Når målerums-operatørerne indtog kaffestuen, gjorde de det derimod som regel sammen. Selvom der ingen faste regler var for, hvornår folk skulle afholde deres pauser, og selvom det forhold, at de alle sammen havde forskellige individuelle vagtplaner muliggjorde, at de kunne holde pauser på forskellige tidspunkter, var pauser noget, folk gerne ville holde i fællesskab. Det virkede som opstod der en pludselig lemming effekt, og folk med ét forlod deres maskiner og myldrede ind i kaffestuen samtidig.

Operatørene i målerummet

I analysekapitlerne beskrives operatørerne, deres omgangstone og indbyrdes relationer, i en del detaljer. Men lad mig her give en overordnet introduktion til de mennesker som befolkede kaffestuen og målerummet og som gav mig stof både til eftertanke og til analyse.

Operatørgruppen i målerummet var en skare af mænd og kvinder i alderen fra 25 til 55 år med rødder i alle verdensdele. De havde ikke bare forskellige nationale og kulturelle baggrunde, der var også uddannelsesmæssige forskelle. Operatørstillingen kræver ingen faglig uddannelse, men en del havde håndværkeruddannelser som f.eks. frisør, syerske eller smed. Deres kendskab og erfaring med de højteknologiske produktionsprocesser i virksomheden var også meget forskellig og gav dem forskellige typer af arbejdsopgaver.

Omgangstonen i blandt dem var højtråbende og sarkastisk fyldt med vittigheder om ingeniørerne, værkførererne og tillidsmændene – et forhold som jeg skal gå detaljeret i dybden med senere hen i afhandlingen.

Jeg har nedenfor indsat en liste med navnene på de operatører som udgjorde dag og eftermiddags(aften)-holdet og som var og er 'hovedpersonerne' i både felt-og analysearbejde. Jeg har også indsat folkene fra værkførerkontoret, da også de er vigtige informanter i analyserne. Jeg har på listen indsat folks nationale baggrund. Det er mit håb, at læseren vil bruge denne liste, hvis det i analysekapitlerne bliver svært at holde styr på, hvem som er hvem. Det er trods alt et større persongalleri, som der er tale om.

Navne-liste

Operatører

Susanne – holdleder for dagholdet, dansk baggrund

Jette - holdleder for aftenholdet, dansk baggrund

Lene – dansk baggrund,

Astrid - dansk baggrund

FællesHansen – tillidsmand, dansk

Alice – dansk baggrund

Henning – dansk baggrund

Cæcilie – dansk baggrund

Uffe – dansk baggrund

Muhammed – tyrkisk baggrund
Salome – Sydamerikansk baggrund
Saffhet – mellemøstlig baggrund

Khio – koreansk baggrund
Hong – koreansk baggrund
My – koreansk baggrund
Thi – vietnamesisk baggrund
Miriam – Sydeuropæisk
Ingrid - Norsk
Dana – østeuropæisk baggrund
Nadia – østeuropæisk baggrund
Olga - østeuropæisk baggrund
Ludmilla - østeuropæisk baggrund

Værkførekontoret

Værkførere:

Frede

Caroline – tidl. operatør

Helena – tidl. operatør

Mikkel – leder af teknikerne

Ove – sikkerhedsmand, tidl. operatør og værktøjer

Og med denne liste afsluttes afhandlingens rent empiriske beskrivelser. Nu vender jeg mig mod afhandlingens første identitetsteoretiske kapitel, mod Anthony Giddens og hans teori om hvordan en overordnet tendens til selvrefleksiv identitetsdannelse er opstået i senmoderne samfund. Senere skal jeg 'sende Giddens teori tilbage' til det fabriksgulv og de operatører, som jeg ovenfor har beskrevet.

Kapitel 7

Teori

Selvrefleksiv identitet i senmoderne samfund

Anthony Giddens

'The overall stress of the book is upon the emergence of new mechanisms of self-identity which are shaped by – yet also shape – the institutions of modernity'
(Giddens 1991:2)

Formålet med dette kapitel er at redegøre for 'selvrefleksiv identitetsdannelse' sådan som Anthony Giddens identificerer og analyserer dette fænomen i bogen 'Modernity and Self-identity. Self and Society in Late Modern Age' (1991). Men inden da tillad mig kort, at opsummere afhandlingens overordnede problemstilling. Som beskrevet i indledningen er det overordnede mål med afhandlingen at udforske, hvad der indledningsvis forekom mig at være en 'gåde om fabriksarbejde og identitet'; denne gåde rummer blandt andet spørgsmålet om *hvad det indebærer at være ufaglært fabriksarbejder i et videnssamfund og i en vidensintensiv højteknologisk produktion?*

Sociologiske iagttagelser af arbejdsmarkedet og den højteknologiske industriproduktion (Bauman 1998, Vallas 2001) indikerer at netop fabriksarbejdere er det senmoderne videnssamfunds 'tabere'. Fabriksarbejdere i kedelige rutinejobs gøres perifere og inferiøre i forhold til en overordnet udvikling hen imod et 'forbrugeræstetisk' krav om oplevelser, udfordring og personlig udvikling og intensitet i arbejdslivet (Bauman 1998) - og samme fabriksarbejdere kastes som uvidende og irrationelle i forhold til den stadig mere vidensintensive og højteknologiske industriproduktion hvor de, som ufaglærte, tjener deres udkomme.

Et af mine indledende spørgsmål forlød: *Hvis det er sådan, eller bare delvis sådan, hvordan påvirker det så mennesker som er fabriksarbejdere, hvordan influerer det på deres identitet og selvopfattelse?*

Men jeg nævnte også indledningsvis hvordan 'aftylo riseringen af det danske fabriks gulv' synes at bibringe nye facetter til den overordnede gåde om fabriksarbejde og identitet. Som beskrevet i de foregående kapitler bibringer aftylo riseringen den danske fabriksarbejder øget indflydelse på arbejdsopgaver, øgede ansvar og læringsmuligheder og øget mulighed for udfordringer og udvikling.

Derfor blev udfordringen i denne afhandling at udforske det *aftylo riserede fabriks gulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer – og at undersøge dels forholdet mellem individuelle og kollektive identitetsformer og dels deres forbindelse med arbejdsorganiseringsformer.*

Men det første skridt i denne undersøgelse er spørgsmålet om hvorvidt *fabriks gulvet åbner for muligheder for selvrefleksive identitetskonstruktioner og for identitetsmæssige valg?*

Dette spørgsmål er formuleret ud fra Giddens teori om selvrefleksiv identitet, og årsagen har været et ønske om at undersøge *om også fabriksarbejdere på det aftylo riserede fabriks gulv kan beskrives som senmoderne i Giddens forstand?* Om de – ligesom de højtuddannede advokater, planlæggere og embedsmænd som er blevet analyseret af andre organisationsforskere – danner selvrefleksive identitetsformer i relation til deres arbejde (Kunda 2006, Brown 2001, Tracy/Trethewey 2005).

Men hvad vil det egentlig sige at være 'senmoderne i Giddens forstand'? Og hvad ligger der i udtrykket 'selvrefleksive identitetskonstruktioner'?

Disse spørgsmål skulle gerne blive besvaret i løbet af de følgende sider, hvor jeg redegør for Giddens værk. Jeg ønsker dog først, ganske kort, at indplacere Giddens i en mere overordnet sociologisk tradition.

Traditionen for sammenlignende samfundstypologier

Med sit værk om selvrefleksive identitetsformer i senmoderne samfund indskriver Giddens sig i en klassisk sociologisk tradition for sammenlignende samfundstyper, som lige siden Durkheim og hans diskussion af mekaniske og organiske samfundsformer og Marx Webers mere kultur- og religionsorienterede samfundstypologier har været en central disciplin indenfor den sociologiske tradition (Durkheim 2000, Weber 1991). Sigtet i disse værker har været – og er

fortsat – at diagnosticere træk ved den nutidige vestlige samfundsform ved at sammenligne dels med historiske samfund (fra forskellige epoker af Europas historie) og dels også med andre både fortidige og nutidige kulturelt og geografisk anderledes samfund og kulturer.

Traditionen er beslægtet med den klassiske europæiske evolutionstænkning, hvori også faget antropologi har sine rødder. Eksempelvis kan man nævne Henry Morgan (1818-1881) som fra den franske filosof Montesquieu lånte begreberne 'savagery', 'barbarism' og 'civilization' og indskrev alle samfunds evolutionære udvikling ud fra parametrene 'teknologisk stade' 'politisk organisering' og 'slægtskabssystem'. (Garbarino 1977:kap 3). Man kunne også nævne James Frazer (1854-1914) som var optaget af 'tænkningens evolution' og så en udvikling fra primitive folks 'magiske tænkning' til den i mere udviklede samfund udbredte 'religiøse tænkning' som igen blev afløst af 'oplysningstidens triumf' - 'rationel videnskabelig tænkning'.

Selvom Morgan og Frazer benyttede sig af forskellige oppositioner var de begge stærkt normative; de samfund som de selv repræsenterede var hhv. moralsk og intellektuelt de andre samfundstyper overlegne. Mindre intelligente og moralske samfund afløses af mere oplyste og mere moralske samfund. Det gik altså fremad for menneskeheden og dets samfund. En sådan optimisme er ikke at spore hos nutidens sociologer. Hverken hos Giddens og endnu mindre hos Zygmunt Bauman. En civilisationskritisk tone synes allestedsnærværende i Giddens værk.

Men denne tone skal ikke opholde mig her, den vil blive rigeligt uddybet på de følgende sider. Her ønsker jeg imidlertid ganske kort at vende tilbage til de teoretiske forestillinger om menneskelig meningskabelse, som findes hos de Saussure og Bateson, (og som jeg har diskuteret mere udførligt i afsnittet om videnskabsteori). Hos både de Saussure og Bateson finder vi den ide, at 'alt' hvad vi som perciperende sprogbrugende væsner er i stand til at erfare i verden (inklusive os selv), fremtræder for os, som netop det 'det er', idet vi (ofte ubevidst og per automatik) registrerer og sammenligner det med noget andet, som det netop ikke er. Batesons berømte udsagn: 'What gets on the map is difference' er netop et udsagn om, at intet (hverken ting, mennesker eller samfundsformer) kan blive genkendelig(e) som 'noget' uden gennem en sammenligning med 'noget andet', som det adskiller og udskiller sig fra. Dét der 'er,' hos både de Saussure og Bateson, er 'systemer af forskelle' af enten sproglig eller informationsmæssig karakter (se diskussionen i afhandlingens videnskabsteoretiske afsnit). Inspireret af dette tankesæt har det slået mig, hvorledes Giddens analyse af tilstandene i senmoderne samfund i almindelighed og identitetskonstruktion i særdeleshed, læses frem på baggrund af det, 'det ikke er'. Det er *sammenligningen* med de historiske

(og nulevende) samfund og kulturer som netop *ikke* er moderne (eller 'senmoderne') som kunne siges at være en af de bærende figur i Giddens tekst – ligesom det nødvendigvis vil være det i ethvert værk som giver sig i kast med at lave samfundstypologier og diagnosticere forskellige historiske og kulturelle 'tilstandsformer'. I Giddens værk er det *forandringen* af en række centrale strukturelle samfundsmæssige grundvilkår som afstedkommer de nye sociale betingelser, som nødvendiggør en *selvrefleksiv* identitetsskabelse blandt moderne mennesker. Uden sammenligningen med de ikke-moderne samfund og vilkårene for identitet dér, ville hans modernitetstese slet ikke give mening, eller han (og vi som hans læsere) ville slet ikke kunne 'få øje' på hverken senmoderne samfund eller identitetsskabelse i dem som noget *særligt*. Det kan kun træde frem som et fænomen på en baggrund af noget, som det er forskelligt fra. Dette er, mener jeg, ikke helt uden betydning for indholdet i Giddens identitetsteori og jeg vil senere hen i afhandlingen vende tilbage til denne diskussion. Men på dette tidspunkt, vil jeg efter disse metateoretiske overvejelser gå videre med selve Giddens teori.

'Modernity and Self-identity. - Self and Society in Late Modern Age'

Her følger en gennemgang af hovedtanker i Giddens tese om selvrefleksiv identitet i senmoderne samfund sådan som de fremstilles i ovennævnte værk¹¹. Anthony Giddens er optaget af det han kalder 'den refleksive identitetsskabelse hos det senmoderne menneske'. I det senmoderne univers som Giddens fremskriver flyder individet i en (mal-)strøm af beslutninger omkring 'hvem jeg vil være' 'Modernity is a post-traditional order, in which the question, 'How shall I live?' has to be answered in day-to-day decisions' (Giddens 1991:14). For det forholder sig nemlig sådan, ifølge Giddens, at 'in the context of a post-traditional order, the self becomes a reflexive project' (Giddens 1991:33). Og det er selvet, eller den individuelle identitet, som *refleksivt* projekt som er Giddens primære ærende.

Giddens hovedtese er, at i senmoderne samfund er den identitetsmæssige sammenhæng som sociale institutioner og strukturer gav individer i 'premoderne' eller 'traditionelle samfund', nu en sammenhæng som skal skabes af individet selv. Og dét i en omverden præget af usikkerhed, myriader af valg og en mere eller mindre konstant tvivl. Jeg skal i det følgende forsøge både at uddybe og eksemplificere. Og lad mig begynde et måske lidt uventet sted, nemlig med en række personlige refleksioner fremsat af Søren Kirkegaard. Refleksioner som handler om spørgsmålene: *Hvem er jeg? Hvad er meningen med mit liv? Og hvad skal bruge resten af min tid til?*

Netop den type spørgsmål som ifølge Giddens er helt centrale i dannelsen af den refleksive personlige identitet som trænger sig på som et grundvilkår for mennesker i senmoderne samfund¹².

Og Søren Kirkegaard var, som på så mange andre områder, også forud for sin tid hvad angår 'personlighedskriser og selvudvikling'. For det er netop spørgsmål som disse som Søren Kirkegaard tumler med i sommermånederne i år attenhundrede-

¹¹ Giddens værk er komplekst og han bringer mange temaer i spil i sine analyser af 'den senmoderne tilstand'. Jeg har her koncentreret mig om Giddens teser om selvrefleksiv identitet med henblik på en analytisk anvendelse af Giddens begreber i forhold til operatørerne på fabriksgulvet. Kapitlet er således ikke en fyldestgørende redegørelse for Giddens diskussion af f.eks. globalisering, risikokalkulering, diæter/kropsdisciplinering mv. (Giddens 1991, se f.eks. kap.1,3,4)

¹² Lad mig for god ordens skyld nævne, at Anthony Giddens selv har en kortere diskussion, ikke af Kirkegaards private tanker og (selv-)optegnelser, men af hans eksistensfilosofiske værker (Giddens 1991:47-50), (som jeg kort skal vende tilbage til senere).

femogtredive - og som generelt optager en stor del af hans 'Efterladte Papirer 1833-1843'¹³. Kirkegaard skriver:

'Ethvert Menneske ønsker naturligviis at virke efter sine Evner i Verden, men deraf følger da igjen, at han ønsker at uddanne sine Evner i en bestemt Retning, i den nemlig, som er meest passende for hans Individualitet. Men hvilken er denne? Her staaer jeg ved et stort Spørgsmaalstegn. Her staaer jeg som Hercules men ikke paa Skilleveien – nei, her viser sig en langt større Mangfoldighed af Veie, og desto vanskeligere er det altsaa at gribe den rette. Det er maaskee netop en Ulykke ved min Existents, at jeg interesserer mig for altfor Meget og ikke afgjort for Noget'

Derefter fortsætter Kirkegaard med lange betragtninger over sine hidtidige beskæftigelser. Særlig hans studier indenfor forskellige discipliner: 'naturvidenskaberne', 'theologien' og 'filosofien', samt hans igangværende beskæftigelse med at 'at læse til theologisk Attestats' (- 'en Beskjæftigelse', som med Kirkegaards egne ord 'slet ikke interesserer'). Tilslut konkluderer Kirkegaard om sin nuværende stilling i livet:

'Det, der egentlig mangler mig, er at komme paa det Rene med mig selv om, hvad jeg skal gjøre, ikke om hvad jeg skal erkjende, uden forsaavidt en Erkjenden maa gaae forud for enhver Handlen. Det kommer an paa at forstaae min Bestemmelse, at see, hvad Guddommen egentlig vil, at jeg skal gjøre; det gjælder om at finde en Sandhed, som er Sandhed for mig, at finde den Idee, for hvilken jeg vil leve og døe'.

For indtil nu har hans liv og søgen både blandt mennesker og bøger ikke bragt ham til en sådan 'forståelse af sin bestemmelse':

'Hvad fandt jeg? Ikke mit Jeg; ... Man maa først lære at kjende sig selv, inden man kjender noget Andet.. Først naar Mennesket saaledes inderlig har forstaaet sig selv og nu seer sin Gang hen af sin Bane, først da faaer hans Liv Ro og Betydning, først da bliver han fri for hiin besværlige, uheldsvangre Reisekammerat – hiin Livs-Ironi

¹³ Den tekst jeg i det følgende citerer fra er Søren Kirkegaards 'Efterladte Papirer 1833-1843' som en forskergruppe fra Søren Kirkegaard Forskningscenteret har gjort tilgængelig for offentligheden via internettet. Teksten er fremlagt uredigeret og ukommenteret, og har præg af dagbogsoptegnelser iblandt udkast til breve som Kirkegaard overvejer at skrive, ligesom der hele teksten igennem er mere teoretiske overvejelser og kommentarer til samtidens filosofiske og teologiske diskussioner. Jeg har i ovenstående udvalg fra teksten fokuseret på Kirkegaards refleksioner over sig selv og sine egne valg og fravalg. Se i øvrigt: Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Jette Knudsen og Johnny Kondrup Søren Bruun og Jette Knudsen: <http://sks.dk/aa/txt.xml> 20070209

[...] ¹⁴.

Nu var Kirkegaard ikke et gennemsnitsindivid, men – også hvad angår eksistentiel tvivl – lang foran sine samtidige. Ifølge Giddens beskrivelser var han ikke bare et moderne menneske, men et senmoderne individ. Han er i tvivl om sin livsbane, om sine valg, og om selve meningen med livet, både i al almindelighed og med sit eget i særdeleshed. Hans anfægtelser i ovenstående citater, som i sine efterladte papirer generelt, minder forbløffende om dem som fremsættes af de personer som Giddens bruger som illustrationer på det senmoderne menneskes kvaler og grundvilkår. Mennesker, der som Kirkegaard, står i permanent fare for at gribes af eksistentiel tvivl, som følges af mere eller mindre konstante metarefleksioner over egne valg og handlinger, og som Kirkegaard længes dybt efter selve tvivlens ophør eller mere moderat, blot er grebet af dét som Giddens kalder den almene senmoderne rastløshed ('er jeg det rette sted?' 'burde jeg gøre noget andet?' se Giddens 1991: kap.3). Individer som har konstruktionen af deres skæbne og identitet som deres personlige ansvar og anliggende. Kirkegaard tog den skæbne på sig så at sige frivilligt, men der var han formentlig forud for sin samtid. For Kirkegaards samfund i midten af attenhundredetallet var præ-moderne i Giddens optik. Det var et samfund, hvor det store flertal af mennesker kva deres fødsel og position allerede fra fødslen havde fået udstukket en livsbane og en given social identitet. De havde mange ting at slås med, men hvordan 'de skulle tilrettelægge deres liv' og komme til 'inderligt at forstå sig selv' var næppe blandt de mest presserende. Det er det til gengæld, ifølge Giddens, for indbyggere i de samfundstyper, som vi finder ethundredhalvfjerds år senere.

Individet og Valget

En af de fortælle tekniske metoder som Giddens hyppigt anvender i værket 'Modernity and Self-identity' er at præsentere diverse 'eksempler' (casestories) som han kalder 'symptomatiske' for den senmoderne tilstand. Helt konkret drejer det sig blandt andet om bøger. Giddens læser f.eks. en engelsk psykoterapeuts bog

¹⁴ AA

Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Jette Knudsen og Johnny Kondrup

Søren Bruun og Jette Knudsen, KA, A pk. 2 læg 2

Af Søren Kierkegaards Efterladte Papirer. 1833-1843

H.P. Barfods fortegnelse 437; Kirkegaard Normalformat vers. 1

Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2005

<http://sks.dk/aa/txt.xml>; 20070209

Karsten Kynde og Kim Ravn

om 'Selv-terapi' (diskuteres nedenfor) og en biografi skrevet af en ung anoreksiramt kvinde. Begge bøger kaldes altså symptomatiske og udlægges som 'tegn' på senmodernitets overordnede tilstand (ibid.:71-108). Lad mig her knytte an til Giddens 'symptomatiske eksempler' og søge at forbinde den unge anoreksiramte piges beskrivelser både med Kirkegaards (beslægtede) selvovervejelser og med Giddens overordnede tese om senmodernitet og identitet.

Den anoreksiramte piges biografi er, ifølge Giddens, et symptomatisk om end ekstremt eksempel på valgets eksistentielle byrde i den senmoderne tidsalder, som vi befinder os i, i dag. I kapitlet 'The trajectory of the self' (1991:71-108) citerer Giddens detaljeret fra den unge kvindes beskrivelser af sine pinsler under sygdommen med spisevægring, det livstruende vægttab, gentagne indlæggelser, men til sidst også mødet med en empatisk og indsigtfuld kvindelig læge, som kom til at betyde utrolig meget for den unge patient:

'But in the end it was up to me. It was so hard to accept. She [the doctor] would help me but she couldn't tell me how to live. It was my life after all. It belonged to me. I could cultivate it; I could nourish it or I could starve it. I could choose. It was such a burden, that choice, that sometimes I thought I could not bear it on my own' (citeret i Giddens 1991:104).

Denne 'valgets byrde' – og her altså valget om hvorvidt man overhovedet skal fortsætte tilværelsen og 'vælge livet' - findes som historisk forudelse hos Kirkegaard. Både Kirkegaard og den anoreksiramte kvinde synes at fremstå som eksempler på individer for hvem det på ingen måde er let at skulle 'bære vægten af sit eget liv'. Lad mig her forsøge at redegøre for hvorledes Giddens forbinder anorexi med almene tilstande i det senmoderne samfund. Han skriver blandt andet: 'Being on a diet' in the narrow meaning of the phrase is only a particular version of a much more general phenomenon – the cultivation of bodily regimes as a means of reflexively influencing the project of the self' (ibid.:105).

Og endvidere:

'Anorexia can be understood as a pathology of reflexive self-control, operating around an axis of self-identity and bodily appearance, in which shame anxiety plays a preponderant role' (ibid.)

Anoreksi kan altså, ifølge Giddens, læses som udtryk for den almene selvrefleksive identitet, men her i en patologisk form. Vi, beboere i senmoderne samfund, er ikke alle sammen anorektikere, men vi er alle sammen underlagt en refleksiv bevidsthed om muligheden for at iscenesætte vores identitet på og med vores kroppe i

disciplinerende regimer i alt fra slankekur, særlige diæter, motion, fitness og plastik kirurgi.

Men hvad er det, den anoreksi-ramte pige er et ekstremt symptom på – hvad er fællesnævnerne med flertallet af mere almindelige indbyggere i senmoderne samfund?

Det er det grundvilkår at 'identitet' og spørgsmålene 'hvem er jeg/hvad jeg skal i livet?' ikke længere besvares af samfundet for den enkelte. Det må besvares af det enkelte menneske selv. Og det er netop dette, som ifølge Giddens har ændret sig så radikalt i den type af vestlige samfund, som han og andre modernitetssociologer beskriver som senmoderne.

Et gentagende tema gennem hele bogen er, hvorledes det moderne individ mødes af en vifte af valg. En *valgpluralitet* trænger sig på (eller 'hjem søger') det enkelte individ så det, som Kirkegaard beskrev det i forbindelse med valgene i sit eget liv, står foran 'ej blot en skillevej, men en sand mangfoldighed af veje'. Og valgenes mængde synes at gælde alle livets områder: valg af venskabskreds ægtefæller (fravalg af samme i form af skilsmisser), børn livsstil, bolig, uddannelse, arbejde, karriere, forbrug, udseende osv. (Giddens 1991:71-109). At alle disse fænomener falder ind under individets 'valgradius' (eller i det mindste præsenterer sig som sådan), er, ifølge Giddens, på radikal vis anderledes end i 'traditionelle samfund':

'..throughout the most of human history, people lived in social settings that were fairly closely connected with each other. Whether in situations of work, leisure or the family, an individual usually lived within a set of milieux of a comparable type – a phenomenon strongly reinforced by the dominance of the local community in most pre-modern cultures. The settings of modern social life are much more diverse and segmented' (ibid.:83).

I præmoderne kulturer dominerede lokalsamfundets skikke og overleverede traditioner. Selvom Giddens understreger, at der også i denne type samfund fandtes former for valg, er hans hovedpointe, at fastlagte kulturelle og religiøse vaner sammen med sociale og økonomiske strukturer ordnede folks liv indenfor relativt fastlagt rammer (ibid.: 82,80). Måden folk levede på – deres livsstil, som Giddens kalder det - var i høj grad overleveret fra tidligere generationer. Livsformen og måden man angreb tilværelsen på åbnede sig ikke som en vifte af valg for det enkelte samfundsmedlem (ibid.:81).

Under overskriften 'the pure relationship' har Giddens således en længere diskussion af hvorledes både ægteskaber og venskaber i det præmoderne Europa (Giddens nævner blandt andet rurale landsbysamfund i Grækenland) var udtryk for sociale positioner og økonomiske arrangementer. Ægteskaber var et

slægtsanliggende hvor hensyntagen til slægtsgruppens økonomiske, juridiske og sociale var grundlæggende. Hvilken vennekreds en person havde bestemtes ligeledes i høj grad af en persons placering i landsbyens sociale struktur, og vennegrupper og slægtninge var i høj grad overlappende fænomener (ibid.:87). Ganske anderledes forholder det sig i senmoderne samfund. Slægtsgruppens magt over den enkelte er svundet ind til næsten ingenting og de sociale strukturer som fandtes i de små samfund og indskrev individer i faste sociale, økonomiske og erhvervmæssige positioner fra fødslen er også væk. I dag er både ægteskaber og venskaber udtryk for det Giddens kalder 'pure relationships' eller 'rene forhold'. Det enkelte individ vælger sin ægtefælle, sine venner og dette valg er ikke bestemt af økonomiske, praktiske eller sociale forhold, men bør, ifølge senmodernitetens ideologi, alene være udtryk for et rent følelsesmæssigt og højest personligt valg – en tiltrækning og en 'ren' sympati¹⁵. Heraf følger også at både ægteskaber og venskaber – til forskel fra tidligere – kan vælges fra igen, hvis følelserne ændrer sig. 'To live in 'a post-traditional order [-] is to engage with a world of plural choices and alternatives, given that the signpost established by tradition are now blank' (1991:82).

I det senmoderne samfund er selve privatlivets inderste blevet individualiseret og har valget (og tvivlen) som grundvilkår. Ingen kan længere 'læne' sig tilbage og lade samfundet, slægtninge og traditionen skaffe ægtefælle, venner og en plads i tilværelsen.

'Modernity confronts the individual with a complex diversity of choices and, because it is non-foundational, at the same time offers little help as to which options should be selected'(1991:80).

'Emancipated from tradition, identity has lost its unquestionable ascribed attachment to social status. It is up to the individual him - or herself to pursue and obtain a self-identity, thus limiting the strength of a collective 'we' on the individual identity (Giddens 1991).

Det er indlysende at der under denne udvikling ligger hele den økonomiske og produktionsmæssige forandringshistorie som har fundet sted i den vestlige verden

¹⁵ Indenfor den antropologiske litteratur findes en omfattende diskussion både af slægtskabsopfattelser i forskellige samfundstyper, men også om selve den kulturelle forestilling om 'renhed' forstået som 'fri af økonomiske interesser'.

Ikke mindst indenfor felterne 'økonomisk antropologi' og 'udvekslingsteori' findes, i mine øjne, betydeligt mere nuancerede diskussioner end dem som Giddens fremsætter. Giddens beskrivelser tendenserer mod fremskrivelsen af en binær opposition mellem på den ene side 'rene' slægtskabssamfund og på den anden side 'rene' senmoderne kapitalistiske samfund; en dikotomisk tænkning som jeg mener den antropologiske litteratur både problematiserer og nuancerer (se bl.a. Mauss 1990 og Mary Douglas introduktion til Mauss (1990), Parry og Bloch (1989)).

fra den industrialiserede revolution og frem til i dag. Giddens nævner dette, men det er ikke den del af historien, som han ofrer mange beskrivelser i sin bog. Den forudsættes bekendt af læseren. Man kan snarere sige, at han helliger sig de forhold som synes at have intensiveret individualiseringstendensen, mangfoldiggjort valgenes arena og dermed produceret nye scener og former for selvrefleksiv identitetsproduktion. Som en faktor der således intensiverer valg og individualiseringen nævner Giddens medierne eller det han kalder *'mediated experience'* (ibid.:4-5, 23-27,188).

'Mediated experience' og livsplanlægning

'Mediated experience' er den måde hvorpå et globaliseret medieunivers giver den enkelte 'syn' for de ufattelige mange måder og muligheder at leve på kloden over. Igen er sammenligningen med 'pre-moderne samfund', hvor man ikke kendte til andet end livet i netop denne landsby eller denne region. I dag med massemedierne er hele verden blevet den enkeltes referenceramme (ibid:81). Det har adskillige konsekvenser, deriblandt opkomsten af mangfoldige overvejelser og valg i forbindelse med 'livstil' og 'livsplanlægning' som begge er hovedbegreber i Giddens univers:

'The more post-traditional the settings in which an individual moves, the more lifestyle concerns the very core of self-identity, its making and remaking... In a world of alternative lifestyle options, strategic life-planning becomes of special importance. Lifestyle patterns, life plans of one kind or another are something of an inevitable concomitant of post-traditional social forms. Life plans are the substantial content of the reflexively organised trajectory of the self. Life-planning is a means of preparing a course of future actions mobilised in terms of the self's biography' (ibid.85).

Men der er mere på spil her end blot det at valg af livsstil, forbrug, omgangskreds, familieform osv. foregår i de globale mediers palet af næsten uendelige muligheder; det er selve den måde hvorpå valgene foretages og ikke mindst *reflekteres over*, som optager Giddens og som han tilskriver en særlig senmoderne tilstand. Det er altså ikke bare *kvantitative* ændringer som er på spil (flere og flere valg på flere og flere områder) men en *kvalitativ* dybtgående forandring i den måde, hvorpå moderne mennesker opfatter og omgås 'deres liv'. Fra 'blot' at have været 'et liv' tager tilværelsen for det moderne mennesker mere og mere form af 'et projekt' – *livsprojektet*. Og det er den refleksive identitetsskabelse i den forbindelse, som synes at være Giddens egentlige ærende. Hvor folk i præ-moderne samfund så at sige fik en identitet forærende, er det senmoderne menneske nødt til at skabe den

selv og - hvilket er helt centralt - under de vilkår som senmoderniten tildeler det enkelte menneske som grundvilkår. Identitetsproduktionen har nogle særlige produktionsvilkår, som det enkelte mennesker, valgene til trods, netop ikke har en valgfrihed overfor. Et af disse er *refleksiviteten*, en slags identitetsmæssig metabevindsthed som indebærer en indre selviagttagelse og en ydre selv-italensættelse. Èt af de områder, hvor dette fænomen ses tydelig, er hele feltet af terapi, som jeg nedenfor skal vende tilbage til, for med afsæt i Giddens terapi-betragtninger, at åbne diskussionen for andre identitetsteoretiske perspektiver. Men inden da, vil jeg nævne endnu et par af de mest centrale faktorer i Giddens senmodernitetsanalyse.

Risiko og fremtidsfortolkning

Giddens har en lang diskussion af 'risiko' og det senmoderne menneskes forsøg på at udregne forskellige former for risici i forbindelse med planlægning af fremtiden. Han taler i denne forbindelse om forsøget på at kolonialisere fremtiden (eksempelvis gennem forsikringsordninger): 'The openness of things to come expresses the malleability of the social worlds and the capability of human beings to shape the physical settings of our existence. While the future is recognised to be intrinsically unknowable, and as it is increasingly severed from the past, that future becomes a new terrain – a territory of counterfactual possibility. Once this is established, that terrain lends itself to colonial invasion through counterfactual thought and risk calculation'(ibid.:111).

Alt dette er med til at producere det enkelte menneskes optagelse af 'livsplanlægning': 'Life-planning presupposes a specific mode of organising time because the reflexive construction of self-identity depends as much on preparing for the future as on interpreting the past' (Ibid.: 85).

'Abstract systems'

I forbindelse med risikokalkulering, livsplanlægning og selvrefleksion generelt, diskuterer Giddens, den særlige måde, hvorpå ræsoneringsmetoder og rationaler fra videnskabernes verden er krøbet ud i samfundet og blevet hvermandseje (eller problem, alt efter synsvinklen). Giddens fører denne diskussion under overskrift af det han kalder den generelle forøgede indflydelse af 'abstract systems':

'The Enlightenment project of replacing arbitrary tradition and speculative claims to knowledge with the certainty of reason proved to be essentially flawed. The reflexivity of modernity operates, not in a situation of greater and greater certainty, but in one of methodological doubt. Even the most reliable authorities can be

trusted only 'until further notice'; and the abstract systems that penetrates so much of day-to-day life normally offer multiple possibilities rather than fixed guidelines or recipes for action. Experts can always be turned to, but experts themselves frequently disagree over both theories and practical diagnoses' (ibid.:83-4).

Som eksempel nævner Giddens lægevidenskabelig diskurser om ernæring og sundhed. Ønsker man at tabe sig kan man således findes medicinsk belæg og argumentation for en diæt bestående af overvejende protein, fedt og meget lidt kulhydrat, og man kan finde medicinsk belæg for en diæt bestående af (stort set) det modsatte. Pointen er at den videnskabelige usikkerhed (begge diæter er både klinisk og statistisk testet) bliver en usikkerhed som i dag overføres til det individ som gerne vil tabe sig (eller blot 'være sund'). Hun eller han er nødsaget til at 'vælge' hvilken ekspert (og hvilken kur) hun/han vil følge. Og med valget kommer bevidstheden om at der ikke (længere) er nogen endegyldig sikkerhed og nogen endegyldig 'sandhed', hverken om slankekur eller om noget som helst andet.

Giddens pointe, sådan som jeg forstår ham, er, at de 'de abstrakte systemer', som eksempelvis de lægevidenskabelige diskurser, gennemsyrrer samfundet og bliver til rammesættende grundvilkår for individers liv og selvforståelse. Lægevidenskabens grundlæggende 'methodologiske tvivl' konstituerer eksempelvis det almindelige menneske som et evigt refleksivt subjekt som er potentielt bestandigt i tvivl angående omgangen med sin egen krop. Igen er pointen at senmoderniteten som grundvilkår tilsiger det enkelte menneske en 'værensmodus', hvor jeg'et, kroppen og livet som sådan gøres til et refleksivt projekt.

Ontologisk sikkerhed

Lad mig, for god ordens skyld nævne, at Giddens vier et helt kapitel til at diskutere forskellen imellem den ovenfor beskrevne refleksive usikkerhed/tvivl hos det normale mennesker og så det han kalder *ontologisk* usikkerhed hos det anormale eller angste menneske. I kapitel 2, 'The self: Ontological Security and Existential Anxiety' refererer Giddens direkte til Kirkegaards eksistensfilosofiske værker (b.la. 'Afsluttende Uvidenskabelig Efterskrift' og 'Begrebet Angst'). Jeg skal ikke gå dybere ind i denne diskussion da den bevæger sig på kanten af emnefeltet her. I Giddens bog har den karakter af ønsket om at beskrive, hvad der skal være 'på plads' i den personlige psykologiske udvikling for at vi kan tale om et 'normalt' individ, som oplever de identitetsrefleksioner som Giddens beskriver som centrale for senmoderne mennesker. Det er såkaldt normale personer som Giddens interesserer for, og det vil, understreger han, sige mennesker, hvis selvopfattelse beror på det han kalder en 'ontologisk sikkerhed'. Det vil sige, mennesker som har

haft en sådan opvækst og tidlig barndom, omgivet af forældre eller andre omsorgsgivere som har været i stand til at give barnet et indtryk af sig selv som 'eksisterende i verden'. At opnå ontologisk sikkerhed er at altså at have en fornemmelse for at omverden eksisterer, at man selv eksisterer og at man 'er' noget andet end omverden og andre mennesker. At der, så at sige, er forskel mellem 'jeg' og 'verden' og at der er 'eksistens' på begge sider af denne forskel. Som illustration på en oplevelse af, hvor ontologisk sikkerhed ikke er 'på plads' citerer Giddens følgende udsagn fra en figur i et skuespil af Franz Kafka: 'There has never been a time in which I have been convinced from within myself that I am alive' (ibid.:53). Giddens skriver:

'A stable sense of self-identity presupposes the other elements of ontological security – an acceptance of the reality of things and of others – but it is not directly derivable from them. Like the other existential dimensions of ontological security, feelings of self-identity are both robust and fragile. Fragile, because the biography the individual reflexively holds in mind is only one 'story' among many other potential stories that could be told about her development as a self; robust, because a sense of self-identity is often securely enough built to weather major tensions or transitions in the social environments within which the person moves (ibid.: 55).

Men for at afslutte diskussionen af ontologisk sikkerhed eller mangel på samme, må man sige, at generelt handler Giddens bog ikke om mennesker som plages af tvivl om hvorvidt de selv og verden eksisterer, men af tvivl om på hvilken måde de skal tilbringe deres tid i verden. Og det leder mig her frem til den sidste og i dette kapitel afsluttende diskussion af Giddens bog, nemlig temaet om terapi og den 'terapeutiske samfundstilstand'.

Symptomatisk terapi og senmoderne rastløshed

Som nævnt ovenfor beskriver Giddens terapeutiske selvhjælpsbøger i terapi og terapifeltet som sådan som 'symptomatiske' for senmoderniten. Igen er det ikke kun det kvantitative forhold han hæfter sig ved (- at terapi fra halvfjerdsene og frem til i dag er gået fra at være 'eksotisk' til at være en del af hverdagslivet), men nok så meget den kvalitative ændring i det moderne menneskes 'selvforhold' som terapien både er produkt og producent af. Som illustration gør Giddens brug af mange citater fra en bog skrevet af Janette Rainwater som hedder 'Self-Therapy' med undertitlen 'A guide to becoming your own therapist'. Bogen indledes således:

'Possibly you are feeling restless. Or you feel overwhelmed by the demands from husband, wife, children and job...Perhaps you feel angry that life is passing you by

and you haven't accomplished all those great things you hoped for. Something feels missing from your life. You were attracted by the title of this book and wish that you were really in charge. What to do?' (citeret i Giddens s.70)

Og Giddens fortsætter: 'What to do? How to act? Who to be? These are focal questions for everyone living in circumstances of late modernity and ones which, on some level or another, all of us answer, either discursively or through day-to-day social behaviour' (ibid.70).

Han fortsætter med at beskrive Rainwaters symptomatiske selv-terapi og skriver, at Rainwaters påstand er at terapi kun kan blive rigtig succesfuld: 'in the moment when it involves the individuals own reflexivity; when the client also start learning to do self therapy' (ibid.:71). Giddens uddyber: 'Self-therapy is grounded first and foremost in continuous self-observation. Each moment of life, Rainwater emphasises, is a 'new moment', at which the individual can ask, 'what to I want for myself?' Living every moment reflectively is a matter of heightened awareness of thoughts, feelings and bodily sensations' (ibid.).

Individet skal forme, bestemme og tage kontrol med sin tilværelse. Og dette skal ske ud fra en hyperbevidsthed, hvor individet hele tiden er sig reflektivt bevidst om sine følelser og tanker, sine relationer til andre mennesker (ægtefæller, venner osv.), sine inderste ønsker og sine vurderinger og eventuelle frygt i forbindelse med de usikkerheder fremtiden byder på. Alt dette skal være bevidst for at en autentisk og stærk selvrealisation kan finde sted. 'Fjenden' i denne udvikling er den ubevidste 'svømmen med strømmen' og den ligeledes ubevidste gentagelse af tidligt indlejrede psykologiske mønstre. Redningen er den konstante vågenhed – en slags superbevidsthed om sig selv som psykologisk, socialt og kropsligt væsen. Med denne superbevidsthed bliver man i stand til at *vælge* sig til den rigtige tilværelse – den tilværelse hvor man er i føresædet og (omsider) tilfreds. 'The moral thread of self-actualisation is one of authenticity – based on being true to oneself' (ibid.: 78). I parentes bemærket fremgår det her ganske tydeligt, mener jeg, hvordan Kirkegaards stræben efter '*at komme paa det Rene med mig selv om, hvad jeg skal gjøre*' og at '*finde en Sandhed, som er Sandhed for mig*' fremstår som senmoderne.

Giddens beskriver endvidere dét som han kalder for 'livspassager': 'The life course is seen as a series of 'passages' (altså indenfor det terapeutiske blik). 'The individual is likely, or has to go through them, but they are not institutionalised, or accompanied by formalised rites' (ibid.:79).

'Life passage gives particular cogency to the interaction of risk and opportunity spoken of earlier – especially, although by no means exclusively, when they are in substantial degree initiated by the individual whom they affect. Negotiating a

significant transition in life, leaving home, getting a new job, facing up to unemployment, forming a new relationship, moving between different areas or routines, confronting illness, beginning therapy – all mean running consciously entertained risks in order to grasp the new opportunities which personal crises open up for. It is not only in terms of the absence of rites that life passages differ from comparable processes in traditional contexts. More important is that such transitions are drawn into, and surmounted by means of, the reflexively mobilised trajectory of self-actualisation' (ibid.:80).

Når jeg i de følgende kapitler igen vender opmærksomheden mod operatørerne på fabriksgulvet i Qutex vil jeg blandt andet søge at demonstrere, hvorledes der også blandt disse mennesker foregår en identitetsproducerende refleksion omkring livspassager (eller livs-overgange) i forbindelse med valg i arbejdslivet. Men lad mig inden jeg når så vidt, afslutte denne redegørelse for Giddens tanker.

Identitet som helhed og sammenhæng

'The line of development of the self is internally referential: The only significant connecting thread is the life trajectory as such. Personal integrity, as the achievement of an authentic self, comes from integrating life experiences within the narrative of self-development...The key reference points are set 'from the inside', in terms of how the individual constructs/reconstructs his life history' (ibid.:80).

Ideen er altså, at identitetens sammenhæng *fortælles* frem¹⁶. Det er netop denne identitetens *sammenhæng* henover et vælg af forskellige kontekster og ned gennem forskellige epoker i individets tilværelse, som det senmoderne samfund pålægger individet selv af skabe. Og i denne forbindelse taler Giddens om det han kalder 'identitets dilemmaer i det senmoderne samfund':

'In the reflexive project of the self, the narrative of self-identity is inherently fragile. The task of forcing a distinct identity may be able to deliver psychological gains, but it is clearly also a burden. A self-identity has to be created and more or less continually reordered against the backdrop of shifting experiences of day-to-day life and the fragmenting tendencies of modern institutions (ibid.:187).

Sen-moderniteten skaber altså både nye sammenhænge og fornyet fragmentering (ibid.:189). Sidstnævnte blandt andet gennem 'the diversifying of contexts of interaction'. Og tillad mig her at gengive et længere citat fra Giddens, idet han her eksplicit adresserer diskussionen om 'identitet og selvets sammenhæng':

¹⁶ Det er i øvrigt interessant, at Giddens slet ikke har nogen henvisninger til narrationsteori, nu da 'den narrativt konstruerede livsidentitet' står så centralt i hans værk.

‘In many modern settings, individuals are caught up in a variety of differing encounters and milieus, each of which may call for different forms of ‘appropriate behaviour’. Goffman is normally taken to be the theorist par excellence of this phenomenon. As the individual leaves one encounter and enters another, he sensitively adjusts the ‘presentation of self’ in relation to whatever is demanded of a particular situation. Such a view is often thought to imply that an individual has as many selves as there are divergent contexts of interaction, an idea which somewhat resembles poststructuralist interpretations of the self, albeit from a differing theoretical perspective. Yet again it would not be correct to see contextual diversity as simply and inevitably promoting the fragmentation of the self. It can just as well, at least in many circumstances, promote an integration of self. The situation is rather like the contrast between rural and urban life discussed previously. A person may make use of diversity in order to create a distinctive self-identity which positively incorporates elements from different settings into an integrated narrative. Thus a cosmopolitan person is one precisely who draws strength from being at home in a variety of contexts (ibid.:190).

De poststrukturalister som Giddens her referer til er Michael Wood and Louis Zurchners bog ’The Development of the Postmodern Self’ (1988)¹⁷, og den tese han fremsætter som deres (og som han altså selv polemiserer imod) er, at i det sen- (eller post)-moderne samfund umuliggøres menneskets mulighed for at etablere identitetsmæssig sammenhæng og en frustrerende/smertefuld spaltning af subjektet er resultatet. Identitetsmæssig fragmentering er med andre ord det senmoderne menneskes grundvilkår. Dette, mener Giddens, minder om Goffmans univers, hvor der kan synes tale om et utal af ’selver’ (eller identiteter) som er ’parate’ til at optræde i enhver sammenhæng. Men heroverfor argumenterer Giddens for, at dét at skabe sammenhæng henover og *via* aktiv brug af forskellige kontekster, netop er den identitetsmæssige kompetence som senmoderniten afkræver og producerer i det almindelige menneske. Individet selv skaber narrativt denne helhed og sammenhæng ved at fortælle sig til den, ved at tale og tænke en helhed frem henover og ved brug af netop fragmentering og forskellighed. Den virtuose identitetskonstruktør formår at gøre kreativt brug af de forskellige kontekster hun færdes i, i skabelsen af den unikke personlige identitet.

Tillad mig uden at gå dybt ind i denne diskussion blot her at påpege følgende: der synes her at være tale om en binær opposition mellem på den ene side ’et fragmenteret selv’ (eller en krop som rummer en samling af et utallige forskellige

¹⁷ Se Giddens kap. 5, fodnote 24.

'selver' og dermed altså ikke noget 'helt selv') og på den anden side 'et sammenhængende selv'. Men hvorfor enten fragmentering eller helhed? (konstrueret narrativt eller på anden vis). Ud fra en Batesonsk optik kunne man argumentere for, at du kun kan få øje på fragmentering eller spaltning *på baggrund af* en ide om helhed/sammenhæng – så uanset om man hælder til en fragmenterings-ide eller en sammenhængs-ide, må man nødvendigvis gøre det ud fra en eller anden overordnet ide om identitetsmæssig helhed. Enten argumenterer man, som Giddens, for hvordan sammenhæng etableres eller også argumenterer man (som dem Giddens polemiserer imod) for at denne sammenhæng *ikke* er tilstede - og at mennesker i dag derfor lider alverdens postmoderne kvaler med deres usammenhængende selv og deres fragmenterede identitet; de kæmper en umulig kamp for at skabe identitetsammenhæng i en radikalt usammenhængende verden. I begge tilfælde synes et *behov* for identitetsmæssig sammenhæng at blive taget for givet.

Hvorfor er helhed/spaltning, sammenhæng/fragmentering så centrale oppositioner i diskussionen af identitet (og af 'selvet')?¹⁸ Skyldes det at denne opfattelse af 'hvad en person er' (og dermed 'identitet', 'selv', 'subjekt') er så fast forankret i den vestlige kulturhistorie – at vi her, på en og anden vis, synes at støder ind i en form for grænse for vores tænknings muligheder? Er det måske således, at når vi vil tænke over 'identitet' binder begrebet sig til vores (implicitte) forestillinger om, at med hver krop følger et tilhørende selv /identitet/personlighed - og stillet overfor denne grundtanke kan vi ikke gøre andet end enten at bekræfte eller modsige den? Den antropologiske litteratur er rig på eksempler på andre kulturers tænkning omkring hvad 'en person' og 'et menneske' er; eksempler hvor identitetsmæssig helhed og sammenhæng slet ikke figurerer, undertiden tværtimod (se f.eks. Carrithers et al.1985), ligesom denne litteratur også rummer kulturhistoriske analyser af fremkomsten af det vestlige begreb om individet (se f.eks. Mauss 1950). Men tillad mig her at nævne en anden identitetsteoretisk position som også med forsæt søger at overskride netop denne 'naturlighedstænkning': nemlig Donna Harraway og hendes arbejder med cyborgeren som metafor for en ny feministisk identitetsplatform (Harraway 1991, 1990). I essayet 'A Manifesto for Cyborgs' beskriver Harraway indgående de uligheds- og undertrykkelsesformer som

¹⁸ Giddens veksler bogen igennem mellem at skrive 'identitet' og 'selv' og 'self-identity' (altså selvets identitet). I hans teoretiske univers er der altså ikke nogen forskel mellem de to termer; om end 'selvet' normalt har flere psykologiske konnotationer og er centralt i de psykologiske og psykoanalytiske discipliner, hvor 'identitet' synes at være det begreb som er blevet adopteret bredt af de samfundsfaglige og andre humanistiske discipliner. 'Subjekt' derimod synes centralt for den poststrukturalistiske tradition, formentlig oprindeligt med afsæt i den lacanianske strukturalistiske psykoanalyse.

karaktiserer samfund som det amerikanske præget af racisme, økonomisk ulighed og kønsdiskriminering (ikke mindst af farvede og sorte kvinder). Under overskriften 'fractured identities', skriver hun at dét, sådanne amfund mest af alt har brug for er en politisk bevidsthed som *de-naturaliserer* kategorierne 'kvinde', 'mand', 'race' (Harraway 1990:199). Dèt som Harraway søger er, med egne ord : 'a kind of politics which could embrace partial, contradictory, permanently unclosed constructions of personal and collective selves and still be faithfull, effective – and ironically, socialist feminist' (ibid.). Og svaret finder Haraway i cyborg metaforen og i forslaget om en 'cyborg feminisme': 'Cyborg feminists have to argue that 'we' do not want any more natural matrix of unity and that no construction is whole' (ibid.: 199)'.

Dette er udpluk fra en meget omfattende og kompleks analyse og jeg vil her blot nøjes med at sige, at i Harraways politiske identitets-analytik er der ikke længere nogle 'naturlige enheder' og ikke længere nogle identitetsmæssige konstruktioner som er 'hele' – dèt som er tilbage er partielle, modsætningsfulde, permanent åbne konstruktioner af personlige og kollektiver identiteter. Dette udgør den bevægelige platform, hvorfra samfundets 'naturlige kategorier' og deres undertrykkende og begrænsende *identitets-domme* (over 'sorte', 'kvinder', 'arbejdere', 'homoseksuelle') skal angribes og undergraves. Cyborgen – sammensmeltning mellem menneske og maskine - bliver den identitetsmetafor som systematisk undgår enhver tænkning i naturlighed og i biologiske og genetiske essenser:

'The cyborg is a kind of disassembled and reassembled, postmodern collective and personal self. [The cyborg is the place] ... in which the difference between machine and organism is thoroughly blurred; mind, body, and tool are on very intimate terms'

(205, 207).

Jeg skal her føre diskussionen tilbage til Giddens for at sige følgende:

Fra Harraways cyborgposition kan man 'få øje på' helhedstanken (tanken om identitet som 'sammenhæng') hos Giddens; fra denne position kan man læse hele Giddens værk som et forsøg på at forstå og forklare, hvordan senmoderne mennesker på reflektiv vis etablerer den identitetsmæssige stabilitet som tidligere samfund gav dem, men som nu er overladt til den enkelte. Dèt som består er *sammenhængen* i identiteten. Før blev den tildelt den enkelte af samfundets positioner og af indplacering i sociale strukturer. Nu - skaber vi den selv.

Jeg skal efter de to følgende analyser vende tilbage til denne helheds-diskussion, men nu er det på tide igen at vende opmærksomheden mod fabriksgulvet.

Selvrefleksive identitetsformer på fabriksgulvet

Analyse 1

Livsplanlægning og Rastløshed

I de følgende to analytiske kapitler vender jeg mig igen mod fabriksgulvet og til operatørernes daglige arbejdsliv. Hensigten er at søge at udfolde og udforske Giddens tese om 'selvrefleksiv identitetsdannelse' i relation til disse fabriksarbejdere, deres arbejdsmæssige praksis, og deres refleksioner over samme. Men jeg giver mig i kast med den empiriske analyse lad mig da, kort opridse et af de overordnede mål med afhandlingen, nemlig at udforske, spørgsmålet om *hvad det indebærer at være ufaglært fabriksarbejder i et videnssamfund og i en vidensintensiv højteknologisk produktion?*

Baggrunden er som nævnt sociologiske iagttagelser af arbejdsmarkedet og den højteknologiske industriproduktion (Bauman 1998, Vallas 2001) som udsiger at fabriksarbejdere i kedelige rutinejobs gøres perifere og inferiøre i forhold til en overordnet samfundsmæssig udvikling hen imod et 'forbrugeræstetisk' krav om oplevelser, udfordring og personlig udvikling og intensitet i arbejdslivet (Bauman 1998) - og at samme fabriksarbejdere kastes som uvidende og irrationelle i forhold til den stadig mere vidensintensive og højteknologiske industriproduktion hvor de, som ufaglærte, tjener deres udkomme. Et af mine indledende spørgsmål forlød således: *Hvis det er sådan, eller bare delvis sådan, hvordan påvirker det så mennesker som er fabriksarbejdere, hvordan influerer det på deres identitet og selvopfattelse?*

Men da fabriksgulve generelt i Danmark synes at have undergået en aftaylorisering og derfor byder på øget indflydelse, ansvar, lærings- og udviklingsmuligheder for fabriksarbejderen, bliver en af udfordringerne i denne afhandling at udforske det *aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer.*

Det første skridt i denne undersøgelse, er at udforske spørgsmålet om hvorvidt *fabriksgulvet åbner for muligheder for selvrefleksive identitetskonstruktioner og for identitetsmæssige valg?*

Som nævnt i indledningen til denne afhandling har organisationsanalytikere inspireret af Giddens teori om selvrefleksiv identitet i arbejdsrummet, analyseret hvordan selvrefleksive identitetsformer og kreativt identitetsarbejde finder sted blandt veluddannede ansatte i moderne organisationer; eksempelvis ingeniører, advokater og administratorer (Kunda 2006, Brown 2001, Tracy/Trethewey 2005). Spørgsmålet er her: 'Giver det aftayloriserede fabriksgulv, ligesom de arbejdsrum som befærdes af højtuddannede, mulighed for at stille spørgsmål som: 'Hvem er jeg, hvem vil jeg gerne være?' og 'hvilke muligheder tilbyder netop dette arbejdsrum for hvad (og hvem) jeg i arbejdsmæssig henseende kan blive?' Er også de sen-moderne i Giddensk forstand?

Som de følgende analyser vil vise synes svaret på dette spørgsmål gennemgående at være bekræftende. Og som det også vil fremgå er fænomenet 'udviklende/udfordrende arbejde' centralt placeret i dét man med Giddens begreber kan kalde 'operatørernes refleksive arbejdsrelaterede identitetsformer'. Jeg skal i dette første analyse kapitel fokusere på 'livsplanlægning og rastløshed' i forhold til to operatørfortællinger, og endvidere søge at illustrere pointen gennem en mindre analyse af flekstiden og det rum denne organiseringsform åbner for den selvstændige, og refleksive, orkestrering af forholdet privatliv-familieliv.

I det efterfølgende kapitel bredes analysen ud og en batesonsk inspireret analytik udvikles omkring de operatører, for hvem 'udvikling' og 'udfordring' er vigtige elementer i deres arbejdsliv; elementer som jeg forsøger at vise, indgår som væsentlige ingredienser i den aktive skabelse af refleksive identitetsformer. Og med denne analyse introduceres en central og gennemgående tankefigur i afhandlingen: De virkelig interessante indsigter; de indsigter som, i mine øjne, formår at bidrage til den eksisterende litteratur om fabriksarbejde, arbejdsorganisering og identitetsrelaterede forhold, skabes ikke gennem besvarelsen af 'om og hvorvidt' individuelle og kollektive identitetsdannelser finder sted, men gennem analyserne af *hvordan* disse identitetsformer synes at blive produceret. Det er den Batesonske (og Goffmanske) optagethed af 'de indramninger' og 'frames' som på subtil vis guider både menneskers kognitive perception af deres sociale verden og deres ritualiserede dagligdags interaktion i denne verden, som tilbyder et nyt fokus i forhold til de eksisterende teoretiske blikke på danske fabriksarbejdere og deres identitet.

Dette vil forhåbentlig blive synligt igennem afhandlingens analysekapitler.

Men tillad mig først at fremsætte et par overvejelser omkring Giddens værk, af mere methodologisk karakter.

Teorien/Empirien – Kortet/Landskabet

- om hvordan jeg har brugt Giddens teori

Undervejs i bogen 'Modernity and Self-identity' (1991) nævner Giddens en lang række forskellige sfære af livet, hvor det senmoderne individ – til forskel fra tidligere tiders individer - nu mødes af valget: arbejde, privatliv, forbrug mv. Men når man læser hele bogen er det ganske tydeligt, at de områder som Giddens rent empirisk ofrer mest tid på er privatlivets område – det er kærligheden, venskabet, forholdet til kroppen og til dens sundheds- og sygdomstilstande. Det er endvidere enkeltmenneskets eksistentielle krise (eller udvikling) fremkaldt af senmodernitetens massive krav om 'kontrol over' og 'ansvar for eget liv'. Det er altså selvrefleksiv identitetsskabelse i forbindelse med disse områder som Giddens giver mange og nuancerede empiriske eksempler på. De områder som især knytter sig især til mit empiriske interessefelt, nemlig arbejde – og som det vil fremgå af de empiriske analyser også uddannelse og karriere i bred forstand - siges der stort set intet om i Giddens bog. Når jeg ønsker at anvende Giddens tanker i en analyse af min empiri fra virksomheden Qutex kræver det altså noget 'oversættelse', og tillad mig her at vende tilbage til den tidligere videnskabsteoretiske diskussion og til dét af Bateson inspirerede billede af analyseprocessen som en slags kybernetisk udveksling mellem empiri og teori. I denne optik er analysen et resultat af empiriens og teoriens gensidige udveksling af information. Dette indebærer at dele af Giddens univers er meningsfuld i forhold til empirien om operatørernes arbejdsliv, mens andre dele synes at 'tale forbi'. Man kan i denne forbindelse sige, at jeg ikke har lavet deciderede klassiske Giddenske autobiografiske analyser (eller livsfortællinger) for at undersøge, hvordan individer skaber sammenhæng i deres selvrefleksive autobiografi henover hele livet eller på tværs af alle tilværelsens forskellige områder. Jeg har fokuseret på folks overvejelser i forbindelse med deres arbejdsliv og de muligheder og valg som præsenterer sig i netop dette arbejdsrum. Og endvidere på hvorledes sådanne valg og overvejelser synes at knytte sig til spørgsmål af identitetsmæssig karakter. Men dette empiriske forhold sender en række, i mine øjne, væsentlige kommentarer tilbage til Giddens teori og resultatet af denne kybernetiske udveksling mellem teori og empiri skaber et forslag om, at erstatte forestillingen om en omfattende refleksiv identitetsdannelse med en mere

enkel ide om 'skabelsen af arbejdsrelaterede selv billeder' (denne pointe udfoldes i næste kapitel).

I de følgende to kapitler følger analyser af samtaler med operatører fra målerummet kombineret med observationer af deres daglige arbejdsliv. Jeg indleder dog med en kort afstikker til virksomhedens julefrokost og til nogle bemærkninger fremsat af en af virksomhedens ingeniører. Dette gør jeg blandt andet for at 'sætte scenen' – dén scene som handler om hvad mennesker ønsker af deres (arbejds-)liv og de forskellige måder, de udtrykker disse ønsker på.

Julefrokosten

Julefrokosten er godt i gang. Direktøren har holdt sin tale, folk har spist og drukket og nu er ved at forlade bordene og under larm og latter at indtage dansegulvet.

På vej ned fra baren møder jeg en meget velklædt ingeniør som bærer en skotskternet butterfly. Jeg genkender ham som den ingeniør Berit Jansen har udpeget som én af virksomhedens allerdygtigste udviklingsingeniører. Han indleder straks en samtale:

- Det er sørgeligt, siger han og ryster på hovedet. – Sørgeligt!

- Hvad er sørgeligt?

- Se dig omkring! Her er ingen som morer sig.

Jeg ser på dansegulvet, som nu er helt fuld og videre ud på gårdspladsen, hvor jeg får øje på nogle operatører som er begyndt at danse i kæde om det udendørs juletræ. Men i den retning ser han ikke. Han nikker over mod de borde, hvor mange af ingeniørerne sidder, og rigtig nok: der sidder mange for sig selv og stirrer på de dansende. Nogle står lidt akavet et stykke fra dansegulvet med en øl. Det er næsten mænd alle sammen.

- Mine kollegaer, siger han, - ingen taler med hinanden. De slapper ikke af, løsner ikke op. Det virker som om de føler sig utilpasse. Det er sørgeligt.

Det ser faktisk sådan ud. Jeg har slet ikke lagt mærke til det, før han siger det. Jeg har haft så travlt med folkene fra produktionsafdelingen.

- Nå, siger han og skåler med mig. - Man må lade tristheden fare. Selv drømmer jeg om at få en nobelpris i fysik.

- Javel

Jeg bøjer mig frem for høre, hvad han siger gennem larmen fra musikken. Han forklarer, at han kender to nobelprismodtagere, en japaner og en amerikaner. Han

fortæller hvem de er, hvor han kender dem fra, og hvilke forskningsfelter de har modtaget deres priser indenfor.

Han går nu i detaljer med sit fagtekniske felt og opridses, hvilke omstændigheder han ville have brug for, for at kunne udvikle sådanne teorier og opfindelser som kunne berettige en nobelpris. Jeg nikker og lytter. Ingeniøren, som har en doktorgrad i fysik, taler længe. Til slut konkluderer han på baggrund af de overvejelser, han selv har fremsat:

- Jeg tror nu ikke, det er helt umuligt. Det kunne lade sig gøre, - en nobelpris altså; med de rette omstændigheder, vel og mærke..

Han tager eftertænksomt en tår af sit ølglas og siger så længselsfuldt:

- Med en nobelpris, så ville man kunne sige, at man havde opnået noget. Så ville man ligesom vide med sikkerhed, at noget havde man udrettet. Man ville vide at man havde bidraget til verden...

Det er de kædedansende operatører som interesserer mig i denne afhandling. De brugte ikke julefrokosten som anledning til at diskutere, hvordan de kunne 'bidrage til verden'. Og jeg har ikke hørt nogen af dem, hverken i ædru eller beruset tilstand, udtrykke denne, i mine øjne Kirkegaardske længsel efter at vide *med sikkerhed*, at man ikke har forspildt sit liv og sit særlige talent; (hvor længslen efter den præstation som fjerner enhver tvivl synes at være en længslen ikke efter præstationen i sig selv, eller den følgende berømmelse, men en længslen efter selve tvivlens ophør). Ambitionerne er mindre på fabriksgulvet. Men de er ikke fraværende. Også her kan man finde et ønske om ikke at spille tiden, sit liv og de muligheder, som man nu engang har. Men ønsket har her, måske ikke overraskende, en lidt mere pragmatisk karakter og det er endvidere ikke alle operatører som deler en ambition om 'at udvikle sig' og 'komme videre'. Men alle har refleksioner over, hvad netop denne arbejdsplads (ikke mindst den usædvanlige mulighed for flextid og højt lønnet overarbejde) betyder for deres liv som helhed og de særlige muligheder som det åbner op for. Jeg skal senere vende tilbage til ingeniørernes selv- og karriere refleksioner, men nu vil jeg vende mig mod operatørerne.

Jeg vil indlede denne analyse af selvrefleksive identitetsformer på fabriksgulvet med to operatører (den ene en tidligere operatør, nu værkfører) som fremstod som nogle af dem som forekom at være mest optagede af det Giddens omtaler som rastløshed, livsplanlægning, og tvivl - alt sammen iblandet 'senmoderne selviagttagelse'.

Livsplanlægning og rastløshed

I Giddens tese om selvrefleksiv identitet i senmoderniteten har begreberne 'rastløshed' og 'livsplanlægning' en central plads (Giddens 1991: kapitel 3). Og tiltag og overvejelser som kan tolkes som 'livsplanlægning' båret frem af en senmoderne rastløshed, er heller ikke fraværende blandt operatørerne, selvom nogle afgjort skiller sig ud.

Jeg skal i det følgende søge at fremanalysere hvordan rastløshed, livsplanlægning og fremtidskolonialisering synes at gøre sig bemærket på fabriksgulvet. Jeg vil begynde med operatørernes fællestillidsmand, Hansen, (også kaldet 'FællesHansen') og fortsætte med den forfremmede værkfører, Caroline.

Bent Hansen, fællestillidsmanden

Hansen er midt i halvtredserne. Han fortæller om sit arbejdsliv ved flere lejligheder, både under rygepauser i kaffestuen, og mens han arbejder med at tømme stativer for moduler som skal på lager. Han er udadvendt, social og siger mange vittigheder i løbet af dagen. Han er også omsorgsfuld og opmærksom på, hvis nogen i operatørgruppen har været syge i lang tid eller bare virker som om de ikke har det godt. Han må, i løbet af dagen, lægge ryg til mange vittigheder om tillidsmænd, deres dovenskab og generelle upålidelighed. Jeg lægger mærke til at 'at grine højere end alle andre' plejer at være hans foretrukne måde at afværge disse ironiske, men ikke helt betydningsløse 'angreb' på (og som jeg skal udfolde nærmere i kapitlet om 'ritualiserede fornærmelser'). I de mere private samtaler som under mit feltarbejde foregår løbende mellem ham og mig, er det dog andre aspekter ved tillidsmandsarbejdet som kommer frem.

På tidspunktet for mit feltarbejde har Hansen været på virksomheden i cirka fire år. Her er jeg alene med ham i kaffestuen, hvor han tager sig en (længere) rygepause:

- Jeg er uddannet smed og har arbejdet på skibsværfter det meste af mit liv. Jeg har været på en del arbejdspladser, men aldrig på et sted, som jeg har været så glad for som her. Der er bare så mange ting som er anderledes her end på de værfter, hvor jeg har arbejdet. Selvfølgelig er der jo selve arbejdet. Som smed på et værft der har du det mest beskidte arbejde. Du står i sod og snavs hele dagen. Du sveder. Jeg siger dig, når jeg kom hjem – jeg var så snavset. Altid. Her nyder jeg bare at være ren hele dagen. Og så har du kvindelige kollegaer her. Det nyder jeg også. Det har virkelig været nogle mandearbejdspladser jeg har været på. Tonen bliver mere grov. Man kan godt blive lidt træt af al den mandehørm. ... Så er her dejligt. Det er rart at mænd og kvinder er blandede og der er virkelig en god stemning blandt kollegaerne. Vi griner meget og hygger os i pauserne, som du jo selv har set.

Og dengang jeg blev ansat – jeg troede sgu ikke mine egne øjne: der var operatører med til samtalen! Caroline og Helene - dem som nu er værkfører, du ved – de var med til samtalen for at se om 'jeg ville passe ind i gruppen' og sådan. Jeg kan godt fortælle dig, at det er meget sjældent på virksomheder at operatører er med til ansættelsessamtaler. Jeg havde aldrig oplevet det før'.

Som disse udsagn viser, er Hansen generelt glad for arbejdspladsen; ikke mindst det sociale liv og den generelt demokratiske atmosfære. Forhold som også andre operatører har blik for og som de reflekterer åbenlyst over. Hansen går endvidere meget op i sit tillidsmandsarbejde. Blandt andet er han meget interesseret i videreuddannelse, både sine kollegaers og sin egen. Hver gang jeg møder ham og vi har lidt fred omkring os bringer han det på bane. For tiden er han selv i gang med en efteruddannelse i tillidsmandsregi:

- 'SID har jo betalt for det her kursus som Ib og jeg har været på. Fem moduler over et år. Det har været virkelig spændende. Og fire af modulerne har været af to ugers varighed og det er jo skønt sådan at komme væk og komme ud og lære nye folk at kende og lære noget nyt. Det første kursus handlede om læsning og tolkning af overenskomstreglerne og om lovgivning. Du ved man fik virkelig en grundig introduktion og forstod pludselig alt muligt. ..Det sidste kursus handlede om 'Samfundsfag'; det var altså sådan noget med, hvordan det danske samfund er bygget op .. også noget med historien og sådan, hvordan forskellige ting har udviklet sig. Det var skidespændende.

Han siger med eftertryk: - Der er bare det bedste! Sådan at komme ud og få noget input udefra. Nu har mig og Ib søgt SID om et kursus i 'Strategisk Tillidsmandsarbejde'. Der skal vi lære alt muligt om organisation, HR og ledelse. Sådan at man bliver bedre i stand til at se tingene fra ledelsens side, og derfor bliver bedre til at forhandle. Men også, på sigt, at man selv kan komme videre til ledelsespositioner.. sådan ser jeg det i hvert fald. Det er virkelig et kursus, som jeg gerne vil have. Nu må vi se om ledelsen her på virksomheden giver lov og om SID bevilliger det. Jeg krydser fingre!

Sådan som jeg fortolker Hansens udsagn her, mener jeg, at det forekommer åbenlyst, hvordan han her udtrykker et ønske om en personlig udvikling og tiltag hen imod det som Giddens kalder livsplanlægning. Et ønske om at komme videre og et forsøg på at bruge de muligheder aktivt som er til stede for ham i netop dette arbejdsrum. Han ser en fremtid for sig, hvor han er et andet sted end på fabrikgulvet; et forsøg på aktivt at forme en fremtid; måske et eksempel på det

som Giddens kalder for 'kolonialisering af fremtiden'. I sine analyser og fremskrivelser af moderne menneskers forsøg på at kolonialisere en grundlæggende usikker fremtid gennem livsplanlægning nævner Giddens stort set ikke uddannelse (Giddens har derimod en lang diskussion af forsikringer). Men det er åbenlyst at netop uddannelse, både grunduddannelse og videreuddannelse af voksne i arbejdslivet er centrale elementer i menneskers planer om fremtiden. Og operatørerne på virksomheden Qutex har efterhånden oplevet mange fyringsrunder og ved at virksomheden lever et farefuldt liv på et usikkert marked. Og ifølge Hansen, er 'uddannelse det bedste middel til at sikre dig noget andet arbejde', både hvis du skulle blive fyret og hvis du skulle ønske – som han selv kunne ønske sig det på et tidspunkt – at flytte videre og ikke mindst, videre op ad.

Men lad mig her gentage, hvad Giddens skriver:

'Lifestyle patterns, life plans of one kind or another are something of an inevitable concomitant of post-traditional social forms. Life plans are the substantial content of the reflexively organised trajectory of the self. Life-planning is a means of preparing a course of future actions mobilised in terms of the self's biography' (85).

Og Giddens taler i denne forbindelse også om 'kolonialiseringen af fremtiden'.

'Life-planning presupposes a specific mode of organising time because the reflexive construction of self-identity depends as much on preparing for the future as on interpreting the past (85)'.

De personer som Giddens holder frem i sin bog som 'symptomatiske' på den senmoderne tilstand synes nemlig præget af en helt anden tvivl og uro, end den man kunne sige umiddelbart karakteriserede Hansen. Hansen var glad for denne arbejdsplads netop nu (af mange grunde), men han gav dog også stærkt udtryk for sin længsel efter mere uddannelse og efter – på sigt – at komme videre. Der var en rastløshed tilstede et sted under roen. Men rastløsheden – og tvivlen – synes endnu mere udtalt i Carolines historie, som jeg nu vil vende mig mod. Lad mig her forsætte med et andet eksempel på livsplanlægning, hvor elementerne rastløshed og tvivl træder stærkere frem.

Caroline, værkfører

Caroline er 39 år gammel og har været ansat i Qutex i tretten år. Før hun kom til virksomheden arbejdede hun otte år i Irma, hvor hun blev udlært som 'første dame'. Det er to år siden, at hun blev forfremmet til værkfører.

'Jeg har altid været enormt glad for at arbejde her. Der har altid været rigtig mange gode kollegaer og sådan en god stemning. Jeg har nogle af mine bedste

veninder her. Jeg er en af de gamle her i virksomheden og føler at jeg har været med til at bygge stedet op. Jeg har fået begge mine børn, mens jeg har været her og fordi det muligt at have flekstid, har jeg, selvom jeg har haft små børn, aldrig haft en sygedag. Jeg har virkelig været glad for denne her arbejdsplads. Men på et tidspunkt, kom der en tid, hvor jeg begyndte at kede mig. Min børn var også blevet større, så jeg var ligesom kommet til, ja, til et andet tidspunkt.. Og det var altså derfor, at jeg for snart to år siden, sagde til Berthelsen (produktionschefen) at jeg ønskede flere udfordringer.

Det var i en MU-samtale, og jeg sagde simpelthen til ham, at jeg var begyndt at kede mig. Jeg havde været overalt i fabrikken, i alle afdelinger og prøvet alt det arbejde som er her. På det tidspunkt arbejdede jeg i 'pakkerummet'. Det mest selvstændige arbejde du overhovedet kan få her som operatør. I pakkerummet styrer du hele processen selv, du sørger for alt hvad der skal til for at få tingene ud. Og du har selv ansvaret. Det er faktisk et ret stort ansvar du har der, som operatør. Men jeg havde prøvet det i flere år nu - og jeg kendte det hele ud og ind. Det sagde jeg til Berthelsen. Og så var det, at han spurgte om jeg ville være værkfører. Han kunne godt se, at der skulle ske noget mere for mig. Ellers ville jeg måske have søgt et andet sted hen. Jeg havde også alderen til det. Skulle der ske noget, så skulle det være nu. Jeg var alligevel syvogtredive, så jeg tænkte også, at skulle jeg videre, så skulle jeg se at komme i gang. Og jeg var træt af at kede mig'.

Vi ser her refleksioner i forhold til 'hvor i livet er jeg?' som indebærer refleksive overvejelser over såvel fortid som fremtid. I en Giddensk optik kan man sige, at Caroline her fremlægger en selviagttagende bevidsthed om at både hendes privatliv, hendes arbejdsliv og hendes alder er sådan, at 'hun er klar til at komme videre'. Tvivl fremtræder måske ikke ligefrem som en eksistentiel dimension hos Caroline her (sådan som det gør det hos Giddens personer), men alligevel er tvivl bundet til også hendes valg og til selve valgets mulighed. I tiden op til hendes forfremmelse til værkfører bliver hun mere og mere i tvivl om, hun virkelig skal blive netop dér (og kede sig), hvor længe hun skal blive der, og hvad hun egentlig, nu hvor børnene er blevet større, gerne vil med sit (arbejds-)liv. Giddens skriver : 'What to do? How to act? Who to be? These are focal questions for everyone living in circumstances of late modernity' (ibid.:70). Og man kan vel sagtens mene, at også Caroline udtrykker en slags senmoderne rastløshed i Giddensk forstand og refleksivt funderer over de i Giddens modernitetsteser så symptomatiske spørgsmål: 'What do I want for myself?'(ibid.:71) og føler den ligeledes senmoderne forpligtelse på 'at tage ansvar for sit liv' og kontrol over sin egen tilværelse'(ibid.:73). Hun iagttager, hvor i livet hun er, og *hvem* det gør hende til –

og hun rækker ud efter en forandring som kan gøre hende i stand til at fortælle en anden historie om sig selv. Og forandringen indfinder sig. Hun forfremmes til værkfører, og kan sige til - og om - sig selv, at hun er kommet videre. Men tvivlen, denne det senmoderne menneskes følgesvend (som måske er beslægtet med den 'Livsironi' som Kirkegaard så som *sin* ufrivillige følgesvend) forsvinder ikke. Hun fortæller mig, at hun har haft en meget stærk tvivl om, hvorvidt hun skulle blive ved som værkfører.

- På et tidspunkt havde jeg lagt min opsigelse hos Berthelsen. Jeg sagde til ham, at, jeg var i tvivl om jeg var på min rette hylde. (Hun indskyder, at jeg endelig ikke må sige det til nogen, for der er ingen som ved det). - Men han sagde, at jeg havde prøvet den værste tid, med fyringer og nedskæringer. - Jeg skulle jo fyre mine gamle kollegaer -. Han sagde også jeg skulle give det en chance, for der var så mange sjove ting, som jeg ikke havde prøvet endnu. Ja... - og så til sidst tænkte jeg, at jeg ikke ville gå nu, hvor der var ekstra meget brug for de gamle til at motivere.

Caroline ender altså med at blive på virksomheden ud fra, hvad jeg oplevede som, en stor loyalitet overfor både sin chef som overfor virksomheden som sådan. Men besværet med at 'finde sin rette hylde' er formentlig et fænomen som Giddens ville karakterisere som et grundproblem for det senmoderne menneske. Så snart en ny hylde er indtaget kan rastløsheden og tvivlen indfinde sig igen. Jeg skal, i det følgende kapitel, koncentrere mig om en gruppe af operatører som, om end de er selvrefleksive, ikke forekommer hverken overvældende tvivlsplagede eller rastløse. Men jeg vil gerne afslutte dette kapitel om livsplanlægning og rastløshed med at viderebringe en række udsagn fra nogle af virksomhedens ingeniører, som jeg undervejs i mit feltarbejde havde mange samtaler (og enkelte interviews) med. Ingeniørgruppen var altid en interessant sammenligningsbaggrund for mine opdagelser blandt operatørerne. Og de synes i en helt anden grad end operatørerne at være plaget af senmoderne tvivl og rastløshed. Og altså ikke bare på nobelpris niveau som den drømmende udviklingsingeniør fra julefrokosten citeret ovenfor. Det var en rastløshed forbundet med denne virksomhed og deres nuværende arbejdssituation og udtrykt i selviagttagende spørgsmål, som 'Hvor står jeg nu? Hvor vil jeg hen?'

Lad mig fremsætte et par eksempler:

- Jeg er lige blevet logistikchef, men nu når virksomheden indskrænker får jeg ikke opgaver af den størrelse som jeg har brug for at udvikle mig

- Den ledelse som sidder nu... udnytter ikke folks potentiale. Jeg kan ikke udholde at se på hvordan vi spilder tiden og taber muligheder på gulvet hele tiden. Hvis det bliver ved – bliver jeg snart nødt til at komme videre.

- Min afdelingsleder blander sig i alt, i alle tekniske detaljer i alle projekter. Hvis han er teknikernørd, hvorfor er han så blevet leder? Det er så uprofessionelt! Man må have tillid til de kompetencer folk har. Jeg er i gang med at søge over i en anden afdeling

- Efter de nedskæringer som vi har været igennem er alle de sjove udviklingsopgaver forsvundet. Jeg har en doktorgrad i fysik. Hver dag spørger jeg mig selv: Hvad laver jeg her?

Lad mig på dette sted i kapitlet indsætte række overvejelser omkring fænomenet 'ambition' og dét 'at ville udvikle sig', som også er et helt centralt tema i det næste analysekapitel, hvor jeg igen vender tilbage til operatørerne. Men på denne plads ønsker jeg at gøre en række kommentarer til Giddens teori.

Ambition

Det forekommer mig at der er to (og måske to forskellige) emner på spil i Giddens tese om selvrefleksiv identitet: det ene er, at en identitetsmæssig sammenhæng ikke længere gives den enkelte af samfundet og at den enkelte derfor må skabe den selv. Noget andet synes at være kravet om ikke bare at skabe en narration som hænger sammen, men en narration som er *attraktiv*. Det er jo ikke en hvilken som helst narration som går an hos de mennesker og i de sammenhænge som Giddens trækker frem som symptomatiske. Og det synes jo netop at være en del af 'problemet'. Hvis spørgsmålet 'hvad ønsker jeg i livet' kunne besvares med, hvad som helst, hvis alle svar var lige gode og rigtige svar her, så var der måske i virkeligheden slet ikke noget problem. Der var ikke nogen 'senmoderne rastløshed', ikke nogen 'radikal tvivl' og ikke det som Giddens kalder 'the lurking threath of meaninglessness'. Der er en ambition tilstede som er helt centralt. Det er ikke bare et spørgsmål om at skabe en sammenhængende identitet, men om at skabe en attraktiv meningsfuld sådan. Set i dette perspektiv, kan man måske sige, at det netop er det senmoderne menneskes identitetsmæssige *ambition* som adskiller det fra andre tider og andre kulturer. (Og her er i øvrigt en mulig forbindelse mellem Kirkegaard og den anoreksiramte unge pige. Kirkegaards vande kommer ikke af, at han 'bare' skulle finde en knage i form af en beskæftigelse, et studie, en

filosofi, han kunne hænge sin identitet på – nej han skulle forstå ’ *hvad Guddommen egentlig vil, at jeg skal gøre* ’ ... *finde den Idee, for hvilken jeg vil leve og døe* ’. Ikke ligefrem noget lille krav. Og på denne vis synes han måske beslægtet med anoreksiramte unge kvinder, som ofte beskrives som unge perfektionsdrevne kvinder som stiller uhyggelig store krav til sig selv (fra karakterer til karriere til udseende - og vægt)). Så det er ikke bare at skulle bære byrden af sit eget liv, som Giddens beskriver, det er frygten for at bære det et *forkert* sted hen, som er lammende. Det er ikke identitetsskabelsen som sådan – det er ambitionen og dermed frygten for at ’ødelægge sin eneste chance’ som henholdsvis driver og martrer det senmoderne menneske.

En sådan diskussion findes ikke i Giddens værk. Ambition og forventning (til en selv og tilværelsen som sådan) er ikke emner, han tager op. Men det forekommer – næsten indlysende – at disse forhold må være uløseligt forbundet med temaer som er Giddens grundtemaer bogen igennem; nemlig utilfredsheden og rastløsheden, den radikale tvivl og senmoderne menneskers ihærdige bestræbelser på livsplanlægning og fremtidskolonialisering. Det senmoderne menneske skal ikke bare skabe en selvstændig sammenhængende identitet; det skal skabe en *attraktiv* identitet. En identitet som tilfredsstillende et ikke ubetydeligt ambitionsniveau¹⁹.

Ønsket om udvikling og oplevelse som nyt udtryk for ’den gamle flidsetik’

Tillad mig på dette sted at fremsætte nogle overvejelser i relation til både Giddens, men også til Zygmunt Baumans og hans tese om, at en forbrugsæstetik er ved at erstatte tidligere tiders weberianske arbejdsetik; (- en tese som indleder denne afhandling og som udgør en et vigtigt afsæt for afhandlingens spørgsmål):

Under min læsning og bearbejdning af Giddens værk, såvel som under mit empiriske arbejde med analysen af de mere karriere-og udviklingsorienterede operatører (samt af deres ingeniørkollegaer), fik jeg ustandselig associationer til en af Giddens forgængere indenfor den sociologiske tradition for sammenlignende samfundstypologier: nemlig Marx Weber og hans værk om den protestantiske etik.

I Marx Webers klassiske værk om den protestantiske etik, findes en detaljeret historisk analyse af de centrale pietistiske bevægelser som op stod i kølvandet på

¹⁹ Som vi skal se det i ét af de følgende teorikapitler er ’den attraktive identitet’ og menneskets længsel efter en sådan, en grundtanke i Social Identitets Teori

Calvinismen i Europa, særlig i England, i det syttende og attende århundrede (Weber 1991)²⁰.

Den calvinistiske forretningsmand i 1700tallet, som han beskrives af Weber, var moralsk (og religiøst) forpligtet på at få sine værdier til 'at give afkast'. Den gode calvinist måtte ikke lade sin formue (og sig selv) ligge og slumre, pengene skulle være 'flittige', som menneskene skulle det. Der er med andre ord tale om en slags *investeringens* kulturelle og psykologiske morallogik; en logik som i sin essens er et påbud om, at det er syndefuldt at 'spilde tiden/pengene/livet'. Calvinisten skulle hele tiden opvise flid, gode gerninger og pietistisk foretagsomhed som sammen med en nøjsom livsførelse blev tolket som et *tegn* på, at han var blandt 'de udvalgte'²¹.

Her et af Webers citater fra en af 1700tallets store kirkefædre:

'Waste of time is thus the first and in principle the deadliest of sins. The span of human life is infinitely short and precious to make sure of one's own election. Loss of time through sociability, idle talk, luxury, even more sleep than is necessary for health... is worthy of absolute moral condemnation' (Weber 1905(1991):157-158, min understregning)

Og for at springe til vores egen (senmoderne) tid og dens optagethed af karriereplanlægning, 'kompetence- og selv-udvikling' og den enkeltes ønske om 'at realisere sit potentiale' kunne man sige, at også dette kunne læses som udtryk for en form for 'flidsetik'. En weberiansk læsning af Giddens kunne således være, at det moderne menneske synes moralsk forpligtet på at få det meste ud af sit personlige (talentmæssige) potentiale. Og at også i senmoderne videnssamfund finder vi en calvinistisk arv som påbyder os en *investeringens* kulturelle og psykologiske morallogik, - et oprindeligt religiøst funderet påbud om, at det er *moralsk* forkasteligt (og syndefuldt) at 'spilde tiden/potentialet/livet'.

Dette giver en noget andet vinkling af 'arbejdsetikkens skæbne' end den som fremsættes af Zygmunt Bauman i bogen 'Work, consumerism and the new poor'(1998). Jeg indleder afhandlingen med et citat fra denne bog; et citat som eksemplificerer Baumans tese om, at på arbejdslivets område er 'forbrugstænkning' ved at fortrænge tidligere tiders arbejdsetik. Arbejdet bærer ikke længere 'lønnen i sig selv', sådan som det gjorde det for det calvinistisk prægede menneske hos Max Weber, hvor den flittige nøjsomme arbejdsomhed blev set som tegn på frelse og moralsk habilitet og derfor for den enkelte tilbød en slags psykologisk-religiøs

²⁰ Det drejer sig om Pietismen, Methodismen, de baptistiske vækkelsesbevægelser og Calvinismen (Weber 1991:95).

²¹ Og 'de udvalgte' var ifølge denne tids kristendom de få som efter det jordiske liv kom i himlen.

'forsoning'. I dag skal arbejdet, ifølge Bauman, bringe oplevelser, personlighed udvikling og udfordring (Bauman 1998). Men kravet om bestandig udfordring og udvikling, og den rastløshed og tvivl som binder sig hertil, kan også læses som et ligeledes calvinistisk påbud om 'aldrig at hvile' og aldrig at forspilde mulighederne, sit eget potentiale og tiden selv. Måske gælder det stadig, at *'Waste of time is thus the first and in principle the deadliest of sins'* -

Måske er folk som arbejder ikke bare oplevelseshungrende forbrugere som har kastet den weberianske arbejdsetik fra sig, men en ny slags calvinister med en arbejsetik, hvor flittigheden og fortagsomheden nu ikke bare gælder den ydre synlige produktion, men også bestræbelsen på hele tiden at udvikle, investere i, og få afkast af, det indre talent- og mulighedspotentiale.

Jeg skal ikke her fører læseren længere ind i disse overvejelser, men jeg finder dem væsentlige og vil vende tilbage til temaet undervejs i afhandlingen²². I det næste kapitel skal vi i midlertidig se, at der også på fabriksgulvet findes en – meget eksplicit – flids- og udviklingsmoral, og allerstærkest udtrykt af en koreansk kvinde. Men inden jeg vender mig mod denne del af empirien vil jeg afslutte dette kapitel med kort at beskrive et emne, hvori operatørerne fra Qutex synes at træde helt ind på den senmoderne scene af reflektiv livsplanlægning; nemlig flekstiden.

Flekstid og livsplanlægning

Som tidligere nævnt, var 'flekstiden' et gennemgående tema i operatørernes overvejelser omkring deres arbejdsliv på virksomheden Qutex. Lad mig her citere en række typiske udsagn:

- *'Det rigtig gode her er de fleksible arbejdstider. At du kan tilrettelægge præcis som du vil. Det er helt anderledes end andre steder. Min mand er i postvæsnet, så han møder tit meget tidligt. Så tager jeg eftermiddagsvagter, så der er nogen med børnene om morgenen. Andre gange så bytter vi. Men der er altid en hjemme om morgenen når de går, og om eftermiddagen når de kommer hjem'*(Jette)

- *'Når man har barn syg, så kan man bare blive hjemme og flexe ind om aftenen, når ens mand kommer hjem. Det har jeg gjort rigtig mange gange. Også hvis du selv er syg. Faktisk har jeg aldrig haft en sygedag her. Jeg har bare flexet'* (Caroline)

²² Beslægtede diskussioner, om end set fra andre teoretiske vinkler og med andre empiriske afsæt, er blevet diskuteret af forskellige forfattere; f.eks. Bovbjerg 2003, se også bidragene i Tidsskrift for Arbejdsliv, no 1. 2008.

' - Man kan jo helt selv styre sine timer. Du kan arbejde to timer den ene dag og så tage nogle ekstra den anden. Det er lige meget - bare det går op til slut på måneden.

Min kone har født for ikke så længe siden. Så jeg er meget hjemme om dagen så jeg kan være sammen med min datter. Det er skønt. Før jeg kom her havde jeg min egen restaurant. Jeg knoklede sytten-atten timer om dagen. Jeg var aldrig hjemme. Jeg så aldrig min kone. Det her er ... næsten luksus' (Saffhet)

- Dengang fabrikken her kørte med overarbejde der kunne jeg jo tjene en masse penge. Vi manglede lige 350.000 kr. til huset. Og det løste vi ved, at jeg knoklede det halve ind i overarbejde og så lånte vi resten. Men så arbejdede jeg også 12 timer hver dag i ugen: 3 tolv timers vagter og 2 tolv timers overarbejdsvagter. Og det kunne jeg kunne lægge præcis som jeg selv ville. - Det kunne du aldrig have gjort andre steder' (Alice).

- 'Og det er de godt klar over, at det skal de ikke tage fra os. De kan sætte os ned i løn, de kan gøre alt muligt - men vores flekstider - det skal de ikke tage fra os' (Cæcilie).

Disse udsagn synes at levere endnu en pointe i forhold til Giddens tese om selvrefleksiv identitetsproduktion. For flekstiden ramte lige ind i, hvad man kan kalde et refleksivt forhold mellem arbejdsliv og privatliv. At man som ufaglært timelønnet fabriksarbejder helt selv kan lægge sit timeskema og vælge, hvornår man vil gå på arbejde – døgnet rundt - er sjældent og blev af operatørerne opfattet som et fantastisk gode ved deres arbejdsliv på netop denne fabrik. I den 'livsplanlægning' som Giddens påpeger som central for senmoderne mennesker giver Qutex som virksomhed sine fabriksarbejdere samme vilkår som sine højtuddannede akademikere – de kan vælge at lægge deres arbejdstid som de vil. Faktisk, må man formode, i endnu højere grad end ingeniørerne, som formentlig ville blive mødt med modstand, hvis de meldte ud af de ville lægge alle deres arbejdstimer om aften og natten. Flekstiden åbner for en selvstændig orkestrering af forholdet mellem familieliv/privatliv og arbejdsliv og dermed for en lang række refleksioner over, hvordan dette forhold skal se ud. Selvrefleksive identitetsovervejelser som de følgende citater fra operatører bliver mulige:

- Jeg er et familiemenneske. Jeg tilpasser altid mit arbejde så familiens behov kommer i første række' (Jette)

- *Jeg er sådan en som altid selv passer mine børn, når de er syge. Jeg flekser bare (Caroline)*

- *Mine fritidsinteresser er det vigtigste for mig. Mange ser det bare som en hobby. For mig er det meget mere. Mit liv handler mere om det, end om at arbejde (Henrik)*

- *Jeg er sådan som synes at når man får børn skal man også have hus. Og det er jeg virkelig parat til at knokle for (Alice)*

Fabriksarbejderne træder her helt ind på den af Giddens optegnede senmodernitets scene – dér hvor de personlige valg gælder alle (privat)livets områder, og hvor muligheden for selvrefleksiv identitetsproduktion i disse anledninger er bestandigt til stede. Og her vil jeg foreslå, at man i stedet for det noget tunge begreb 'selvrefleksiv identitetsproduktion' introducerer det lidt mere konkrete (og lettere) *selvrefleksive identitetsudsagn* som netop peger på udsagn af typen som udtrykker: 'jeg er den type menneske som ...', 'jeg er den slags menneske som ...' - Udsagn som implicerer en *sammenligning* og et selvbillede som vokser frem af en erkendelse af 'det man ikke er'. Jeg skal gå nærmere ind i dette i det næste kapitel, men her runde af med følgende betragtning:

Når det gang på gang slog mig, at flertallet af disse operatører virkede så oprigtigt glade for deres arbejdsplads (ikke mindst set overfor ingeniørernes generelle indstilling) kan dette altså også læses som en (senmoderne) glæde ved selve valget og valgets mulighed.

Afrunding

Åbner fabriksgulvet for muligheder for selvrefleksive identitetskonstruktioner og for identitetsmæssige valg? Sådan lød kapitlets indledende spørgsmål og det empiriske svar har indtil videre i dette kapitel umiddelbart været bekræftende. Denne bekræftelse er ovenfor blevet eksemplificeret ved to operatører, som ganske vist indtager særstillinger som hhv. tillidsmand og forfremmet værkfører. Men de eksemplificerer nogle af de mere institutionaliserede karriereveje som findes på et dansk fabriksgulv, vel at mærke i en virksomhed som har en vis åbenhed omkring, hvad der er muligt for operatører (for en udbygning af denne pointe og udførlige beskrivelser af tillidsmandshvervet som en karrierevej, se Kristensen 2005 og 2003). Jeg har endvidere søgt at illustrere pointen gennem ovenstående lille analyse af flekstiden og det rum denne organiseringsform åbner for den selvstændige, og

refleksive orkestrering af forholdet privatliv-familieliv. Derudover har jeg i forhold til Giddens teoretiske univers rejst spørgsmål omkring fænomenet 'Ambition' og foreslået at man kunne anskue ønsket om udvikling som en *senmoderne* videreførelse af en protestantisk flidsetik.

Svaret på det spørgsmål som rejstes i indledning med inspiration fra Bauman og Vallas og som lød på, *hvad det indebærer at være ufaglært fabriksarbejder i et videnssamfund og i en vidensintensiv højteknologisk produktion? Og om fabriksarbejdere er tabte og perifere i forhold til den overordnede udvikling på det udviklings- oplevelses- og vidensorienterede arbejdsmarkedet* er ikke her blevet bekræftet. Tværtimod. Også fabriksarbejdere kan beskrives som *senmoderne* i Giddensk forstand, optaget af individuel livsplanlægning og refleksioner over 'hvem er jeg' og 'hvor vil jeg gerne hen' – i arbejdslivet og i privatlivet.

I det næste kapitel skal jeg tage denne analyse et skridt videre og fokusere på gruppen af almindelige operatører og deres arbejdsliv på det aftayloriserede fabriksgulv. Dog skal det vise sig, at 'den almindelige operatør' slet ikke synes at findes. Når man kommer tæt på folk og går i dybden med, hvad de laver begynder også 'de almindelige' at skille sig ud fra hinanden. Og i denne forskellighed er der stof til skabelsen af arbejdsrelaterede selvrefleksive identitetsformer. Og til en genformulering af Bauman og Vallas udsagn om de inferiøre og perifere fabriksarbejdere.

Selvrefleksive identitetsformer på fabriksgulvet

Analyse 2

Identitetslandkort

I dette kapitel arbejder jeg analytisk videre med spørgsmålet om det aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for selvrefleksive identitetsformer. I kapitlet beskriver jeg dét, man med Giddenske begreber kan kalde 'operatørernes refleksive arbejdsrelaterede identitetsformer'. Og som det vil fremgå er fænomenet 'udviklende/udfordrende arbejde' centralt placeret. Nogle operatører ønsker 'udvikling i arbejdet' og griber ud efter de muligheder som viser sig, men som analysen også vil vise findes der i empirien en kompleksitet omkring disse spørgsmål. Det er ikke alle operatører som er interesseret i udviklende arbejdsopgaver. Langt fra. Og i virkeligheden er det netop denne forskellighed i gruppen af operatører, som overhovedet muliggør en aktiv identitetsskabelse (for nogle) omkring oppositionen 'udviklende arbejde/gentagende arbejde'.

En anden hovedpointe som jeg vil fremhæve her indledningsvis er følgende: der synes at findes en særlige sammenhæng mellem *organisierungsform* og *identitetsdannelse*. Min pointe her er, at *den særlige organisierungsmodus (blandingen af mekaniske og organiske organisierungsformer) væver sig ind som mulighedsbetingelse for operatørernes dannelse af selvrefleksive identitetsformer*. Overordnet set er dette en mikroanalyse af, hvad man kunne kalde de identitetsmæssige konsekvenser af 'aftayloriseringen' af fabriksgulvet, og analysen bliver dermed et svar på dét som var et af de indledende og overgribende forskningsspørgsmål, nemlig at udforske det *aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer*.

Et tredje vigtigt omdrejningspunkt i analysen er, at de ovenstående pointer foldes ud via en analytik som tager udgangspunkt i Batesons diskussion af kortet og

landskabet. Jeg introducerer således i dette kapitel og med inspiration fra Bateson, dét jeg har valgt at kalde for 'identitetsmæssige landkort' (eller blot 'identitetslandkort').

Og her bevæger jeg mig ud over den blotte besvarelse af 'om og hvorvidt' individuelle og kollektive identitetsdannelser finder sted, og ind i analyserne af *hvordan* disse identitetsformer synes at blive produceret. Og det er under dette fokus og på dette sted at nye indsigter omkring fabriksarbejde og identitet synes at opstå. Introduktionen af den Batesonske optik kan også ses som en antropologisk vinkling af Giddens identitetsteori; en vinkling som i mine øjne, gør Giddens tanker mere anvendelige i en mikroanalytisk og etnografisk sammenhæng.

Jeg skal nu fortsætte afhandlingens analysearbejde med at beskrive de operatører for hvem udvikling og udfordring er vigtige ingredienser i arbejdslivet.

Jeg er én af dem med 'ingeniør-samarbejde'

Et stykke tid inde i mit feltarbejde gik det op for mig, at der blandt målerumsoperatørerne var en ikke ubetydelig status forbundet med at have et hyppigt samarbejde med ingeniørerne. Det var simpelthen et fast lokalt udtryk, om man havde 'ingeniør-samarbejde' eller ikke havde det.

Første gang jeg blev opmærksom på det, var da operatørerne udfyldte et 'medarbejder tilfredsheds-undersøgelses-skema', som var blevet delt ud til alle ansatte:

Operatørerne sidder i kaffestuen, optagede af at udfylde spørgeskemaer. Mange af dem diskuterer højlydt indbyrdes, hvad de skal svare. Thi har på grund af sproget svært ved at forstå spørgsmålene og vil have at Susanne skal udfylde hendes spørgeskema også:

Thi: - Jeg ikk' forstå. Du kan skrive ..- (hun rækker Anne spørgeskemaet)

Susanne nægter – Nix Thi! Det er meningen at vi selv skal udfylde de her skemaer. Jeg kan ikke svarer for dig.

Lene (den operatør som er ansvarlig for 'problem-modulerne') har også problemer med helt at forstå spørgsmålene. Hun læser op: - 'I hvor høj grad er du tilfreds med niveauet af udfordringer i dit arbejde? Hun læser også svar-kategorierne op: 'utilfreds, tilfreds, meget tilfreds'... Men jeg er sgu da godt tilfreds. Jeg har jo masser af ingeniør-samarbejde. Jeg kunne da ikke forlange flere udfordringer. Jeg skriver 'meget tilfreds'.

Det blev sagt helt uden ironi, og der var heller ingen som grinede. Og det blev sagt af den samme kvinde, som jeg mange gange tidligere havde hørt brokke sig inderligt over ingeniørerne og deres utilregnelighed.

Denne ambivalens i forhold til ingeniørerne, som nogle man det ene øjeblik griner af, og det næste finder stor tilfredshed i at samarbejde med, er en ambivalens som synes at have en central plads i operatørernes daglige liv. I de følgende analysekapitler skal jeg forsøge at udfolde og udforske denne ambivalens og dens identitetsmæssige aspekter. Men lad mig her, i dette kapitel nøjes med at udfolde den ene side; nemlig tilfredsheden ved at være 'en af dem med ingeniørsamarbejde'.

Det er netop den tilfredshed som operatøren Lene her ovenfor giver udtryk for. Lene gik undertiden under navnet 'Problem-Lene' fordi hun, som nævnt, var den operatør som var ansvarlig for 'problem-modulerne'. Problem-moduler er moduler, som viser 'mærkelige', dvs. uregelmæssige værdier, når de bliver målt, og som derfor skal tilbage til de ansvarshavende ingeniører for at blive nærmere undersøgt. Det var Lenes ansvarsområde at tage sig af disse problem-moduler, dvs. kontakte de rette ingeniører og skubbe på at ingeniørerne rent faktisk tog sig af modulerne, så de ikke stod og hobede sig op i målerummet, men kom 'videre i systemet'. Det kunne undertiden være svært at lokalisere, hvilke ingeniører som egentlig havde ansvaret. Ofte var det ikke bare gjort med at finde den ingeniør som havde såkaldt 'produktansvar' for det pågældende modulprodukt²³, for ofte havde andre ingeniører udviklingsansvar for bestemte del-egenskaber ved modulet og modulet skulle i sådanne tilfælde tilbage til ham. For at illustrere vil jeg her bede læseren huske den lille episode fra et teammøde som jeg refererede til i empiridelen: Til det pågældende møde vil Lene gerne vide, hvilken ingeniør som har ansvaret for et stativ med forsøgsmoduler som længe har stået i målerummet og ventet på at komme tilbage til ingeniørerne i udviklingsafdelingen.

Lene (operatør): - Men hvem er Jer ingeniører har egentlig ansvaret for de her moduler?

Teamleder (ingeniør): - Det har vi alle sammen.

Lene: - Men hvem skal vi så gå til?

Teamleder: - I kan gå til os alle sammen.

Lene: - Nå, men så går vi til dig, for det kan ikke betale sig at gå til Hans-Kristian. Så sker der ikke en skid.

Teamleder: - Nej, nej, I skal ikke gå til mig, I kan gå til Jørgen Dirak

Lene: - Men han ved ikke, at det er ham, som har ansvaret -

Teamleder: - Det vil han finde ud af!

²³ For hver af virksomhedens forskellige modultyper fandtes en 'produktansvarlig ingeniør'; disse havde det dog med at skifte, hvilke undertiden medvirkede til en del forvirring.

Dette kontakt- og opsporingsarbejde var altså Lenes område; et ansvarsområde som altså blandt andet betød, at hun kunne karakterisere sig selv som 'meget tilfreds med niveauet af udfordringer i sit arbejde'. Og dette kapitel har netop sammenhængen mellem 'udfordring i operatørarbejdet og skabelsen af selvrefleksiv identitet' som et af sine vigtige omdrejningspunkter. Og en central pointe i denne forbindelse, (som jeg gentagne gange vil vende tilbage til), er at den til tider meget flydende organiske organiseringsform spiller en afgørende rolle for at operatører som ønskede det kunne gå ind og tage ansvar; - de kunne opdyrke nye ansvars- og arbejdsområder.

Men tillad mig også her at påpege, hvordan udfyldelsen af spørgeskemaerne i tilfredshedsundersøgelsen blandt operatørerne *giver anledning til selvovervejelser* i relation til arbejdslivet. Emner som 'tilfredshed med arbejdet', 'graden af udfordring' og 'mulighed for udvikling' var ikke emner jeg på noget tidspunkt overhørte operatørerne diskutere indbyrdes. Ikke fordi at de ikke talte om deres arbejdsliv; det gjorde det ofte: operatørerne beklagede sig over ledelsen, de grinede eller skældte ud over ingeniørerne, de talte (meget) om deres løn og nogle af dem havde ofte lange tekniske diskussioner omkring målinger og moduler. Men denne, hvad man med et Giddensk udtryk kunne kalde for 'livs- og arbejdsmæssig metabevindstthed'; denne refleksion over tilfredshed, fremtidsmuligheder og ønsker i retning af 'hvem er jeg/hvor vil jeg gerne hen?' optrådte, ifølge mine observationer, stort set ikke i deres fælles sociale liv. Men det betyder, som ovenstående indikerer, ikke at disse refleksioner ikke fandtes. Det gjorde de; men som de næste kapitler vil vise er jeg i denne afhandling interesseret i, i hvilke anledninger forskellige identitetsforhold kommer til udtryk. Jeg er interesseret i sammenhængen mellem forskellige identitetsformer (selvrefleksiv individuel identitet og en kollektiv oppositionel identitet) og den 'ramme' som producerer eller tillader disse forskellige identitetsformer at blive udtrykt. I dette tilfælde altså via 'en spørgeskemaundersøgelse'.

En anden operatør som meget klart – overfor mig – gav udtryk for 'stor tilfredshed' med at være 'en af dem med ingeniørsamarbejde' var Susanne. Lad mig her introducere hende nærmere:

Susanne

Susanne er først i tredverne og har været på virksomheden i tretten år. Hendes far også har været operatør på virksomheden. Susanne er holdleder for dagholdet, hvilket blandt andet indebærer, at hun har ansvaret for oplæringen af nye operatører og for at koordinere arbejdsopgaverne, såfremt operatørerne ikke gør det selv

(hvilket de ofte gør). Selvom hun bliver drillet præcis som de andre, er der en eller anden respekt omkring hende blandt de andre operatører. Jeg oplever adskillige gange, at hun skærer igennem i en diskussion i kaffestuen og at de andre bliver tavse. Jeg oplever ingen af de andre operatører have den autoritet. Susanne er hurtigt talende og rapkæftet, og ganske givet én af dem mange ingeniører opfatter som 'de skrappe damer i målerummet', og som de ikke helt rigtig ved, hvordan de skal tackle (udfoldes nærmere i senere analysekapitler). Men selv sætter Susanne stor pris på netop dette ingeniørsamarbejde; som hun forklarer:

– Det er jo dér man kommer videre ikke - Når man får nogle opgaver som kræver, at man sætter sig ind i noget nyt. Det er dér, du lærer noget. Enhver kan jo stå og måle moduler. Det er der sgu ingen ben i. Selv du kunne gøre det. ... Men du udvikler dig kun, når du får opgaver, du ikke har haft før. Og jo flere du får, jo bedre. Og efterhånden finder de ud af, at du kan noget mere, og gerne vil lære. Og så får du endnu flere opgaver. Sådan har jeg det i hvert fald. Men vi er forskellige hernede, som du også har set. Der er nogle som har det bedst, når de står ved den samme maskine. Hele tiden. Hver dag. Jeg ville dø, hvis jeg skulle det.

Lad mig her forsøge at eksemplificere, hvad det er Susanne mener med udsagnet: *'..efterhånden finder de ud af, at du kan noget mere, og gerne vil lære. Og så får du endnu flere opgaver':*

Jeg har som en del af feltarbejdet besluttet at følge Susanne gennem et par arbejdsdage. Hun er i gang med målinger ved to maskiner, men er alligevel i stand til at små-sludre med mig, imens hun arbejder. Mens vi taler hører vi pludselig Alice, som står ved maskinen bagved råbe-hviske til os:

- Duk Jer! Duk Jer! Der er en ingeniør på vej ned af trappen.

Susanne griner og jeg ser op af trappen, hvor en kvinde i trediverne ganske rigtig er på vej ned. Hun har et modul under armen.

Kvinden går ned i målerummet og ser sig søgende omkring. Der er noget tøvende over hende, som om hun ikke rigtig ved, hvad hun skal gøre. Så får hun øje på Caroline (værkføreren) som er på vej gennem målerummet. Hun går hen til hende.

- Tror du der er en måleoperatør som har tid til at måle det her forsøgsmodul?

Det skal måles nede på SQ3-scanneren

Caroline ser sig omkring. – Du kan jo prøve at spørge Susanne!

Kvinden får udpeget Susanne og kommer, stadig lidt tøvende, over mod hende. – Tror du, du har tid til at måle den her får mig?

Susanne nikker. – Jeg skal lige gøre de her målinger færdige. Giv mig modulet, så går jeg ned til SQ3eren med den.

Kvinden takker hende. – Jeg hedder i øvrigt Karen. Jeg sidder oppe på gangen ved mødelokalet. Men jeg kommer ned i eftermiddag og ser om udskrifterne er klar.

- Det er i orden, siger Susanne, og vender sig igen mod de to målinger, mens ingeniøren forsvinder op af trappen igen. Modulet skal måles ved en særlig målemaskine som ligger i den anden ende af virksomheden. Jeg følger Susanne og det er en måling som tager det meste af eftermiddagen og som forekommer temmelig kompliceret.

Næste dag spørger jeg Susanne, hvordan det gik. Jeg har lige været oppe hos ingeniøren med resultaterne. Hun var meget overrasket. Og jeg kunne godt se på de kurver, at de så meget anderledes ud. Nå – men jeg sagde til hende, at hvis hun skulle have lavet specialmålinger igen skulle hun bare komme til mig.

Og det gjorde hun. Allerede ugen efter stod ingeniøren der igen med et forsøgsmodul under armen. Men denne gang gik hun ikke til værkføreren først. Hun gik direkte til Susanne.

Organiseringsformer og arbejdsidentitet

Lad mig her søge at uddrage en række forhold omkring sammenhængen mellem organiseringsformer og skabelsen af arbejdsrelaterede identiteter. Den organiske fordeling af arbejdsopgaver som præger virksomheden, og som betyder, at mange, særlig de udviklingsorienterede opgaver, ikke er 'standardiseret' men løses og koordineres vha. den koordineringsmekanisme som Mintzberg kalder for 'gensidig tilpasning' eller 'adhokratisk organisering' (Mintzberg 1992), åbner et rum for operatørernes selvstændige initiativ – man kunne kalde det et arbejdsmæssigt udviklingsrum. Og en hovedkonklusion i dette kapitel er, at dette særlige organisatoriske forhold væver sig ind i operatørernes reflektive identitetskonstruktioner. Det skal jeg lige straks uddybe, men lad mig først fremlægge

yderligere empiri:

I målerummet foretrækker Susanne at stå ved den opstilling som hedder 'reflektoren'. I modsætning til andre opstillinger skal operatøren ved denne maskine selv vurderer grafiske kurver på computerskærmen for at se, hvor der er fejl. Det er den maskine og den funktion som er den sværeste i målerummet.

Susanne forklarer mig dette en dag, hvor hun netop begynder dagen med at stå ved reflektoren:

- Her skal du jo selv ind og vurderer, forklarer hun, - ved de andre maskiner, der kan du godt stå med hoved under armen.

(Jeg har på andre dage stået med operatører ved de andre maskiner og ved, at når de er færdige med målingen så kommer der et skærmbillede op på computeren, hvorpå det blinker med store bogstaver: 'Modul er ok', mens tallene i målingen bliver grønne og der dukker en hånd på med tommelfingeren i vejret. I modsat fald kommer et skærmbillede med røde bogstaver frem og ordene: 'Modul er ikke Ok').

Susanne fortsætter:

- Der er jo meget rutinearbejde her, men jeg skal ikke klage, jeg laver jo så mange forskellige ting.

Hun ser på mig: - Jeg er jo holdleder som du ved, det er mit ansvar at lære folk op. Jeg skal sørge for at der altid er folk ved alle maskiner, og at vi overholder produktionsplanen.

Hun vender tilbage til sit arbejde: - Men først og fremmest taler jeg med ingeniører og har rigtig meget ingeniørsamarbejde. Hun tænker lidt, mens hun ser indgående på en kurve på skærmen. 'Der er noget her, som måske ikke stemmer, siger hun så.

- Maskinen har godkendt målingen, men jeg synes ikke de kurver ser helt rigtige ud. Jeg måler den lige igen. Det går hun i gang med, mens hun fortsætter sin tale:

- Der er jo altid nogen som er ligeglade med det de laver. Hvis maskinen godkender – så er de glade. Det kommer an på, hvor højt du går op i dit arbejde. Men nu har jo også været her i tiden før de fik det her computerprogram, dengang vi selv hele tiden skulle ind og vurdere kurverne og stå og tjekke værdierne efter tabeller vi havde på et stykke papir. Men det er ikke alle som er lige interesserede. Jeg har selvfølgelig været interesseret i at vide mere. Hele tiden.

Og Susanne demonstrerer gentagende gange dette ved at udfolde en imponerende viden om virksomhedens kunder; om modulmarkedet som sådan; om virksomhedens fortjeneste per modul og om de forskellige patenter som udviklingsingeniørerne har udviklet og solgt mv. (I disse forklaringer, lægger jeg mærke til, at hun altid siger 'vi' om virksomheden og taler om 'vores opdagelser' og dét som 'vi har fundet ud af', når hun omtaler virksomhedens nye innovationer og produkter. Det er det langt fra alle operatører som gør. (Se i øvrigt Tanggaard Andersen for en diskussion af 'identifikation med virksomheden' blandt operatører, 2003).

Refleksive identitetsudsagn

Men lad mig her standse op for at uddybe det jeg i forrige kapitel introducerede som 'refleksive identitetsudsagn'. I forrige kapitel så vi det i forbindelse med operatørernes udsagn i forbindelse med fleksitiden og de muligheder for selvrefleksive overvejelser det afstedkom; for eksempel udsagn som '*Jeg er et*

familiemenneske. Jeg tilpasser altid mit arbejde så familiens behov kommer i første række' og 'Jeg er sådan som synes at når man får børn skal man også have hus. Og det er jeg virkelig parat til at knokle for.

I Susannes beretning kan man identificere følgende mere arbejdsrelaterede udsagn:

'Der er jo altid nogen som er ligeglade med det de laver ... men jeg har selvfølgelig været interesseret i at vide mere'

'Vi er forskellige hernede.. Der er nogle som har det bedst, når de står ved den samme maskine... Jeg ville dø, hvis jeg skulle det.

Disse udsagn minder om Lenes overfor, når hun siger: *'Men jeg er sgu da godt tilfreds. Jeg har jo masser af ingeniør-samarbejde'* ligesom de minder om udsagn fra andre operatører med ingeniørsamarbejde og udsagn fra fabriksgulvets mest ambitiøse eller 'rastløse' repræsentanter, nemlig tillidsmanden og de forfremmede værkfører, som blev beskrevet i foregående kapitel.

Hos Susanne og de andre operatører med ingeniørsamarbejde ser vi en refleksiv bevidsthed om, hvordan 'man' og hun selv er i stand til at udvikle sig i det pågældende arbejdsrum. Sammenligningen med de andre operatører (at hun ville dø hvis hun stod ved de samme maskiner hver dag etc.) er central. Det er en klar bevidsthed om, at hun befinder sig på et fabriksgulv hvor rutinearbejde er udtalt, men at der også her er et udviklingsmæssigt manøvrerum, som hun har forstået at opdyrke. Der findes spændende opgaver, hvor 'man kommer videre', også for operatører. Der er en bevidsthed om vigtigheden for hende i at finde tilfredsstillelse i sit arbejde, at føle at 'man udvikler sig' og bliver dygtigere; og at man ikke er én af dem som 'bare står ved den samme maskine, år ud og år ind'.

Lad mig for at underbygge og illustrere yderligere introducerer operatøren Alice.

Alice

Alice er sidst i tyverne, og som Susanne hurtigt talende og udadvendt. Oprindeligt er hun uddannet skrædder, og oplært på Statens Skrædderi, hvor hun bl.a. syede uniformer. En dag, hvor jeg står og småludrer med hende, mens hun måler, fortæller hun mig om arbejdet som syerske:

- Jeg lover dig, alt var effektiviseret ned til mindste detalje, for det eneste vi kunne tjene penge på, var den tid det tog mellem hver symaskine. Alle var specialiseret i netop sin del. Jeg syede ærmer på. Vi var på fælles akkord, så når nogen gik ud for at tisse sad der tyve andre og holdt øje med, hvor lang tid hun var om det.

- Det var hårdt arbejde. Især at sy kapper til livgarden - de vejede femten kilo. Og jeg sad som en af de sidste og syede ærmer i. Jeg siger dig, jeg kunne næsten ikke løfte armene, når jeg kom hjem.

Alice tjekker sine målinger med sammenknebne øjne og fortsætter sin fortælling. Hun fortæller, at efter hun havde forladt Statens Skrædderi fik hun sin egen systue. Men der var hun ved at blive tosset, fordi hun ikke havde nogen at tale med. Så for seks år siden havde hun søgt herud, selvom hun, som hun selv siger: 'ikke vidste en pind om moduler'. Hun ville gerne ansættes i Centrifugen, men Ove, som dengang var værkfører for Centrifugen, mente at det ville være for tungt for hende at løfte de tunge modulforme. Jeg spørger hende (med slet skjult undren), hvorfor hun ville arbejde i Centrifugen. Arbejdet dér indebærer mange løft i et varmt og fugtigt arbejdsklima og man skal være iført særlige sikkerhedsdragter da centrifugemaskinerne arbejder med meget varme højkemiske processer.

- Det var da spændende! Jeg er helt vild med når centrifugemaskinerne slynger modulerne!

Hun griner: - Nå, men i stedet blev jeg ansat i målerummet, og her har jeg været lige siden. Og jeg er godt tilfreds, tilføjer hun.

Det første hun nævner i forbindelse med denne tilfredshed er flekstiden og de muligheder den giver den enkelte for selv at tilrettelægge familieliv og sammenhængen mellem arbejde og familie (Alice har en søn på halvandet år). Flekstiden og det forhold, at operatørerne selv kan vælge deres arbejdstider, er et gennemgående og tilbagevendende tema hos *alle* operatører i deres udtalelser om deres arbejdsliv på Qutex, og jeg diskuterer dette tema nærmere nedenfor under overskriften 'Flexetid og livsplanlægning'. Men her handler det ikke om dét som er fælles for alle, men om dét som synes at skille vandene operatørerne imellem; nemlig trangen til udviklende arbejdsopgaver:

Alice forklarer:

- Der sker meget her. Alt muligt forskelligt. Som operatør får du lov til meget. Du bestemmer over dit eget arbejde. Det er der mange der ikke kan finde ud af, når de kommer. De er vant til at få at vide hele tiden, hvad de skal gøre. Og det nytter altså ikke noget her, for så sker der ingenting. Vi har jo selv ansvaret for at overholde produktionsmålene. Men enten kan du lide det her eller også så forsvinder du.

Jeg kan huske lige i starten, hvis der var et eller andet galt, så sagde folk, at jeg bare skulle gå op til ingeniøren og sige, 'at han havde lavet noget lort'. Jeg sagde, at 'det tør jeg sgu da ikke!' - men det skulle jeg bare, og jeg husker ligeså tydeligt, hvordan jeg krøb hen ad gangen. Hun griner: - Men nu er man jo vant til det.

Og nu er jeg også med i det 'Lean time projekt'²⁴, og det er spændende at være med til. Og dét ville man heller ikke se andre steder, at man på den måde tager

²⁴ Leantime projektet beskrives nærmere i kapitlet 'Ritualiserede Fornærmelser'

operatører med på råd. Men det er rigtig sjovt. Jeg skal bare styre mig så jeg ikke effektiviserer alt for meget, for jeg kunne godt se mange ting her, der kunne gøres mere effektivt. Det er nok min fortid fra systuen.

Hun standser sin talestrøm, mens hun sætter et nyt modul i maskinen og jeg tager feltnoter. Så siger hun eftertænksomt:

- Men jeg skal selvfølgelig passe på med ikke at komme med alt for mange gode ideer. Det er ikke alle hernede som synes det er lige sjovt med udfordringer og forandring. Der er jo nogen som helst står ved den samme maskine og som føler sig mest tryk der. Og de personer vil helst have at alting bliver ved med at være som det altid har været. Vidste du i øvrigt at jeg også er 'operatørtekniker'?

- Nej -

- Det var noget jeg blev tilbudt før sidste fyringsrunde. Jeg sagde selvfølgelig ja, og det var smadderskægt: du kommer på skole og du følger rundt med de andre teknikere og bliver oplært. Så jeg kan faktisk kalibrerer de her maskiner.

- Det var sjovt at være operatørtekniker. Man fik et mere udfordrende arbejde. Men nu har de almindelige teknikere taget over, for der er ikke helt så meget at lave for tiden. Det er godt jeg har Lean time projektet, så jeg ikke kommer til at kede mig! Og nu har vi jo også fået lageret ind under vores ansvarsområde. Det giver også en masse afveksling..

Alices beretning belyser i mine øjne belyser mange aspekter af Giddens tese om selvrefleksiv identitet i senmoderne samfund – set fra et fabriksgulv. Og lad mig i denne forbindelse fremdrage et aspekt som både hos Alice, Susanne, Lene og andre operatører med lyst til udfordrende arbejdsopgaver, forekommer helt central: nemlig 'sammenligningen med de andre'.

Dét som ovenstående udsagn og empirien generelt synes at udpege som særlig væsentlig er, at der findes en arbejdsrelateret forskellighed i operatørgruppen, som indebærer forskelle i konkrete arbejdsopgaver, forskelle i ansvar og forskelle i niveauer af krævende udfordringer i forbindelse med arbejdsopgaver. Denne arbejdsmæssige forskellighed synes dybt forbundet med en forskellighed i erfaring, dygtighed og mod - og den har, mener jeg et klart identitetsmæssigt aspekt. Med dette mener jeg, at der synes at foregå en aktiv skabelse af identitet rundt om netop disse arbejdsmæssige forskelle. Jeg har foreslået, at man med en moderering af Giddens kunne tale om *refleksive identitets-udsagn*. Og i operatørernes fortællinger er sådanne refleksive identitetsudsagn eksempelvis følgende:

'Jeg er én af de operatører med ingeniørsamarbejde'

'Der er jo nogen som altid søger den samme maskine',

'jeg søger de arbejdsopgaver, hvor man kommer videre'

*'Jeg gider ikke at kede mig. Jeg ville dø, hvis jeg skulle lave det samme hver dag'
'Jeg kan godt lide at prøve noget nyt. Sådan er det jo ikke alle der har det'
'Vi er forskellige hernede..'*

osv.

Alle udsagn kunne siges at udtrykke en selvrefleksiv arbejdsrelateret identitet som 'jeg er en operatør (eller et menneske) som holder af udvikling og udfordring i mit arbejdsliv'. Og jeg vil her gerne hæfte mig ved, hvorledes *'sammenligningen med de andre'* synes hel central i konstruktionen af denne identitet. Disse operatører fortæller mig (og sig selv) hvem de er, ved at fremhæve hvem og hvad de ikke er. Som Alice siger det: *'Det er ikke alle hernede som synes det er lige sjovt med udfordringer og forandring. Der er jo nogen som helst står ved den samme maskine og som føler sig mest tryk der'*.

At skabe identitet omkring dét arbejdsmæssige forhold, at man både ønsker og løbende skaffer sig udviklende arbejdsopgaver er kun muligt idet der er en gruppe af kollegaer, som netop ikke gør det. Og lad mig, inden jeg går videre med disse tanker og søger at forbinde dem til både Giddens og Bateson, kort give et indtryk af hvem denne gruppe er - 'dem som helst vil stå ved den samme maskine':

Operatørerne uden 'ingeniørsamarbejde'

Et eksempel kunne være Salome. Salome er en ung operatør først i tyverne med rødder i Sydamerika. Jeg ser hende næsten altid stå ved den yderste maskine i 2. række. Men hun foretrækker at arbejde i weekenden, og håber weekendvagterne snart bliver genoptaget.²⁵

- Giv mig weekendvagter! I weekenden er du fri for værkfører, fri for ingeniører, fri for ballade. Her er fred og ro, og du kan bare stå og måle dine moduler uden at blive forstyrret!

Weekendvagter var perfekte, fordi de, som hun sagde det, var 'ingeniør-fri zoner'. Henrik, en anden operatør, rasede generelt mod 'dem deroppe', der, som han udtrykte det, *'er født med en sølvske i munden, og som er for fine til at hilse på os andre'*. Han gik meget op i hvem som hilste, og hvem som ikke gjorde, og jeg var altid nervøs for at glemme at hilse på ham. Ingeniørerne var, kunne jeg forstå, generelt meget dårlige til at hilse. Og det var noget han igen og igen vendte tilbage til. (Bagefter har jeg tænkt, at nogle af dem måske var lige så usikre på ham, som han var på dem). Men denne irritation over ingeniørernes dårlige manerer synes at

²⁵ De er midlertidigt inddraget fordi der ikke er ordrer nok til at retfærdiggøre dem.

være hans forbindelse med dem – han havde ikke noget samarbejde med dem. Og ifølge ham selv, var det 'det sidste i verden' han kunne tænke sig.

Henrik havde lagt sine timer, så han hver dag kunne gå klokken tretten. Han havde en lang række forskellige hobbies (blandt andet bowling og sejlsport) som han gik meget op i; og virksomheden med dens generøse mulighed for flekstid for de timelønnede, muliggjorde at han havde tid næsten dagligt til disse aktiviteter.

- Jeg skal bare være ude herfra klokken tretten! Så er jeg tilfreds.

Jeg kom på et tidspunkt til at spørge ham, om det ikke var meget rart med den krydsoplæring som alle skulle igennem, fordi man så prøvede noget forskelligt, lærte noget mere ...

Hertil fnøs han: *- Krydsoplæring! Det er sgu da noget Berthelsen har fundet på for at han bedre kan flytte rundt på os som det passer ham!*

Også Henrik foretrak den samme målemaskine, ligesom Uffe, Thi, Khio og Muhammed, og alle kvinderne på dagholdet med østeuropæisk baggrund. Disse operatører tilbragte i overvejende grad tilbragte med at måle moduler i overensstemmelse med produktionsplanen (om end nogle af dem havde visse særopgaver som Khio der var oplærer på 'sin' maskine). Endelig var der Hong og My som på intet tidspunkt havde særopgaver, men som bare målte moduler støt og effektivt i et tempo, som satte de fleste af de andre af.

Aftayloriseringen af fabriksgulvet

- ansvaret lægges ud, men hvem griber det?

Lad mig her kort vende tilbage til virksomhedsbeskrivelsen i empiridelen og til diskussionen af organiske og mekaniske organiseringsformer i Qutex. Som beskrevet i empiri delen havde operatørerne selv et stort ansvar for at koordinere arbejdsopgaverne imellem sig: hvilke moduler som skulle måles først, hvilke som kunne vente og hvem i operatørgruppen, som målte hvilke moduler. Operatørerne havde ikke ansvaret for *volumen* (altså hvor mange moduler de skulle måle, for det var besluttet centralt og lagt fast i produktionsplanen), men de havde, i nogen grad, ansvaret for *prioriteringer af rækkefølgen*. Nogle gange var det således operatørerne som bestemte hvilken modul-type som de målte først, andre gange kom værkførererne og meddelte, at de havde fået at vide, at 'WT-modul- ordren har første prioritet'. Andre gange igen var operatørerne usikre og spurte en af værkførererne, som så igen spurgte Team-lederen eller Berthelsen eller en produktansvarlig ingeniør. Alle synes dog at vide følgende: moduler som bare skulle 'måles til lager' eller skulle ommåles, aldrig havde første prioritet. Samt at

moduler som gik direkte til kunder havde første prioritet. Men der kunne være forskellige kunder som virksomheden prioriterede forskelligt. Der var nogle moduler, som var meget dyrere end andre og som gav flere penge i kassen, og hvis operatørerne ikke havde fået andet at vide, prioriterede de dem først. Det vil sige, dem som vidste det. Som det forhåbentligt er fremgået af dette kapitel var det nemlig langt fra alle operatører som havde denne viden eller interesserede sig for at få den. Den slags viden forudsatte, at man interesserede sig for de mails, som direktørerne sendte ud til alle ansatte om udviklingerne på markedet, og de sidste ordrer virksomheden havde modtaget. Og at man lyttede til dét, som Berthelsen og værkførerne til møderne fortalte om den overordnede økonomiske og markeds-mæssige situation. At man med andre ord interesserede sig bredere for virksomhedens produktion og situation i det hele taget, end dét som snævert angik målerummet og målingen af moduler. Der var enkelte operatører som besad denne interesse og viden i meget høj grad. Susanne og Jette, som begge to var holdledere for hhv. dag- og aftenholdet og som også tilhørte gruppen af 'de gamle' i virksomheden (se empiri delen). De var også blandt de få operatører i målerummet, som havde købt aktier i virksomheden, og fra dem begge kunne jeg altid, når jeg i tiden efter mit feltarbejde kom på besøg i virksomheden, få beretninger om den sidste udvikling på det internationale marked for digitalmoduler, og hvilke kunder virksomheden pt. handlede med. Beretninger som jeg ikke kunne have fået af Thi, Henrik, Muhammed, Khio for slet ikke at tale om My, en midaldrende koreansk dame som jeg senere skal introducere, og som med fasthed proklamerede: *'Jeg er her for at måle moduler. Intet andet!'*. Det var naturligvis denne interesse og viden – hos Susanne og Jette - som var en del af baggrunden for, at netop de var blevet valgt som holdledere og havde ansvaret både for oplæring af nye operatører og – hvis intet var blevet meldt ud centralt - for at koordinere hvilke moduler som blev målt først, og at der stod folk ved de relevante målemaskiner. (Det var dog kun et overordnet ansvar som blev aktiveret, i de situationer, hvor operatørerne ikke umiddelbart af sig selv (via 'gensidig tilpasning') fordelte sig ved de relevante maskiner).

Blandt operatørerne var der således betydelige forskelle i folks viden om virksomheden og dens markedssituation, og dette afstedkom blandt andet forskelle i beslutningsmagt. Der var endvidere forskelle i folks erfaringer og tekniske kompetencer – og forskelle i interessen for at udvikle sin viden og kunnen indenfor de mulighedsrammer, som fandtes i virksomheden. Derudover styrede operatørerne også selv, hvem som tog sig af de løbende opgaver som ingeniørerne kom ned af trappen med (nærmere beskrevet nedenfor). Værkførerne kunne være inde over her,

men var det ikke nødvendigvis. Jeg oplevede både, at ingeniører som kom med en ad hoc opgave gik til værkføreren, og at de gik direkte til en udvalgt operatør. Min pointe er, at dét ansvar som er blevet lagt ud til operatørgruppen som sådan for selv at koordinere en række arbejdsopgaver imellem sig, ikke gribes ligeligt af alle. Ansvar er blevet grebet af dem som *ønsker* den viden og den overordnede forståelse som gør én i stand til at træffe beslutninger; eksempelvis om, hvordan man skal prioritere den rækkefølge et sæt moduler skal måles i. Beslutningsmagten, som er blevet uddelegeret fra værkførerne og produktionschefen, gribes af nogle, ikke af alle. (Ifølge Søren Voxted er dette et generelt fænomen i industriens 'selvstyrende grupper', Voxted 2005 og også Tanggaard Andersens studier synes at bekræfte det 2003). Det samme gælder de muligheder for ingeniørsamarbejde som målerummet åbner op for i sin egenskab af 'krydsfelt mellem produktions- og udviklingsafdeling'²⁶, hvor løbende udviklingsopgaver fra udviklingsafdelingens ingeniører 'krydser' arbejdet forbundet med at nå de ugentlige produktionsmål fastlagt af produktionschefen. Igen er det ikke alle, som griber de løbende og anderledes udviklingsopgaver, langt fra. Det er de operatører som ønsker denne udfordring. Og den adhocratiske organisering af denne del af arbejdet, betyder at dem som har initiativet – er dem som får opgaverne.

Som sagt indledningsvis, er dette ikke en afhandling om indvandrere eller integration, men da det er et multi-etnisk fabriksgulv har jeg, som indledningsvist beskrevet, besluttet mig for at fremskrive de observationer omkring etnicitet som synes at gøre sig gældende (ikke mindst fordi meget af den litteratur som beskæftiger sig med fabriksarbejde og arbejdsorganisering ikke synes at vie megen opmærksomhed til det forhold, at vi har at gøre med en multi-etnisk virkelighed).

Den observation som træder frem her, er at det er folk med dansk baggrund som har ingeniørsamarbejde og som rækker ud efter de udviklende arbejdsopgaver. Dette er altså et faktum på denne virksomhed. Om det gentager sig andre steder ved jeg ikke, og hvad der gemmer sig bag ved dette faktum, at operatører med etnisk minoritetsbaggrund ikke bestrider de udviklingsrelaterede og udfordrende arbejdsopgaver er heller ikke indlysende. Det kan være usikkerhed, frygt, eller blot tilfredshed med tingene, som de er. Og det kan være, som vi om et øjeblik skal se det i tilfældet af den koreanske operatør My, at fabriksgulvet slet ikke ses som et mulighedsrum for udfordrende arbejdsopgaver, men afskrives som 'et sted man tjener en ekstra indtægt'.

²⁶ se figur i det empiriske kapitel 'Virksomheden og dens ansatte'

Men når dette er sagt (og observeret) er formålet her i dette kapitel at pointere, at nogle operatører står ved samme maskine og måler moduler efter produktionsplanen, mens andre løser opgaver præget af en langt mindre grad af standardisering (i Mintzbergs forstand) og forudsigelighed. Og dette har, mener jeg, identitetsmæssige konsekvenser. Blandingen af dét jeg i et tidligere kapitel med inspiration fra Burns (1963) har kaldt mekaniske og organiske organiseringsformer i målerummet (og virksomheden som sådan) giver nogle særlige identitetsmæssige muligheder. En hovedpointe i dette kapitel er forsøget på at understrege denne særlige sammenhæng mellem organiseringsform og identitetsdannelse: *den særlige organiseringsmodus (blandingen af mekaniske og organiske organiseringsformer) væver sig ind som mulighedsbetingelse for operatørernes dannelse af selvrefleksive identitetsformer.*

Overordnet set er dette således en mikroanalyse af, hvad man kunne kalde de identitetsmæssige konsekvenser af 'aftayloriseringen' af fabriksgulvet, og denne analyse udgør svaret på dét som var et af de indledende og overgribende forskningsspørgsmål, nemlig at udforske det *aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle identitetsformer.*

Jeg vil i det følgende forsøge at uddybe denne centrale pointe ved at inddrage Batesons diskussion af kortet og landskabet for ved hjælp af Batesons teoretiske overvejelser, at designe en mere fintmasket analytik som søger at indfange og teoretisere det her beskrevne.

Identitetsmæssige landkort over fabriksgulvet

Jeg vil her vende tilbage til Batesons Korzybski-inspirerede diskussion af forholdet mellem kortet og landskabet, som jeg introducerede i afsnittet om videnskabsteori. Denne diskussion hos Bateson indebærer, som tidligere nævnt, en erkendelsesfilosofisk tænken over forholdet mellem mennesket som erkendende subjekt og den omverden som erkendelsen handler om²⁷. Når Bateson taler om forholdet mellem kortet og landskabet taler han metaforisk om grundforholdet mellem repræsentationen og dét som repræsenteres; eksempelvis 'sproget' og 'det som der siges noget om' eller 'tanken' og 'det som der tænkes på'.

Lad mig med dette in mente genfremsætte citater fra Batesons diskussion:

Bateson spørger: - Hvad er det fra landskabet som kommer til at optræde på kortet?

Og svarer selv:

²⁷ Hvor Bateson som omtalt i afhandlingens afsnit om videnskabsteori er inspireret af Kant og dennes transcendentalfilosofi (særlig distinktionen mellem 'Ding an sich' og 'Ding für uns').

'We know the territory does not get on to the map. That is the central point about which we here are all agreed. Now, if the territory were uniform, nothing would get on to the map except its boundaries, which are the points at which it ceases to be uniform, against some larger matrix. What gets on to the map, in fact, is difference, be it a difference in altitude, a difference in vegetation, a difference in population structure, difference in surface, or whatever. Differences are the things that get on to a map' (Bateson 1973:426).

Og Bateson uddyber: 'In fact, what we mean by difference – the elementary unit of information – is *a difference which makes a difference*' (428).

Og lidt senere i teksten fremsætter han disse, for denne analyse, centrale udsagn:

'The territory never gets in at all. The territory is Ding as sich and you can't do anything with it. Always the process of representations will filter it out so that the mental world is only maps of maps of maps, ad infinitum. All 'phenomena' are literally 'appearances'(Ibid.:429).

'I have said that what gets from territory to map is transforms of difference ...But there are differences between differences. Every effective difference denotes a demarcation, a line of classification, and all classification is hierarchic. In other words, differences are themselves to be differentiated and classified. One such class you are all familiar with. Namely, the class of differences which are created by the process of transformation whereby the differences immanent in the territory become differences immanent in the map. In the corner of every serious map you will find these rules of transformation spelled out – usually in words. Within the human mind, it is absolute essential to recognize the differences of this class..' (ibid.:432)

Med farer for at trivialisere Batesons tanker vil jeg her forsøge at anvende de generelle erkendelsesteoretiske indsigter som her fremsættes i relation til operatørernes selvrefleksive identitetsdannelser:

Bateson skriver, at 'the mental world – the mind - is the world of information processing'(ibid.) og mit forslag er, at man i forlængelse heraf kunne forestille sig, at operatørerne hver især danner mentale identitetsmæssige kort over det landskab af operatørkollegaer og arbejdsopgaver, som de befinder sig i og som forklarer 'hvem jeg er' i dette arbejdsrum'. (Og det er disse kort som deres *selvrefleksive identitetsudsagn* henviser til). Man kunne med inspiration fra Bateson sige, at for den enkelte operatør er arbejdsrummet (komplet med kollegaer, ingeniører, maskiner, opgaver m.v.) 'Ding an sich' – det landskab som aldrig i sin fuldkommenhed eller 'i sig selv' kan figurere nogen steder, men som altid kun kan

fremtræde som repræsentationer hos den enkelte. Og disse repræsentationer, disse kort over det arbejdsmæssige landskab, deler skæbne med geografiske kort, idet dét som skaber begge typer af repræsentationer af det som Bateson kalder 'transforms of differences' – transformationer af forskelle. Med Batesons ord: 'what gets on the map is difference' (ibid.) - og dét som, ifølge Bateson, er afgørende for hvilken type kort vi har med at gøre, er hvilke typer af forskelle, som vælges ud til at 'gøre en forskel'. Og her er mit forslag følgende: for den gruppe af operatører som opsøger udviklende arbejdsopgaver og ingeniørsamarbejde og som synes, at danner identitet omkring det, vil jeg foreslå at disse 'de udvalgte forskelle' kunne beskrives som oppositioner mellem

'afveksling/gentagelse', 'udfordring/forudsigelighed', 'mod/frygt', 'ønske om udvikling/ønske om tryghed'.

Eller med andre ord: i dét arbejdsmæssige landskab som disse operatører færdes i, er det netop disse forskelle som udvælges til 'at gøre en forskel'. Som Bateson siger det:

'Every effective difference denotes a demarcation, a line of classification, and all classification is hierarchic' (ibid.). I det billede som operatørerne danner sig (eller taler frem overfor mig) er det netop denne hierarkiske konfigurerings af forskelligheder som udgør den demarkationslinje, hvorumkring en identitet kan skabes.

Lad mig tilføje, at der i disse mentale landkort ikke nødvendigvis synes tale om binære oppositionspar - en operatør er *enten* det ene *eller* det andet – men om grader, hvor en operatør kan hælde mere eller mindre til den ene eller den anden side. Og som vi så det i Alice fortælling, ligger der jo netop en mulighed for udvikling: man kan starte med at være frygtsom og med tiden udvikle sig til at være modig. Men de operatører som har grebet de muligheder som den organiske adhokratiske organiseringsform i Qutex åbner op for, synes det centralt, at de netop i deres refleksive selvovervejelser identificerer sig selv som hørende til på 'mod/udvikling/udfordrings-siden' af de her nævnte oppositioner. Og altså oppositioner som udgør det overordnede kort af forskelle, hvori de indplacerer sig selv og skaber deres identitet.

Tillad mig her at supplere disse teoretiske overvejelser med et lille empiriske eksempel, som illustrerer hvordan operatørerne også indbyrdes udveksler og bekræfter hinandens identitetsmæssige 'landkort':

Vi er i kaffestuen: Alice og Ole sidder ved et bord og taler sammen:

- *Hvem er egentlig oplære på YTX'en ?*

- *Det er Khio.*

- *Ja, hun står der sgu også hele tiden.*
- *Hun er sgu en køn oplærer. Hun skulle oplære mig, og så kom hun ikke dagen efter og i tre dage.*
- *Ja, og så bliver hun så hidsig.*
- *Ja, det ville jeg sgu også blive, hvis jeg stod ved YTX'en hele dagen.*
- *Hun vælger det jo selv.*
- *Ja, jeg fatter det ikke! Jeg ville dø af kedsomhed, hvis det var mig.*

Andre landkort

I denne både Bateson og Giddens inspirerede analyse af, hvad man kunne kalde for 'skabelsen af selvrefleksive identitetslandkort i en arbejdssammenhæng' har jeg indtil videre kun beskæftiget mig med én type af 'identitetslandkort' og én type af operatører-identiteter; nemlig de operatører som går efter ingeniør-samarbejde og udviklende arbejdsopgaver. Men som ovenstående empirifremlægning indikerer findes der et flertal af operatører som *ikke* danner en arbejdsrelateret identitet omkring de her diskuterede forskelle og demarkationslinjer, og som ikke har et mentalt identitetsmæssigt landkort, hvori de selv er indplaceret som 'en af dem som søger udvikling og udfordring i arbejdslivet'. De danner selvsagt, andre mentale kort – også over arbejdsrummet – hvorpå andre former for forskelle 'gør en forskel'. Det må understreges, at ingen synes at udpege sig selv som 'en som foretrækker tryghed og ønsker gentagende arbejde' eller som 'uvidende'; med andre ord, der skabes ikke selvrefleksiv identitet omkring den anden side af de ovennævnte oppositionspar. Men når dette er sagt, vil jeg her gerne fremlægge et eksempel på et mentalt kort over arbejdsrummet, som synliggør hvorledes de forskelle som for nogle operatører forekommer afgørende ('afveksling/gentagelse', 'udfordring/forudsigelighed', 'mod/frygt', 'ønske om udvikling/ønske om tryghed') slet ikke figurerer, ja faktisk slet ikke synes at være tilstede. Lad mig introducere My:

My

My er oprindeligt fra Korea, men hun har været i Danmark i mange år. Hun er en lille dame i halvtredserne med knaldsort hår og guldindfattede briller. Under mit feltarbejde ligger jeg mærke til, at hun altid står ved den samme maskine, og hele tiden måler moduler i støt tempo. Hun kommer altid om eftermiddagen og bliver til sent om aftenen. Jeg ser hende aldrig i kaffestuen og kun sjældent i samtale med de andre. Hun er én dem, som aldrig kommer til julefrokosterne. Men da jeg kontakter hende, viser hun sig overordentlig

snaksaglig. Hun vil gerne fortælle, både om sig selv og om hendes syn på virksomheden og de andre operatører. Hun har også et andet arbejde fortæller hun, som sekretær for en Japansk boardingskole. Der er hun hver dag. Hun elsker det job, elsker de unge japanske studerende som kommer til Danmark, elsker at hjælpe dem. Hver dag, når hun får fri fra skolen, tager hun sin bil og kører små hundrede kilometer ind til fabrikken, hvor hun stiller sig og måler moduler i syv timer. – Det er kun for pengene, siger hun. - Mit rigtige job, det er på skolen. Hun forstår ikke de andre operatører. At være ung og så spille sit liv i en fabrik, i stedet for at uddanne sig. - Jeg har arbejdet hårdt hele mit liv for at mine sønner skulle få en uddannelse. I Korea er uddannelse alt. Alle kæmper for at få uddannelse. Og det er meget dyrt. Forældre slider hele deres liv for at uddanne deres børn. Men her i Danmark – er det gratis. Hvorfor arbejder unge mennesker så her? Hvorfor spiller de deres liv her? Jeg forstår dem ikke. De er unge, der er fri uddannelse. Hvorfor uddanner de sig ikke? Hvorfor gør de ikke noget med deres liv? My ryster på hovedet, og skuer over mod kaffestuen hvor bølger af røg og højroestet samtale slår ud gennem døren. – Jeg har ingenting tilfælles med de mennesker. Vi lever i forskellige verdener.

Så begynder hun at fortælle om sin ældste søn. Han er IT-uddannet og har mastergrader fra universiteter i København og London. – Min søn fik også tilbudt en ph.d, men han sagde nej tak fordi han hellere ville arbejde for en stor international virksomhed. Jeg var meget i tvivl om han gjorde det rigtige. En ph.d er jo god at have - toppen af uddannelse. Hun ser eftertænksom på mig: - Hvor meget tjener du?

Jeg oplyser hende om beløbet. Hun ser overrasket ud. - Min søn tjener næste tre gange så meget. Så var det alligevel godt, han sagde nej til den professor.

Så trækker hun på skuldrene og vender tilbage til emnet fra før: - Hvis der var gratis uddannelse i Korea, så ville der ikke være nogen mennesker i fabrikkerne. Jeg forstår ikke folk her!

Tillad mig her at forsøge at skitsere det identitetsmæssige landkort som My synes at tale frem her og sammenligne dette 'kort' med de ovenfor beskrevne identitetslandkort, hvor en selvrefleksiv identitet konstrueres omkring 'udviklende arbejde'. Som ovenfor nævnt, kan man sige, at de forskelle som er så afgørende for Susanne, Alice og Lene slet ikke figurerer på Mys 'landkort' over operatørerne. Her er det andre forskelle som er gældende og som udgør demarkationslinjer: forskellen mellem at tage en uddannelse og stå på et fabrikgulv; forskellen mellem at 'ville noget med sit liv' og 'at spille det'. Den række af forskelle internt blandt

operatørerne som Susanne, Alice og Lene oplever som afgørende og som de danner identitet omkring – tæller ikke i Mys univers. Og jeg kan være i tvivl om, hvorvidt hun overhovedet ved, at de findes. Hendes kendskab til dem synes under alle omstændigheder at være yderst begrænset.

Og dette er i øvrigt endnu en illustration af Batesons udsagn om at 'The territory is Ding as sich and you can't do anything with it... - The territory never gets in at all'. Med My's beretning kunne man foreslå, at vi her ser, hvordan fabriksgulvet 'i sig selv' ikke findes. Der findes kun 'fremstillinger' af det – og altså forskellige fremstillinger. Og forskelligheden i de mentale landkort over fabriksgulvet giver anledning til forskellige former for reflektiv identitetsskabelse: My's selvrefleksive identitetsskabelse i forhold til denne virksomhed og dette fabriksgulv synes at handle om afstandtagen: 'Jeg er her kun for pengenes skyld - mit *rigtige* arbejde er et andet sted'. Det forhold, at hun slet ikke skaber identitet i forhold til dette (lavstatus) fabriksarbejde er i hendes øjne, netop dét som udmærker hende – og giver hende en særegen identitet.

Når dette er sagt, er der i øvrigt en slående parallelitet imellem de forskelle, som synes vigtige i My's mentale kort, og de forskelle som træder frem hos operatører som Susanne, Alice og Lene: begge typer 'kort' synes skabt omkring en grundlæggende og hierarkisk opposition mellem 'at ville lære og udvikle sig' og 'ikke at ville det'.

For operatørerne med 'ingeniørsamarbejde' er fabriksgulvet netop et sådan udviklings- og læringsrum, for My er samme fabriksgulv et rum befolket af mennesker som på afgørende vis har valgt læring, uddannelse og seriøs udvikling fra. Og vender vi tilbage til diskussionen af Weber og den protestantiske etik fra det forrige kapitel, forekommer det mig, at vi i My's udsagn har at gøre med en flidsetik som på 'calvinistisk vis' synes at rumme en *moralsk* forpligtelse til ikke 'at spille tiden/talentet/livet'. Og med den moralske forpligtelse følger også en ligeledes moralsk fordømmelse af mennesker, som ikke synes at leve op til denne hvileløse udviklings- og arbejdsetik. Og lad mig til sammenligning nævne, at jeg ikke oplevede de udviklingsorienterede operatører med ingeniørsamarbejde som fordømmende overfor de af deres operatørkollegaer, som altid foretrak maskine tre i anden række. Deres attitude virkede nærmest 'skuldertrækkende' eller blot konstaterende: 'vi er jo forskellige hernede'. I My's blik og udsagn synes der at være mere på spil.

Tillad mig her at fremsætte en enkelt bemærkning af mere videnskabsteoretisk karakter. Jeg forestiller mig naturligvis ikke, at folk har 'kort inde i hoved'. Man skal ikke, som Bourdieu så præcist advarer imod: 'confuse the model of reality with

the reality of the model' (Bourdieu 1977:29). Kort/landskabs begreberne er metaforiske. Det er en måde at omtale noget på; et forsøg på at give begreber, ja sprog til noget som ikke i sig selv er reificerbart. I relation til min fremstilling af operatørerne er deres tanker og forestillinger 'landskabet' og denne tekst er kortet eller repræsentationen om man vil. Jeg beskriver ikke det som 'er', jeg laver et nyt kort, med udvalgte forskelle, translationspræmisses og demarkationslinjer. 'The mental world is only maps of maps of maps, ad infinitum. All 'phenomena' are literally 'appearances'(Bateson 1973:429) - inklusiv både denne analyse og det som den påstår at analysere.

Når det er sagt, mener jeg, at Bateson tilbyder en metaforik eller en model, om man vil, som er særdeles nyttig 'at tænke med' i identitetsmæssige sammenhænge. Ikke mindst den sammenhæng som Anthony Giddens er ude i, i sit værk om selvrefleksiv identitet i senmoderne samfund. Og lad mig her, efter analysen af identitetsmæssige landkort blandt operatørerne igen vende mig imod Giddens og diskutere nogle af de implikationer (eller 'svar') som jeg mener denne analyse synes at 'sende tilbage' til Giddens teori om selvrefleksiv identitetsdannelse.

Fra globale til lokale referencerammer for identitet

At den selvrefleksive identitet i sit væsen er *komparativt konstitueret* er et aspekt som ikke er ekspliciteret i Giddens tese om selvrefleksiv identitet i det sen-moderne samfund. Selvom det er klart, at i valget og tvivlens grundvilkår (som optager Giddens bogen igennem) ligger det forhold, at der netop er *mere* at vælge imellem og være i tvivl om. Giddens skriver dette mange steder:

'In the settings of what I call 'high' og 'late' modernity – our present day world – the self, ...has to be reflexively made...amid a puzzling diversity of options and possibilities' (3).

I et sådan udsagn ligger naturligvis en komparasjon indbygget, men hvordan denne komparasjon indgår i den enkeltes selvrefleksive identitetsskabelse undersøges og udfoldes ikke i Giddens værk. Jeg taler her om, dette helt banale forhold, at udsagnet 'jeg er sådan' kun giver mening i relation til noget og nogen man 'ikke er' – om dette så er ekspliciteret eller ej. Og her bliver Batesons diskussion af kortet og landskabet måske også central for Giddens tanker. For hvis selvrefleksiv identitet altid indebærer en sammenligning (implicit eller eksplicit) rejser det spørgsmålet om 'hvad der sammenlignes med?' og over hvilket 'landskab' man danner sit identitetsmæssige landkort? Med andre ord: *hvilken referenceramme?*

hvilke udvælgelseskriterier (translationsforeskrifter)? og hvilke forskelle gør en forskel og danner tilsammen identitetsmæssige demarkationslinjer?

Og her bliver det relevant at diskutere Giddens tese om 'mediated experience':

I Giddens bog beskrives 'det medierede samfund', og 'opløsningen af det lokale'; dvs. den mindskede betydning af lokalsamfundet og af lokale sammenhænge og identitetspositioner. På grund af medierne bliver sammenligningsparametrene globale og valgmulighederne omspænder hele kloden. 'Mediated experience' – er måden hvorpå et globaliseret medie univers giver den enkelte 'syn' for de ufattelige mange måder og muligheder at leve på kloden over, når hele verden bliver den enkeltes referenceramme. (Og dette, kan man sige, var jo netop tilfældet for den nobelprisdømmende ingeniør, hvis aspirationer og sammenligningsgrundlag er global i videste forstand). Men den pointe jeg gerne vil understrege her, er at for operatørerne synes den væsentligste sammenligning derimod, i høj grad, om end ikke udelukkende, at være vældig lokal, bundet til det arbejdsrum, hvori deres kroppe befinder sig. Den arbejdsrelaterede identitet som jeg i dette kapitel har skrevet frem, skabes i netop denne fabrikshal i denne virksomhed. Den metarefleksion Giddens taler om, den selviagttagende spørgen til 'hvem er jeg?', udfoldes netop her, i denne meget lokale sammenhæng.

For operatørerne i dette kapitel, er 'verden' ikke den identitetsmæssige sammenligningsramme, virksomheden er. I relation til Giddens begreb om 'mediated experience' kunne man rejse spørgsmålet om, hvorvidt det forhold, at folk ser film og fjernsyn fra mange steder i verden, nødvendigvis betyder, at de også udvælger dette globale 'blik' til deres personlige referenceramme?²⁸

Men når dette er sagt, kunne man – og med rette – indvende, om jeg, når jeg i dette kapitel, skriver 'selvrefleksiv identitet', overhovedet taler om det samme som Giddens? I denne analyse – og i afhandlingen som sådan – er der jo netop kun tale om én kontekst i operatørernes liv, nemlig deres arbejde. Og det tilmed i en bestemt periode. Der er altså, i forhold til deres liv som sådan, tale om en ret så væsentlig afgrænsning i både tid og rum. Jeg har ikke interviewet folk systematisk om deres privatliv. Så selvom jeg kender noget til dette område også, og ved hvem som blev skilt, fik børn, byggede huse, og hvem som blev alvorlig syg, i den næsten treårige periode, jeg fulgte virksomheden i, er det en type af information, som jeg hverken

²⁸ Adskillige antropologiske studier har indgående beskæftiget sig med analysen af hvordan folk lokalt modtager og 'indoptager' internationale medier som film og tv og én konklusion synes fælles: man kan ikke på forhånd udsige hvordan et internationalt medie bruges, fortolkes og gøres meningsfuldt i forskellige lokale sammenhænge. Dette må udforskes og forstås, ikke antages som 'givet' på forhånd. At vi lever i en globaliseret verden, udraderer ikke betydningen og tyngden af lokale sammenhænge, heller ikke i spørgsmålet omkring skabelsen af identitet, se bl.a. studierne i Hughes-Freeland 1997

har indsamlet systematisk eller analyseret på. Og den identitetsmæssige narrative *sammenhæng* henover tilværelsens forskellige kontekster og tidsmæssige perioder, som jo er et af Giddens hovedærender, og som han mener det senmoderne individ pålægges at skabe på reflekterende og selviagttagende vis – den har ikke optaget mig hverken i mit feltarbejde eller i disse analyser. Alligevel mener jeg man på baggrund af de her fremlagte analyser, kan rejse diskussionen af følgende relevante spørgsmål: Også på de felter, som ikke inddrages i denne afhandling – familieliv, parforhold, forælderrolle, økonomi, krop/sygdom/sundhed osv. – kunne man måske forestille sig, at folk identitetsmæssigt indplacerede sig selv i et landskab af en slags, hvorover de lavede et kort – med andre ord, at der ligesom vi har set det her, foregår en *udvælgelse* af en referenceramme og en skabelsen af identitetsmæssige landkort, hvor kun visse forskelle er udvalgt til at 'gøre en forskel' og at denne udvælgelse sker efter en række translationspræmisser (og altså ikke fuldstændig vilkårligt mellem al 'tilstedeværende information' -). Jo mere jeg har arbejdet med disse analyser jo mere forekommer det mig, at forestillingen om den identitetsmæssige narrativt konstruerede sammenhæng hen over *hele* spektret af kontekster som folk deltager i og som udgør deres liv, forbliver en påstand i Giddens værk som, synes postuleret, snarere end demonstreret. I stedet kunne jeg snarere forestille mig en lang række af forskellige identitetslandkort, som hver især var relevante for forskellige 'landskaber' (parforhold, arbejdsliv, familieliv, venskabsrelationer, økonomi, kropspleje, sundhed osv.) og som ikke nødvendigvis var i harmoni eller overensstemmelse med hinanden (eller behøvede at være det). Men alle landkort var reflektivt konstitueret ud fra en grundlæggende og selviagttagende sammenligningen med 'udvalgte andre' som individet skilte sig ud fra.

Dette er altså et teoretisk forslag som kombinerer Giddens teori om selvrefleksiv identitetsskabelse med en række principper fra Batesons erkendelsestænkning og som indebærer en ide om en dannelse af identitetsmæssige landkort bygget op omkring sammenligning, udvælgelse af forskelle, translationspræmisser, og en derigennem skabelse af 'forskelle som gør en forskel' som tilsammen danner mentale identitetsmæssige demarkationslinjer.

En yderligere udvikling af dette teoretiske forslag kunne måske udvikles til et selvstændigt forskningsprojekt²⁹, men det er her på tide at jeg vender tilbage til de spørgsmål, som er denne afhandlings grundspørgsmål for at anskueliggøre overfor

²⁹ som blandt andet skulle undersøge om ikke lignende ideer fandtes indenfor feltet af 'kognitiv antropologi'

læseren, hvilket bidrag ideen om identitetslandkort, gør til besvarelsen af netop disse spørgsmål.

Afrunding – Analysernes bidrag til eksisterende viden

Et af de overordnede mål med afhandlingen er at udforske, spørgsmålet om *hvad det indebærer at være ufaglært fabriksarbejder i et videnssamfund og i en vidensintensiv højteknologisk produktion?*

Og i denne afhandling at udforske *det aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer.*

I disse to analyse kapitler har jeg fremlagt en udforskning af spørgsmålet om hvorvidt og ikke mindst *hvordan det aftayloriserede fabriksgulv åbner for muligheder for selvrefleksive identitetskonstruktioner og for identitetsmæssige valg.* Og lad mig her vende mig mod afhandlingens titel *'De uvidende og de udviklingsparate – Identitet som mulighed og restriktion blandt fabriksarbejdere på det aftayloriserede fabriksgulv'* og forsøge at forklare, hvorledes de fremlagte analyser opsummeres i denne overskrift: Analysekapitlerne viste en opdeling af fabriksarbejderne mellem hvad man kunne kalde *'de udviklingsparate'* og *'de uvidende'*, i den forstand at de sidstnævnte ikke griber ud efter og måske ikke ønsker den viden, udvikling, læring som det aftayloriserede fabriksgulv tilbyder. *Det aftayloriserede fabriksgulv er en identitetsmulighed for nogle, ikke for alle.* Nogle ønsker dens udviklingsmuligheder, andre er, om ikke uvidende i forhold til disse muligheder, så indifferente.

Dette billede bekræftes af andre studier af fabriksarbejde og organiske organiseringsformer. I disse studier er *'selvstyrende grupper'* det arbejdsorganisatoriske udfald af en overordnet aftaylorisering, og analysen af fabriksarbejdernes reaktioner på denne nye gruppeorienterede arbejds måde understøtter på mange måder de data som her er blevet fremlagt. Hos både Vøxted 2005, Tanggaard Andersen 2003 og Visholm 2005 kan man læse, hvordan nogle fabriksarbejdere griber det nye ansvar med entusiasme, mens andre ser påholdende eller uinteresserede til. Lad mig give et par eksempler:

I artiklen *'Hvem styrer selvstyrende grupper?'* konkluderer Søren Vøxted på baggrund af sine studier af selvstyrende arbejdsgrupper i industrien, at *'motivation og forudsætninger for deltagelse i grupperne varierer betydeligt'* (2005:13). Dette forhold, giver ifølge Vøxted, anledning til opkomsten af informelle leder som altså

er fabriksarbejdere som påtager sig lederroller, men uden formel organisatorisk ledelsesmæssig autoritet, hvilket igen giver anledning til en række forskelligartede problematikker (se Voxted 2005 for en yderligere udfoldelse).

Sten Visholm (2005) fremskriver, hvordan man på den virksomhed som udgør hans case, i forbindelse med en selvstyrende gruppe taler om 'de stærke' og 'de svage medarbejdere'. De stærke er blandt andet dem som er engagerede, som påtager sig roller som koordinatore eller kvalitetsansvarlige og som kæmper for, at gruppen skal samles og bestemme, når der er noget, der skal afgøres eller ordnes. Blandt fabriksarbejderne selv mener man, at der 'altid vil være nogen, der ikke er særligt interesserede i medstyr (selvstyrende gruppeaktiviteter) og som ikke tør stå op og sige noget i gruppen' (38) Som Sten Visholm understreger: 'Det kræver noget at blive en aktiv deltager i medstyrkonceptet. Man skal overvinde sin angst, finde sin egen autoritet' (37). Præcis som det kræver noget af fabriksarbejderne på Qutex at udnytte og udvikle de arbejdsmæssige lærings- og udfordringsmuligheder som virksomheden er et rum for.

Og som analyserne har vist, og som det her bekræftes af andre studier af fabriksarbejdere under nye arbejdsorganiseringsformer, så er det ikke alle operatører som ønsker eller interesserer sig for disse muligheder.

Visholm understreger dog, at der i hans case er eksempler på, at 'svage' medarbejdere er blevet 'stærke', at nogle har fået en koordinatorrolle eller andet og har vist sig at vokse med opgaven (38). Lignende eksempler findes i min empiri og det er således vigtigt at understrege, at disse billeder af fabriksarbejders forskellighed ikke er statiske.

Men det som her er min primære pointe, er at forsøge at fremhæve, hvorvidt denne afhandling efter de fremlagte analyser, synes at lægge noget til de i forvejen eksisterende studier:

De empiriske observationer som er blevet fremlagt i disse to kapitler bekræftes altså at andre studier, men ingen af disse studier viser (eller interessere sig for) hvorledes denne forskellighed muliggør en reflektiv identitetsdannelse efter et mentalt landkort, hvor netop disse forskelle tilsammen udgør den centrale demarkationslinje for skabelsen af identitet. Dette er altså en del af denne afhandlings bidrag til en overordnet forståelse af sammenhængen mellem identitetsdannelse, fabriksarbejde og aftayloriseringen af den danske industriproduktion. Det som ikke diskuteres i den eksisterende litteratur – og som den Batesonske ide om identitetslandkort synliggør - er, at det netop er fordi, at aftayloriseringens muligheder ikke gribes af *alle*, at den muliggør en arbejdsrelateret reflektiv identitetsskabelse for *nogle*.

Og dette giver anledning til en yderligere refleksion i forhold til afhandlingens indledende diskussion af såvel Zygmunt Bauman og Peter Vallas. En refleksion som søger at perspektiverer det her beskrevne bidrag ud fra en mere overordnet samfundsmæssig betragtning.

Det aftayloriserede fabriksgulv som senmoderne identitetsscene

En del af den indledende baggrund for afhandlingens spørgsmål, er som nævnt sociologiske iagttagelser af arbejdsmarkedet og den højteknologiske industriproduktion (Bauman 1998, Vallas 2001). Iagttagelser som udsiger at fabriksarbejdere i kedelige rutinejobs gøres perifere og inferiøre i forhold til en overordnet samfundsmæssig udvikling hen imod et 'forbrugeræstetisk' krav om oplevelser, udfordring og personlig udvikling og intensitet i arbejdslivet (Bauman 1998) - og at samme fabriksarbejdere kastes som uvidende og irrationelle i forhold til den stadig mere vidensintensive og højteknologiske industriproduktion hvor de, som ufaglærte, tjener deres udkomme.

Analyserne indtil nu viser tydeligvis, at dette ikke er rigtigt (og dette underbygges af andre fabriksstudier). Alligevel forekommer både Bauman og Vallas teser interessante i betydningen relevante - også for forståelsen af identitet blandt disse fabriksarbejdere. For det kunne se ud som at deres opdeling mellem på den ene side oplevelsesorienterede vidensarbejdere (med en 'forbrugsoptik' på arbejde) eller som i Vallas eksempel ingeniører som ser sig selv som repræsentanter for viden, rationalitet og udvikling, *gentager sig* på fabriksgulvet, men altså indenfor det felt som Vallas og Bauman kaster som *udenfor*. Det er operatørerne imellem, at denne distinktion gentages og reproduceres. Det er blandt selve de fabriksarbejdere som Bauman mener tabes i periferien af et samfund som skifter til forbrugsæstetik – at en hang til oplevelser i forbindelse med arbejdet finder sted. Både Alice og værkføreren Caroline siger netop at 'de ikke vil kede sig' (- når de går på arbejde). Og hvad viden og uvidenhed angår, er det operatører som om andre operatører sige: 'Der er jo nogen her, som ikke interesserer sig for at vide mere', - 'der er dem som helst vil stå ved den samme maskine'. Pointen er, at sådan er udsigerne ikke selv og deres selvbillede kan kun skabes i netop denne sammenligning og få dem til at fremstå som vidende, videbegærlige, udviklingsmodne og modige.

Mit forslag er derfor følgende: selve det forhold at industrien i Danmark ikke er tayloristisk, men skiller sig ud ved sine mange eksperimenter med arbejdsorganisering som selvstyrende grupper og uddelegering af ansvar til

operatører betyder *ikke* at dichotomien uddannet/u-uddannet vidende/uvidende, moderne/perifer forsvinder, men *at den reproduceres på selve fabriksgulvet*. Fabriksgulvet, er med andre ord, blevet en scene hvor det senmoderne videnssamfunds nye identitetsfigurer kan udspilles. Fabriksgulvet er ikke 'udenfor' i betydningen tabt bagud af samfundsudviklingen – det har snarere gestaltet sig som en ny scene for udfoldelsen af senmodernitetens dilemmaer (og kampe) omkring identitet, viden og indstilling til arbejde.

Og lad mig kort her vende tilbage til diskussionen fra forrige kapitel af Bauman og den protestantiske arbejdsetiks skæbne i senmoderne samfund. Her foreslog jeg, for at opsummere, følgende: 'måske er folk som arbejder ikke bare oplevelseshungrende forbrugere som har kastet den weberianske arbejdsetik fra sig, men en ny slags calvinister med en arbejdsetik, hvor flittigheden og foretagsomheden nu ikke bare gælder den ydre synlige produktion, men også bestræbelsen på hele tiden at udvikle, investere i, og få afkast af, det *indre* talent- og mulighedspotentiale'.

Og efter dette kapitel vil jeg tilføje følgende: i det tilfælde at man kan tale om en ny og en traditionel type af calvinisme (optaget af en hhv. indre og ydre foretagsomhed) findes begge former altså på danske fabriksgulve; ja, selve kampen om at udvikle sig fra det ene til det andet – eller at undgå det - synes i disse år, at finde sted netop her.

Og dermed kan man, mener jeg, karakterisere det aftayloriserede fabriksgulv som en i sandhed *senmoderne identitetsscene*.

Denne pointe vil blive yderligere belyst og udfoldet i de følgende kapitler, hvor jeg vender mig imod kollektive identitetsformer blandt operatørerne. Som det vil vise sig, er der flere lag i de *identitetsforestillinger*, som opføres og udfoldes på denne scene.

Kapitel 10

Teori

Kollektiv identitet i organisationer - Introduktion til social identitets teori

'The important role that identification with the workgroup, organization, and professions, as well as those that emanate from people's socio-demographic background, may play in organizational behaviour has yet to be articulated fully' (Hogg/Terry 2000:135).

Som beskrevet indledningsvis forsøger jeg i denne afhandling at afsøge og udforske, hvad det identitetsmæssigt set indebærer at være fabriksarbejder i et videnssamfund set i lyset af aftaylorisering af danske fabriksgulve. Jeg har formuleret denne udforskning som *en udforsknings af det aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer - og i denne forbindelse en undersøgelse af forholdet mellem individuelle og kollektive identitetsformer.*

Med dette kapitel er jeg nået til undersøgelsen af kollektive identitetsformer. Anthony Giddens skriver følgende om kollektive identiteter: 'Emancipated from tradition, identity has lost its unquestionable ascribed attachment to social status. It is up to the individual him - or herself to pursue and obtain a self-identity, thus limiting the strength of a 'collective 'we' on the individual identity (Giddens 1991). Og generelt findes der i den sociologiske litteratur som giver sig af med at diagnosticere den senmoderne samfundstilstand en understregning af de mange måder, hvorpå individualiseringen generelt har fortrængt kollektive tilhørsformer og fællesskaber (for en generel diskussion se f.eks. Ulrich Beck og Beck-Gernsheims bog 'Individualization' 2001).

Men under mit feltarbejde forekom det mig ganske indlysende at også kollektive former for identitet spillede en væsentlig rolle blandt disse fabriksarbejdere (en indsigt som understreges af andre studier, særlig Tangaard Andersen 2003, 2004).

Og at det var væsentligt også at udforske og søge at forstå de kollektive aspekter af identitetsforhold blandt folk som arbejder i industrien som ufaglærte.

Jeg skal altså i de følgende kapitler vender mig imod udforskningen af, hvordan operatørerne på Qutex danner fælles identitetsformer eller 'Os-grupper'. Men denne udforskning vil ikke ske uden anvendelse af en teoretisk optik. I analysen af kollektive identitetsformer har jeg valgt at tage udgangspunkt i Social Identitets Teori.

Som nævnt i metodologidelen har jeg valgt i denne afhandling at anvende og udfordre *forskellige* teoretiske tilgange til identitet og lade de empiriske undersøgelser bliver ledsaget af en række metateoretiske overvejelser omkring mulighederne (og begrænsningerne) i en sådan multipel teoritilgang til identitetsanalyser.

Ud fra ideen om virkelig at skulle udsøge forskellige teoretisk tilgange og gøre en vis dyd ud af denne forskellighed, forekom det interessant at søge at bringe vitterligt forskellige teoriperspektiver i spil.

Social Identitets Teori baserer sig oprindeligt på en meget klassisk socialpsykologisk tilgang til identitet og adskiller sig på denne måde fra de mere konstruktivistiske og post-strukturalistiske epistemologier som karakteriserer Giddens, Bateson og Judith Butlers værker. Jeg skal vende tilbage til dette forhold, men her understreger, hvad der i mine øjne i særdeleshed er væsentlig i mit valg af SIT, som teorifelt i denne afhandling:

Der findes indenfor SIT et helt grundlæggende fokus på *sammenligning* og på menneskers dannelse af kollektive gruppebaserede identitetsformer på baggrund af – og ud fra – en sammenligning med grupper, som de er forskellige fra (såkaldte 'OS-grupper og Dem-grupper'). Denne tænkning harmonerer fint med den batesonske optik fremlagt i det foregående kapitel om 'identitetslandkort' og dermed skabes der mulighed for på mere metateoretisk niveau, at føre 'meningsgivende samtaler' analyserne imellem. En anden – og måske endnu mere væsentlig – grund til at vælge SIT er følgende: gennem mit analysearbejde med et centralt begrebspar fra SIT – nemlig OS-grupper/Dem-grupper - blev det mig klart, at operatørerne i Qutex fremtaler *ingeniørerne* som en central Dem-gruppe. De selv samme mennesker (ingeniørerne) som de udviklings-orienterede operatører værdsætter og længes efter at arbejde sammen med (og som de danner individuelle selvrefleksive identitetsformer i relation til, som i udtrykket 'jeg er en af dem med ingeniørsamarbejde) - disse mennesker bliver i operatørernes skabelse af *kollektive* identitetsformer til den gruppe man i fællesskab tager afstand fra, beklager sig over – og gør grin med. I denne dobbelthed ligger der en helt central pointe i

udforskningen af gåden om fabriksarbejde og identitet. En gåde som det bliver muligt at nærme sig gennem den teoretiske optik som SIT tilbyder. Men når det er sagt, findes der også en essentialistisk ontologi omkring identitet indenfor SIT feltet; en essentialisme som er svær at forene med denne afhandlings overordnede mere konstruktivistiske epistemologi. Derfor indeholder dette kapitel også en mere kritisk diskussion af SIT, fulgt af en klargøring af hvilke SIT elementer jeg anvender, og hvilke jeg vælger fra.

Social Identitets Teori

Det kapitel som nu følger, indeholder en introduktion til grundlæggende tænkemåder indenfor feltet af Social Identitets Teori, samt en kritisk diskussion af Social Identitets Teori (SIT).

Frøet til Social Identitets Teori lagdes i et social-psykologisk laboratorium i England i 1971 af den polskfødte psykolog Henri Tajfel. Tajfel krediteres bredt med at være den forsker som har grundlagt Social Identitets Teori (Halsam 2001, Hatch/Schultz 2004, Hogg/Terry 2000), og det var på baggrund af hans første forsøg at den teoretiske udvikling som blandt andet afstedkom selve begrebet 'social identitet' og begrebsparret in-group/out-group (Os-gruppen og Dem-gruppen) fandt sted. Jeg benytter mig i denne gennemgang dels af originale tekster af Tajfel selv (1971(1982)) og hans senere vigtige samarbejdspartner, J.C. Turner, (Tajfel/Turner 1979), men jeg gør også udstrakt brug af Haslams bog 'Psychology in organizations: The social identity approach' (2001) som bredt introducerer både SIT og dets anvendelsen indenfor organisationsanalyse. Jeg gør også brug af artiklen 'Social Identity and Self-categorization processes in organizational contexts' (publiceret i 'Academy of Management', 2000) af forfatterne Michael Hogg og Deborah Terry. Og til denne artikel skal jeg nu vende mig:

Organisationer som netværk af grupper

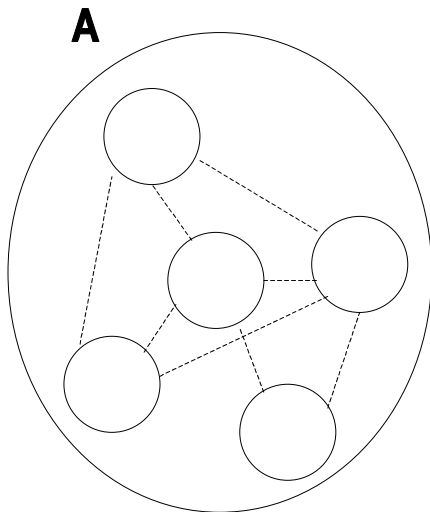
Med artiklen 'Social Identity and Self-categorization processes in organizational contexts' (publiceret i 'Academy of Management', 2000) ønsker forfatterne Michael Hogg og Deborah Terry at fokusere på forholdet mellem social identitets teori og forståelsen af menneskers adfærd i organisationer. I artiklen opsummerer de dels den hidtidige forskning på området, dels udpeger de nye perspektiver. Indledningsvis beskriver de følgende centrale forestilling som de fortæller har bred tilslutning indenfor feltet af SIT inspirerede organisationsforskere³⁰. Forestillingen,

³⁰ de henviser bl.a. til Turner 1982, Turner, Hogg, Oakes, Reicher og Wetherell 1987, se Hogg/Terry 2000

handler om organisationer forstået som 'samlinger af grupper': 'Organisations are internally structured groups, that are located in complex networks of intergroup relations' (ibid.:121). Organisationer består altså, ifølge denne opfattelse af grupper (eller 'Vi'er) som er forbundet med hinanden i komplekse netværk af relationer som folder sig ud mellem grupperne. Det præciseres i artiklen yderligere på denne måde:

'We consider organizations to be groups, units or divisions within organizations to be groups, professions or socio-demographic categories that are distributed across organizations to be groups, and so forth – all with different social identities and group prototypes' (Hogg/Terry 2000:122). En organisation udgør altså i sig selv en 'gruppe' med en særegen kollektiv identitet; men inden i organisationen findes der andre mindre grupper, så som afdelinger, arbejdsgrupper, professioner og etniske grupper som også har deres kollektive identitet, deres 'Vi'er'. Og disse grupper er altså forbundet med hinanden via relationer på kryds og tværs af organisationen (ibid.:122). Denne, på mange måder relativ enkel ide, har jeg valgt at illustrere med følgende figur³¹:

Figur 2a. Kollektiv identitet i organisationer: Gruppe-relationsmodellen

Figuren her illustrerer tilgangen til kollektiv identitet i organisationer sådan som den udtrykkes af Hogg og Terry (2000). Den store cirkel er selve organisationen, og de små cirkler er grupper inden i organisationen, mens stregerne som forbinder dem er relationerne imellem dem.

³¹ Dette er kun 'halvdelen' af figuren, længere nede i teksten bliver den udvidet med endnu en cirkel.

Om individets relation til sin kollektive identitet, eller sin deltagelse i et fælles 'Vi', er Hogg og Terry fuldt loyale overfor SIT tænkningens grundlæggere Henri Tajfel. De citerer et klassisk Tajfel citat fra 1972, hvori det hedder, at 'individets tilhørsforhold til en kollektiv identitet er baseret på 'the individual's knowledge that he belongs to certain social groups together with some emotional and value significance to him of this groups membership' (1972:292). Men kollektiv identitet dannes ikke alene ved individers kognitive og emotionelle omfavnelser af et fællesskab. Det handler, stadig ifølge klassisk SIT tænkning, på meget grundlæggende vis om forholdet *mellem* grupper. Hogg og Terry citerer den anden 'founding father' indenfor SIT, J.C. Turner, for følgende centrale udsagn: 'Social identity rests on intergroup social comparisons that seek to confirm or to establish ingroup-favouring evaluative distinctiveness between ingroup and outgroup, motivated by an underlying need for self-esteem' (Turner, 1975 citeret i Hogg/Terry 2000:123).

Og lad mig uddybe indholdet i dette citat: Begreberne 'in-group' og 'out-group' er et helt centralt begrebspar indenfor SIT, som jeg i denne afhandling har valgt at oversætte til dansk med udtrykkene 'Os-gruppen og Dem-gruppen'. Begrebsparret afspejler den forestilling at mennesker danner deres selvbilleder – både på det individuelle og kollektive plan – gennem sammenligninger med andre. På det individuelle niveau sammenligner vi os med andre mennesker for at nå en forestilling om os selv. På kollektivt niveau sammenligner vi den gruppe, vi selv er en del af, med andre grupper. Og – helt banalt – har vi et temmelig grundlæggende behov for at disse sammenligninger, hvad enten de angår vores person eller den gruppe vi tilhører, falder ud til vores fordel (Tajfel 1979, Turner 1982, Aslam 2001). Jeg skal vende tilbage til forestillingen om 'det grundlæggende behov' og diskutere denne essentialistiske tendens som findes indenfor SIT. Men her ønsker jeg i første omgang at tydeliggøre, hvordan SIT tænkningen også kunne siges at harmonere med den batesonske optik, som jeg fremlagde i forrige kapitel. Også indenfor SIT findes en understrengning af det forhold omkring 'identitet' (– i betydningen, 'hvad noget eller nogen *er*') som man finder hos Bateson og de Saussure og som jeg tidligere har været inde på. Lad mig her kort genkalde denne diskussion og knytte den sammen med Social Identitets Teori:

Hos både de Saussure og Bateson finder vi den ide, at 'alt' hvad vi som perciperende sprogbrugende væsner er i stand til at erfare i verden (inklusive os selv), fremtræder for os, som netop det 'det er', idet vi (ofte ubevidst og per automatik) registrerer og sammenligner det med noget andet, som det netop ikke er. Batesons, i denne afhandling ofte citerede, udsagn: 'What gets on the map is

'difference' er netop et udsagn om, at intet (hverken ting, mennesker eller grupper) kan blive genkendelig(e) som 'noget' uden gennem en sammenligning med 'noget andet', som det adskiller og udskiller sig fra. Dét der 'er,' hos både de Saussure og Bateson, er 'systemer af forskelle' af enten sproglig eller informationsmæssig karakter (se i øvrigt afsnittet om videnskabsteori). Og som det forrige kapitel forsøgte at vise, kan også selvrefleksive individuelle identitetsformer anskues som udtryk for sammenligninger efter særlige parametre; en 'udvælgelse af forskelle som gør en (identitetsmæssig) forskel'.

Og i forlængelse heraf, kunne man sige, at dét, som disse socialpsykologiske tænkere indenfor SIT feltet her har fat i, er en påpegning af de evigt pågående sociale sammenligninger og mere eller mindre subtile konkurrencer, som vi, både som individer og gruppemedlemmer bestandigt engagerer os i. Ud af denne interesse for "menneskets sammenlignende natur", vokser begrebsparret Os-grupper og Dem-grupper (in-groups and out-groups). Dette begrebspar indeholder en forestilling om at en gruppe først får en selvstændig identitet som gruppe (som 'Os'), idet dens medlemmer sammenligner sig selv med andre grupper ('Dem'). En teoretisk forestilling som stemmer fint overens med Batesons mere erkendelsesteoretiske spekulationer.

Denne måde at betragte tingene på gav også god mening i forhold til mine empiriske data fra virksomheden Qutex. Bestandige sammenligninger og konkurrencebetingede relationer prægede det sociale liv i virksomheden, sådan som det formentlig gør det i de fleste organisationer. Det var ikke svært at få øje på forskellige gruppers bestræbelser på at få både de mere symbolske sammenligninger, såvel som de reelle konkurrencer til at falde ud til deres egen fordel: operatørerne i kaffestuen som spejlede deres egen fornuft og praktiske sans i sammenligninger med ingeniørernes verdensfjerne, teoretiske (og upraktiske) tilgang til tingene; produktionschefen så offervilligheden hos de ansatte i hans egen afdeling (operatørernes ikke mindst) sat i relief til de ansatte i udviklingsafdelingens 'forkælede og egoistiske' holdninger, (ingeniørerne) og direktøren var i sin tale til den årlige julefrokost optaget af at udsøge sig eksterne 'sammenlignings-virksomheder' i organisationens omgivelser, (konkurrenter, andre datterselskaber i koncernen) i forhold til hvilke, at Qutex – trods alt – klarede sig en lille smule bedre.

Sammenligningerne og den relativt konstituerede kollektive identitet synes i organisationen at være et allestedsnærværende fænomen. Også blandt de fabriksarbejdere som udgør denne afhandlings omdrejningspunkt.

Lad mig nu nævne endnu en central SIT ide, som udvider den ovenfor præsenterede model yderligere.

The salient out-group - den udvalgte 'Dem-gruppe'

Bevidstheden om at have (eller være) en kollektiv identitet (et 'Vi') opstår altså ifølge SIT i symbolske sammenligninger og i direkte konkurrence relationer (Aslam 2001), men for enhver given gruppe findes en mere eller mindre bred vifte af potentielle grupper at sammenligne sig med. Ifølge SIT inspirerede organisationsforskere er det kun en enkelt gruppe ad gangen som udvælges som den såkaldte 'salient out-group', altså 'den udvalgte sammenligningsgruppe' (eller Dem-gruppe) (Hogg/Terry 2000). Man kunne med Bateson sige, at den udvalgte sammenligningsgruppe er 'the difference which makes a difference'.

Hogg og Terry giver således en række eksempler på, hvorledes vedvarende forandringer i en kollektiv selv-opfattelse kan opstå, hvis den relevante 'sammenligningsgruppe' forandres over tid. Hvis for eksempel katolikker gradvis begynder at definere sig selv, ikke i modsætning til protestanter, men i modsætning til muslimer. Eller hvis en bilproducent sammenligner sig med en computer software producent og ikke en anden bilproducent (Hogg/Terry 2000:124). Og de understreger endvidere, at 'such changes are transitory in that they are tied to whatever outgroup is salient in the immediate social contexts' (ibid.). Eksempelvis kan et psykologinstitut opleve en kontekstuel forandring i deres selv-definition, når det sammenligner sig selv med en handelshøjskole frem for med et historieinstitut (ibid.:124). Sådan som jeg forstår dette - både generelt og i forhold til min egen empiri - handler det om at en ny sammenligningsgruppe vil trække andre sider frem hos dem som foretager sammenligningerne. Når operatørerne i visse sammenhænge udvælger sig virksomhedens tillidsmænd som sammenlignings-gruppe, opstår et spejl hvori det er operatørernes selvforståelse som 'hårdarbejdende, pålidelige og loyale' som træder frem (hvilket altså ikke var kvaliteter som de mente deres tillidsmænd besad i nævneværdigt omfang, se de følgende analysekapitler). Men når operatørerne i målerummet fremtaler *ingeniørerne* som sammenligningsgruppe er det elementer som praktisk sans, fornuft og tilregnelighed som 'trækkes frem' i operatørernes egen selv-forståelse. Dette er i sig selv en væsentlig pointe i afhandlingens konklusion, men den skal ikke opholde mig her. Lad mig her understrege, hvordan denne SIT tænkning synes at have visse træk til fælles med de identitetslandkort, som jeg i forrige kapitel stillede som teoretisk forslag: SIT feltet, sådan som jeg har læst det, synes ikke præget af en videre sprogfilosofisk interesse

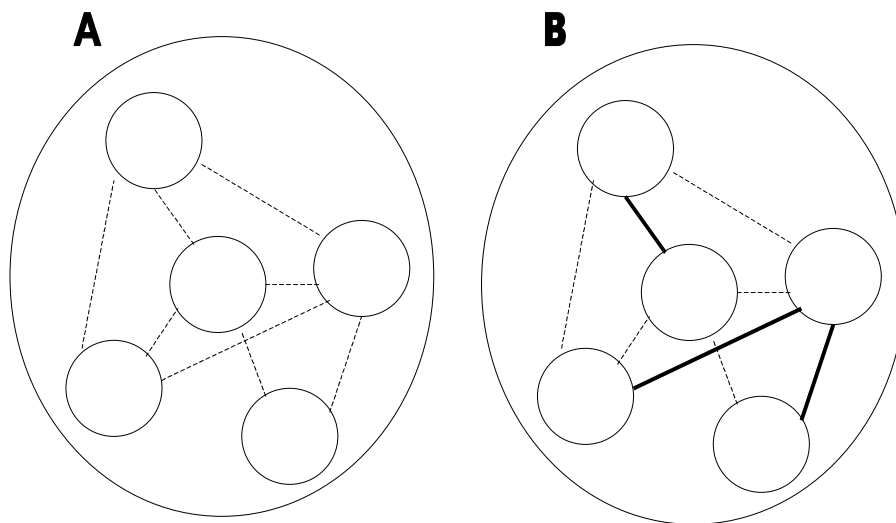
(se bl.a. Widdicombe 1998 for en sådan kritik), alligevel, mener jeg, findes der en slags slægtskab med den Saussure-inspirerede meningsteori og dens udsagn om, at det ikke er i relationen til verden at ordene (og sproget som sådan) bliver meningsfuld, men i ordenes *indbyrdes relation til hinanden*. 'En kat bliver noget andet, når den sammenlignes med en tiger, end når den sammenlignes med et barn' ('Das ding an sich' figurere aldrig', som Bateson siger det – 'vi kan kun kende katte og alt muligt andet, gennem kattens forskellighed fra noget andet').

Og Hogg og Terry er, kunne man mene, i tråd med en sådan indsigt, når de konkluderer deres beskrivelser med følgende udsagn:

'Thus, social identity is dynamic. It is responsive, in type and content, to intergroup dimensions of immediate comparative contexts (124').

For at indfange følgende dynamiske aspekt kan den ovenfor viste 'gruppe-relationsmodel' udvides på følgende måde:

Figur 2b. Kollektiv identitet i organisationer; Gruppe-relationsmodellen

De to cirkler udgør den samme organisation, og de små cirkler udgør grupper i organisationen, mens stregerne imellem dem er relationer (A). Men af alle de potentielle relationer er det kun nogle enkelte som er relationer mellem 'udvalgte sammenligningsgrupper', og i (B) er disse udvalgte relationer markeret. Hvilke relationer som udvælges og konstituerer den gældende sammenligningsgruppe (Dem-gruppen) skifter og hermed skifter også indholdet i selvforståelsen indenfor de enkelte grupper.

Haslam understreger idenne forbindelse følgende ligeledes vigtige arv fra 'forfaderen' Henry Tajfel: 'Tajfel formulated two important hypotheses. he suggested that as behaviour became defined in intergroup terms, members of an ingroup would be more likely to react uniformly to members of the outgroup and to treat the outgroup as an undifferentiated category. Thus during conflict the 'other side' is more likely to be consensually treated as a uniform whole – as if 'we all agree that they are all the same' (Haslam 2001:34).

Dette kunne man på dansk kalde for 'favorisering af Os-gruppen på bekostning af en given Dem-gruppe' og det er en mekanisme som organisationsforskere har fundet et væld af empiriske eksempler på. Denne mekanisme er blevet sat i forbindelse med analysen af mistillid og konflikt i organisationer og det her afstedkomne behov for et 'dual identity approach', hvor man fra ledelsen side må efterstræbe af ansatte identificerer sig både med en lokal gruppeidentitet (arbejdsgruppe, afdeling, profession mv.) og med den overordnede organisatoriske identitet Ashfort/Mael 1989: 149-150, Hogg/Terry 2000:131-132). Mekanismen som altså indebærer en 'favorisering af Os-gruppen på bekostning af en given Dem-gruppe' er også blevet sat i forbindelse med fusioner, opkøb, økonomiske kriser og lønforhandlinger (se Ashfort/Mael 1989, Hogg/Terry 2000, og bl.a. Brown (1978) i Haslam s. 29-30). Haslam diskuterer på lignende vis, hvorledes en eskalerende konflikt mellem to virksomheder vil gøre de ansatte mere tilbøjelige til at se sig selv, og situationen som sådan, ud fra en kollektive identitet som 'ansatte på denne virksomhed' og ikke ud fra deres individuelle privatpersonlige perspektiv (2001:34). Han tilføjer, at vi her har at gøre med en slags selvforstærkende dynamik, fordi sociale konflikter vil gøre folk tilbøjelige til at opfatte sig selv og agere ud fra deres kollektive identitet og ikke deres individuelle – og forskelligartede – identitet, men omvendt vil selve konflikten ofte være afhængig af, at de rent faktisk gør netop dette (ibid.).

Tajfel kalder også dette fænomen for 'homogeniseringen af Dem-gruppen' og tillad mig her at fremsætte et par generelle betragtninger i forhold til denne ide, så central for Social Identitets Teori. Det forekommer det mig, at situationer, hvor Dem-gruppen opfattes som en ensartet masse måske er mest udbredt i voldelige konflikter, hvor netop fjendebilleder ofte har denne karakter. Netop 'Fjenden' er som regel 'udifferentieret ond'. Som når fundamentalistiske terrorister taler om 'Islams fjender' og mener befolkningerne i USA og Europa, eller som når mine bedsteforældre talte om 'tyskerne' under besættelsen, eller når højrepopulister taler om 'de fremmedes indtog' i vores samfund. Inden for antropologien har studier af etnicitet og (voldelig) nationalisme påpeget samme 'blinde' Os/Dem

kategoriseringsproces, som Tajfel beskriver i sin figur. Lad mig her citere Kirsten Hastrup: 'Den perverterede nationalisme, eller den kulturelle fundamentalisme, er udtryk for en abstraktion, hvor konkrete individer (naboer eller fjerne andre) afpersonaliseres og udelukkende ses som medlemmer af en fjendegruppe. Der er tale om en i dobbelt forstand kollektiv fordom; der er på den ene side et 'vi', som har rette på sin side, og som aldrig er blevet anerkendt for sin særlige mission her på Jorden og den deraf følgende storhed, og på den anden side de inferiøre andre, som pr. definition er undermennesker..' (2004:94).

Dét som Tajfel kalder for homogeniseringen af en Dem-gruppe har i menneskeheds historie haft forfærdende følger, fra koncentrationslejre til etnisk udrensning. Men også i det ublodige organisatoriske liv mener eksempelvis Hogg og Terry, at der foregår, dét som de kalder en 'social kategoriserings-proces', hvor der skabes prototyper, både for Os-gruppen og Dem-gruppen:

'Social categorizations of self and others into ingroup and outgroup accentuates the perceived similarity of the target to the relevant ingroup or outgroups prototype (cognitive features that described and prescribe attributes of the group). Targets are no longer represented as unique individuals but, rather, as embodiments of the relevant prototype (Hogg/Terry 2000:124).

Mekanismerne omkring Os-grupper og Dem-grupper er endvidere ifølge Hogg og Terry, ikke kun situationen i krisetider, men et alment træk ved kollektiv identitet. Når den kollektive identitet én gang er etableret organiserer folk deres omgivelser og deres adfærd efter disse prototyper.

'Once fully activated (as opposed to merely 'tried on') ... category specifications organize themselves as contextually relevant prototypes and are used as a basis for the perceptual accentuation of inter-group similarities and inter group differences, thereby maximizing separateness and clarity' (ibid.:125).

Men her er det på tide, at jeg klargør hvilke begreber fra SIT feltet som jeg finder nyttige og vil anvende i analytisk øjemed, og hvilken teoretisk SIT ballast som jeg ser mig nødsaget til at kaste bort.

Kritik af SIT

- Essens og Realisme

Ideerne om 'kategorisering af omverden' og 'det prototypiske indhold af kollektive identiteter' er teoretiske forestillinger som forekommer problematiske. Og lad mig her kort nævne baggrunden for de første forsøg som Tajfel foretog. Disse laboratorieforsøg udsprang af et ønske om at forstå dynamikken bag negative forhold mellem forskellige grupper i samfundet, så som etnocentrisme, racisme og

andre former for diskrimination. Helt grundlæggende handlede det om at forstå menneskers generelle tendens til at favorisere deres egen gruppe på bekostning af andre mennesker og deres grupper. Tajfel og hans kolleger havde en ide om at gruppen 'gør' noget som ikke kan forstås eller forklares ud fra enkelt-individernes perspektiv. Og det er netop 'gruppens særlige magt' eller 'effekt', som Henri Tajfel var ude efter. Men det var altså i særdeleshed gruppens negative magt, som Tajfel og hans kollegaer var interesserede i at forstå. Det var blandt andet følgende typer af spørgsmål som optog dem:

'Hvorfor ser medlemmer af én social gruppe så ofte ned på medlemmerne af en anden gruppe? Og hvad er det som får folk til at tro på, udtrykke og handle ud fra en forestilling om at deres egen gruppe er bedre end andres? (Haslam 2001:27)³².

For at undersøge denne slags spørgsmål, gik Tajfel og hans kollegaer i gang med den række af forsøg, som havde til formål at 'identificere de minimale betingelser som ville føre medlemmer af én gruppe (in-gruppen) til at diskriminere medlemmer af en anden ('out-gruppen') og favorisere medlemmer af 'in-gruppen' (Tajfel, Flament, Billig & Bundy, 1971, citeret i Haslam 2001:Ibid.). Jeg skal ikke her opholde mig længe ved detaljerne i forsøget, men det gik i enkelthed ud på først at inddele et hold skoledrenge i to helt tilfældigt inddelte grupper, og derefter at bede dem om at give alle drenge point efter en på forhånd defineret skala. Forsøget viste, at drengene favoriserede deres egen gruppe selvom denne gruppe var helt tilfældigt dannet og de ingen relation havde til den - udover den i forsøget. Ud fra denne observation udsprang Tajfels konklusion om Social Identitet:

'In essence [the theory] suggests that after being categorized in terms of a group membership, and having defined themselves in terms of that social categorization, individuals seek to achieve positive self-esteem by positively differentiating their ingroup from a comparison outgroup on some valued dimension. The quest for positive distinctiveness means that when people's sense of who they are is defined in terms of 'we' rather than 'I', they want to see 'us' as different to, and better than 'them' in order to feel good about who and what they are'(Haslam 2001:32).

Det er menneskets grundlæggende psykologiske behov for at fremstå attraktivt i egne øjne, som byder det at opskrive sin egen gruppes værdi i sammenligning med andre grupper (Dem-grupper). Dette synes at være en ontologi indenfor SIT feltet (se også Widdicombe 1998 for en lignende pointe), og en ontologi som det kan

³² Det er interessant, at dengang tankegodset fra Tajfel og Turner overførtes til studiet af organisationer, er det i management-henseende netop en dybfølt favorisering af virksomhedens 'Vi' i relation til andre virksomheder, som man fra ledelsens side er interesseret i at udvikle hos de ansatte – altså en slags organisatorisk etnocentrisme.

være lidt svært at arbejde med indenfor et mere konstruktivistisk paradigme som dét denne afhandlingen ellers bevæger sig indenfor. Problemet er måske ikke så meget postuleringen af et menneskeligt behov for positive selvbilleder, men snarere postulatene omkring *måden, hvorpå* dette essentielle behov sætter sig igennem i den i den sociale verden – herunder i organisationer. Ser man på Hogg/Terry's model for hvordan skabelsen af Dem-grupper og Os-grupper finder sted i organisationer, knytter de disse processer sammen med organisationsdiagrammets kategorier. De skriver:

'We consider organizations to be groups, units or divisions within organizations to be groups, professions or socio-demographic categories that are distributed across organizations to be groups, and so forth – all with different social identities and group prototypes' (Hogg/Terry 2000:122). En organisation består altså af grupper, så som afdelinger, arbejdsgrupper, professioner og etniske grupper som hver har deres kollektive identitet, deres 'Vi'er'. Ud fra en antropologisk betragtning er det ganske åbenlyst at folk løbende skaber fællesskaber og kollektive identitetsformer – også indenfor organisationer. Men teorien om, at dette *nødvendigvis sker på baggrund af de kategorier som de er inddelt i, altså via et organisationsdiagram*, er, som Bourdieu siger det, *at tage noget for givet, som burde udforskes og forklares* (Bourdieu 1977). Og det er her at SIT kommer til at fremstå som både essentialistisk og 'realistisk' i en mere empiricistisk forstand. I en kritik af SIT feltet skriver Sue Widdicombe således:

'It is argued that individuals are .. ascribed social categories, but over time they develop an awareness of their membership, a preference for 'my group over 'outgroups', and an emotional attachment to it...Social category membership thereby become internalized as aspects of the self-concept and hence identity has a real psychological existence; it is an intrinsic and relatively stable aspect of the self-concept...The concept is essentialist in the sense that identity is taken to be a property of individuals in society; and realist in the sense that it is assumed that there is some kind of correspondence between identity and some aspect of social reality (e.g. the real groups that make up social structures, or nations [- or organisations])' (Widdicombe 1998:193-94).

Widdicombe ender på denne baggrund med helt at afskrive SIT som ubrugelig, ja ligefrem skadelig for forskere som ønsker en ikke-essentialistisk tilgang til identitetsfænomener. Helt så radikalt vil jeg ikke afskrive SIT i denne afhandling. Jeg foreslår i stedet en mere pragmatisk tilgang, hvor jeg så at sige fravrister SIT dets anvendelig analytiske begreber, men uden at abonnere på den essentialistiske arv som også findes indenfor perspektivet.

Jeg vil i de følgende analysekapitler anvende ideen om OS-grupper og Dem-grupper og ideen om skiftende Dem-grupper som muliggør nye sammenligninger og dermed nye identitetsindhold. En ide om at identitet, også den kollektive, opstår i sammenligningens rum, og at det ikke er ligegyldigt, hvem og hvad folk sammenligner sig med, og hvornår og hvordan de gør det. En organisation udgør netop sådan et sammenligningens rum; et landskab i Batesonsk forstand, hvorover ansatte også i fællesskab kan konstruerer kort, som de indtegner sig selv på *som gruppe*. Man kan bare ikke på forhånd antage, hvordan sådanne processer finder sted, eller at de baserer sig på almenmenneskelige psykologiske behov (men mindre man altså kun ønsker blot at bekræfte sin egen indledende præmis). Men i de følgende analyser vil det forhåbentlig fremgå, hvorledes det rent faktisk *er* et vigtigt analytisk spørgsmål at undersøge, hvilke andre ansatte som operatørerne i fællesskab taler frem som Dem-grupper i relation til sig selv. Som det forhåbentlig vil blive klart, er svaret på netop dette spørgsmål helt centralt for afhandlingens videre udforskning af det aftayloriserte fabriksgulv som identitetsmæssigt mulighedsrum for fabriksarbejdere og for fabriksgulvet som scene for senmoderne identitetsforestillinger.

Kapitel 11

Analyse

Latterens fællesskab - Ingeniørerne som udvalgt Dem-gruppe

Med dette kapitel er jeg nået til undersøgelsen af *kollektive identitetsformer* på det aftayloriserede fabriksgulv. Og med inspiration fra SIT præsenterer jeg i kapitlet en analyse af kollektiv identitetsdannelse i operatørgruppen, hvori jeg forsøger at illustrere, at ingeniørerne udgør en helt central Dem-gruppe for operatørerne. Undervejs i kapitlet vender jeg tilbage de to foregående analysekapitler og til pointer og konklusioner i relation til operatørernes skabelse af selvrefleksive *individuelle* identitetsformer. For det synes at være i diskrepansen mellem individuelle og kollektive identitetsformer at nye indsigter om fabriksarbejde og identitet har mulighed for at opstå.

'Os operatører'

- på sporet af en fælles operatør-identitet

Gennem mit feltarbejde og den daglige omgang med operatørerne voksede en spirende indsigt i den række af aktiviteter som blandt disse mennesker, deres mange forskelle til trods, var med til at konstituere et fælles 'Vi'.

Operatørerne holdt eksempelvis ikke pauser på de samme tidspunkter hver dag. Det skiftede fra dag til dag, hvornår de holdt kaffe-pauser og spisepauser. Og disse skift skyldtes især, at de som indgående beskrevet tidligere, havde individuelle vagtskemaer. Ingen mødte ind eller gik samtidig. Alle havde hver deres selvvalgte tider. Men dette betød så, rent socialt, at tidspunktet for pauser, potentielt var til forhandling hver dag. Det 'at holde pause' blev derfor også til et område, hvor sociale relationer blev betydningsfulde, for folk stod og holdt øje med hinanden ved maskinerne: 'Hvem går først hen i kaffestuen og sætter sig?' Og 'hvem følger efter?'

Og i hovedreglen var det sådan, at der lige pludselig synes at starte en 'lemming effekt', hvor alle med ét forlod maskinerne og strømmede ind i kaffestuen (med undtagelse af My og Hong som blev stående). Med antropologen Edward Scheifflins udtryk, kan man sige, at disse subtile 'pausesignaler' synes at have en *performativ* karakter, som en type adfærd, 'som på en mere i øjenfaldende måde løbende skabte social betydning' i arbejdsdagens løb (Scheifflin citeret i Sjørsløv 2007:18). For denne bevægelse fra fabriksgulvet til kaffestuen var ikke bare en flok menneskers fysiske bevægelse fra et rum til et andet. Det indebar også en social bevægelse, et skift i kontekst og kulturel tematik; det var en bevægelse i retning af den aktive skabelse af et 'Os'.

Og lad mig her med det samme introducere en central pointe som vil blive uddybet i kapitlets løb:

I kaffestuen oplevede jeg igen og igen, hvordan operatørerne, når de sad sammen her underholdt hinanden med historier om ingeniørerne, brokkede sig over dem eller forenes i latter over dem. Kaffestuen synes at være stedet, hvor operatørerne ikke bare slappede af og underholdt hinanden, men også var *forenede* i projektet om at fremtale ingeniørerne som en gruppe af besværlige eller lattervækkende mennesker, som have travlt med at skabe problemer for 'Os', operatører. Lad mig give en række eksempler:

Ingeniørerne som Dem-gruppe

Ude på fabriksgulvet taler Thi og My med Jette, (lederen af aftenholdet). Det er noget med nogle grænseværdier som er blevet lavet om. Ingen af dem forstår, hvad det er, de skal måle.

Thi: - Men er alt det som vi allerede har målt, så forkert?

My: - Skal det hele så måles om?

Jette: - Lad os se hvad der står i mailen.

Jette går hen og tjekker mailen igen, og ryster på hovedet. – Jeg fatter ikke, hvad de ingeniører har gang i. Det er den stik modsatte melding af dén de sendte ud i morges. Jeg troede, at de havde sagt at FT-værdierne altid lå fast, men nu skriver de ... jeg fatter det sgu ikke. Vil de have, at vi 'flyder' værdierne og selv sætter grænserne ind. Vi bliver nødt til at vide, hvad fanden de mener. Ellers står vi bare og måler fejl og skal lave det hele om igen.

Hun går ind i værkførerkontoret.

- Caroline, hvad sker der oppe på ingeniørgangen? Jeg forstår ikke den mail, og My er bange for at hun har stået og målt fejl hele dagen. Har du set den sidste mail fra Hans-Christian?

Caroline har set den. Faktisk har hun i flere timer været i gang med at finde de ansvarlige ingeniører og opklare præcis, hvilke ændringer det er de vil have lavet, og fra hvilket tidspunkt disse ændringer burde have været gældende (og hvor meget der således skal måles om). Men Jette går ind i kaffestuen og sætter sig. Der sidder allerede en del andre operatører. Hun er irriteret:

- Her tror man, man skal have en stille og rolig vagt, og så skal vi måske stå og måle alt det om, som I andre allerede har målt. Typisk ingeniører! Hvorfor kan de ikke bare melde ud i god tid i forvejen, når de har ændringer

- Du kender jo ingeniører!

Det er Uffe som siger det, og Susanne skyder ind:

- Du havde vel ikke ventet, at de også skulle tænke sig om. Nu skal du ikke forlange for meget.

Salome bryder ind over fra hjørnet: - Det er derfor jeg helst vil arbejde i weekenden. Der er ingen værkførere og ingen ingeniører!

Muhammed indskyder: - Ved I hvorfor der skal tre ingeniører til at skifte en pære? Der skal én til at holde pæren og to til at dreje ham som holder pæren rundt.

Alice, Susanne og Hansen griner, men Susanne tilføjer; - Den er gammel, Mu!

- Så kom selv med en ny!

Og sådan fortsætter snakken i kaffestuen om ingeniører og andre plager. Ude ved maskinerne står My og måler videre.

Den sarkastiske holdning til ingeniørerne som 'plageånder og problemmagere' som operatørerne ofte udviste, når de var sammen, var naturligvis ikke grebet ud af den blå luft. Reelle samarbejdsproblemer fandtes i operatør-ingeniør relationen. Lad mig her citere uddrag fra en lang samtale jeg havde med sikkerhedsmanden, Ove, som både illustrerer en række konkrete samarbejdsproblemer, men også giver et indblik i de måder hvorpå ingeniørerne opstår som Dem-gruppe og kaster et spejlbillede tilbage til 'folk-på-gulvet' og fortæller dem, hvem de er.

Jeg taler med Ove, virksomhedens sikkerhedsmand. Det er formiddag og vi sidder i kaffestuen. Der er stille, kun nogle få operatører står ude i målerummet spredt rundt omkring ved forskellige opstillinger. Af en eller anden grund kører radioen ikke. Den plejer ellers at sende popmusik, quizzer og giro413 udover målerummet dagen igennem. Men i dag er der kun den stille brummen fra maskinerne. Novembersol falder i striber ind gennem vinduerne. Ove ryger og jeg drikker kaffe, og tager notater uafbrudt, mens han taler.

Ove er 'en af de gamle' Han har været på virksomheden i sytten år. Hans bror har været der i tyve. Hans kone arbejdede der også en overgang. Han begyndte som operatør, senere blev han forfremmet til værkfører. I dag er han virksomhedens sikkerhedsmand. Bag ved os på operatørernes opslagstavle hænger et avisudklip, hvor nogle af virksomhedens ingeniører, heriblandt en kvinde, viser en ny opfindelse frem. Ove peger over skulderen:

- Ja, de har sgu nogle imponerende hoveder, nogle af dem. Hende dér – hun er englænder. Hun har en doktorgrad i fysik, det var hende som var hjernen bag det mikro-modul, som de opfandt her. Det må man fandeme tage hatten af for!

Ove taler videre om virksomhedens dygtige ingeniører. Men så siger han:

- Men man kan sige meget om ingeniørerne - det største problem er sgu, at de er argument-resistente.

- Argument-resistente?

- Ja, de er resistente overfor argumenter. Altså, det vil sige, ikke dem alle sammen. Nogle af dem er ok. Men mange af dem - de er sgu resistente.

- Kan du give et eksempel?

- Hvor mange vil du have?

- Start med ét

- Dengang jeg var værkfører over i 'centrifugen' (en afdelingen i produktionsafdelingen), så havde de lavet en ny maskine som skulle tage imod modulerne, når de var blevet 'slynget' (en del af den teknologiske proces). Men den maskine var kæmpestor og den fyldte hele lokalet. Og så tænkte jeg, at når den går ned – for nye maskiner går altid ned i starten, indtil de er kørt rigtigt ind – så standser den for hele produktionen, for så kan vi ikke få modulerne ud af centrifugen. Og hvis vi ikke kan få modulerne ud, så blev vi nødt til at standse centrifugen. Så jeg sagde altså til denne her ingeniør - Clevin hedder han - at vi bliver nødt til at have plads til at kunne håndtere modulerne manuelt, hvis modtagingsmaskinen går ned.

- Den går ikke ned, sagde han.

- Alle maskiner går ned på et tidspunkt. Især helt nye maskiner, sagde jeg.

- Så sætter vi Ib (elektrikeren) til at lave den, sagde han.

- Men hvis Ib er flere dage om at lave den – så står centrifugen stille i al den tid.

- Ja, men det sker ikke. Den maskine går ikke i stykker.

Ove ryster på hovedet.

- Og det skete? spørger jeg

- Selvfølgelig skete det. Centrifugen lå død i næsten fem dage, for det var selvfølgelig skidesvært at få fat i de reservedele som Ib skulle bruge, og det kunne

jeg jo godt have fortalt Clevin, - hvis han ellers ville have hørt på det. Det er det, jeg mener: der er nogle af dem, de lytter ikke til de praktiske erfaringer, som vi andre har. Nogle af dem - det er ligesom de lever i en rent teoretisk verden, ikke. De tror, at hvis det virker i teorien, så virker det også i virkeligheden.

Han tænder en ny smøg. – Så skal du høre den bedste. Det er ikke så lang tid siden. Som sikkerhedsmand står jeg jo for arbejdsmiljøvurderinger og den slags. Og så havde vi en dame ude fra arbejdsmiljøtilsynet som skulle tjekke om alt var i orden. Jeg gik rundt sammen med en ingeniør og viste hende fabrikken. Det var fint nok. Men så pludselig får hun øje på nogle rør som løber oppe under loftet, og hvor coatingen løber ud ('coating' er en slags flydende plastic som sprøjtes på ydersiden af modulerne). Så spørger hun ingeniøren:

- Er der brud på coatingsystemet et eller andet sted?*
- Nej, siger han. – Det er designet til at være fuldstændig lukket.*
- Men hvorfor flyder der så noget ud?*
- Det gør der heller ikke. Det er designet som et lukket system.*
- Men hvor kommer det dér så fra?*
- Det ved jeg ikke. Det er som sagt et lukket system.*

Ove ryster på hovedet. – Så han mente altså, at det var os andre, som gik rundt og smurte coating udenpå rørene. Damen blev stiktosset og for tilbage og skrev en lang rapport og så fik vi alle mulige påbud. Det er det, jeg mener med, at det er ligesom om de lever i deres egen verden.

Over slukker sin cigaret og fortsætter:

- Men det værste, det er når de behandler folk her på gulvet dårligt. Når de ikke har respekt for den del af arbejdet, som foregår her. Jeg har set mange eksempler på det i min tid som værkfører. Men heldigvis så er der nogle, som for eksempel Gunnar dér – han peger ud i målerummet, hvor en høj ranglet mand går gennem lokalet med brillerne oppe i panden – han er god nok. Han deler altid ud af sin viden og tager én med på råd. Og så kan han tage en joke. Man kan altid få ham med på galejen. Mange af de andre, de har sgu ikke nogen humor. Eller også har de bare en anden humor end mig. - Du har været oppe i 'Mausolæet' ikke?

Ove peger op mod loftet.

- Du mener ingeniørgangen ovenpå?*
- Ja. Der er jo tavst som i graven. Tænk, sådan en hel dag, hvor der slet ikke bliver sagt noget. Jeg ville kede mig ihjel.*

Men der er ikke længere tavst i kaffestuen, for operatørerne skal holde pause og de myldrer ind, mens de spørger Ove, om han er blevet fyret og er holdt op med at arbejde siden han sidder i kaffestuen og snakker hele dagen.

- Måske er han bare blevet tillidsmand, siger Muhammed, og mens de andre griner, går jeg ind i værkførerkontoret ved siden af, og skriver mine notater ud.

Næste dag er der en ny kaffepause. Jeg sidder og sludrer med Alice og Susanne, da Ove stikker hovedet ind og siger til mig:

- Husk nu der er audiens hos Et-fingerSvendsen i eftermiddag!

Jeg er ikke helt med, og bliver nødt til at spørge, og det viser sig, at 'Et-finger-Svendsen' er den ingeniør som Ove havde lavet en aftale med for mig i eftermiddag.

- Hvorfor hedder han Et-finger-Svendsen?

Ove går helt ind kaffestuen for at fortælle historien:

- Det hedder han, fordi han mangler en finger. Og den finger har han selv klippet af.

- Hvad?

Ove løfter øjenbrynene og ser alvorligt på mig. – Du må forstå, at selvom Svendsen utvivlsomt er en meget dygtig ingeniør, stod han ikke forrest i køen da Gud delte praktisk sans ud.

De andre operatører som har sat sig rundt omkring ved bordene begynder at grine.

- Og en dag da Svendsen skulle klippe sit græs hjemme i sin have, sad der græs fast i græsslåmaskinen. Men det ordnede Svendsen. Han stak simpelthen bare hånden ned i maskinen og fjernede græsset. Maskinen, som han ikke havde synes, det var nødvendigt at slukke for, fjernede så til gengæld Svendsens finger. Og så stod de lige.

Ved siden af mig er Susanne ved at dø af grin og bryder ud i et:

- Åh ingeniører!

- Ja, bare de ikke kom rendende hele tiden, siger Alice.

- Ja, de skal holde sig oppe hos sig selv!

Det er Hansen som siger det, og Muhammed fortsætter:

- Vi sætter en bom op! Så kan de ikke komme ned til os!

- Ja, og så tager vi bompunge!

Der er almen moro, mens ideen om bompunge udvikles.

Når jeg læser min empiri med en SIT optik bliver det tydeligt for mig, hvordan jeg under mit feltarbejde igen og igen oplever jeg, hvordan operatørerne fortæller historier om ingeniørerne, brokker sig over dem eller forenes i latter over dem. Ingeniørerne synes at være en Dem-gruppe som altid er klar til at blive aktiveret. Og i latteren eller den fælles beklagen sig over 'Dem' samles operatørgruppen i et

'Os'. Eller man kan sige, at ud af både latteren og beklagelserne vokser et 'Os'. Kaffestuen et centralt sted, for det er her mange af samtalerne mellem operatørerne finder sted, og det er her mange af vittighederne bliver fortalt. Men det er ikke det eneste 'sted'.

'Vi' er dem som ler

Lad mig giv endnu et eksempel på ingeniørernes funktion som Dem-gruppe for operatørerne og folk i produktionsafdelingen mere generelt.

Eksemplet er fra et møde i 'Lean time' projektgruppen. Forinden er det måske nødvendigt at introducere Lean time filosofien ultra kort. 'Lean time' er et japansk udviklet koncept for optimering og rationalisering af produktionsprocesser som gennem de sidste tyve år har vundet indpas i fremstillingsvirksomheder overalt i verden. Det går i sin kerne ud på at 'trimme' produktionen for fejl og spildtid, således, at tiden fra ordren indløber til den fejlfri vare modtages af kunden er så kort som overhovedet muligt. Grundprincipper er bl.a. 'at eliminere ventetid', 'maksimere produktets flow-hastighed gennem virksomheden', og at gøre det vha. aktiv inddragelse af de arbejdere som har med fremstillingsprocessen at gøre. På Qutex har de med succes gennemført et Lean time projekt i den afdeling som fremstiller 'mikro-moduler'. Nu er turen kommet til resten af produktionsafdelingen, jeg deltager i ét af de første møder i dette projekt:

Jeg følges med Alice over til mødelokalet, som ligger i en anden bygning. Hun er operatør fra målerummet og er blevet udpeget til at deltage i projektet. Det er hun glad for, men også lidt bekymret: - Det er jo slet ikke sikkert, at man kan få nogle gode ideer. Eller at man tør sige dem – altså i dén forsamling.

Forsamlingen, som hun hentyder til, er de andre deltagere i projektet. Det er værktøjer, teknikere, operatører, ingeniører, samt folk fra logistikafdelingen. De sidstnævnte leder møderne og står for projektet. Der er tyve mennesker i alt.

Mødet går i gang og der er en lidt underlig stemning. Deltagerne siger meget lidt. Alice som ellers taler meget, siger ingenting og det gør de andre operatører heller ikke.

Så beder logistikchefen alle deltagere om at komme med eksempler på ventetid og flaskehalse fra deres respektive afdelinger. Folk ser lidt tøvende rundt på hinanden og stemningen som sådan bærer præg af dét, man kunne kalde en vis 'social usikkerhed': forhold som plejer at ligge fast flyder, for det vanlige hierarki og den vanlige arbejdsdeling er midlertidig suspenderet. Det er meningen at alle – operatører, teknikere ingeniører og logistikeksperter - sammen og på lige fod skal

spille ind med deres erfaringer og gode ideer. De sædvanlige hierarkiske spilleregler er på denne måde sat ud af spil og en tøven spores rundt om bordet. Men så tager en værkfører tager ordet. Han har haft en oplevelse, som han gerne vil dele:

- Altså, som nogen af Jer ved, så laver vi nede i vores afdeling fem-punkts-scanninger af alle modulerne. Og de scanninger er enormt tidskrævende. Så derfor spørger jeg denne her tekniker, hvorfor laver vi egentlig de her fem-punkts-scanninger? Hvem er det egentlig som bruger dem? Så spurgte han, hvorfor jeg ville vide det? Og jeg svarede, at det var fordi jeg var med i det her Lean time projekt, og vi har brug for informationen. Så sagde han, at vi behøvede ikke vide alt i dén gruppe - og så blev han grov. Og så blev jeg grov.

Der er ingen, som siger noget rundt om bordet. Folk ser usikkert på hinanden, værkføreren fortsætter:

- Men så blødte han lidt op og fortalte, at de var cirka to personer i hele virksomheden, som brugte de scanninger til noget. Så denne her ingeniør, han..

Her bliver han straks afbrudt af Mikkel, teknikeren fra målerummet, som udbryder:

- Var det en ingeniør?

- Selvfølgelig var det en ingeniør

- Du sagde, det var en tekniker. Så kan jeg sgu da bedre forstå det.

Rundt om bordet begynder en masse deltagere at grine, heriblandt Alice og alle de andre operatører.

En anden værkfører siger: - Det var altså en ingeniør. Det forklarer jo alt. Nu er vi med igen.

Stemningen er lettet og mødet fortsætter. Lidt efter går folk i grupper for at lave lister over ventetid og flaskehalse i deres egne afdelinger.

I en situation, præget af social usikkerhed og tøven, er der pludselig denne befriende latter. Den gode gamle velkendte latter over en ingeniør, som opfører sig tåbeligt. Alle dem som griner er med ét slag forenet; med ét ved de igen, hvem de er: 'vi er dem som griner af ingeniørerne'. Det er selvsagt ikke alle rundt om bordet som griner. Det er ikke logistikeksperterne og det er ikke ingeniørerne fra udviklingsafdelingen. Men det er alle de tilstedeværende ansatte fra produktionen. Det 'Os' som således her aktiveres inkluderer altså ikke kun operatørerne, men også teknikere og værkførere. Og tillad mig at understrege denne pointe: de forskelle som ellers i andre situationer gør, ikke mindst, operatører og værkfører til forskellige grupper med forskellige interesser, forsvinder i relationen til den

gruppe, ingeniørerne, som når den opstår som 'the salient out-group', ('den gældende Dem-gruppe', se teori del) forener de andre, deres forskelle til trods.

Individuelle og kollektive identitetsformer blandt operatørerne

Lad mig på dette sted vende tilbage konklusioner fra de foregående analysekapitler, hvor jeg med udgangspunkt i Anthony Giddens teori om senmodernitet og selvrefleksiv identitetsskabelse beskrev og fremanalyserede individuelle og arbejdsrelaterede identitetsformer blandt operatørerne. I disse kapitler konkluderede jeg blandt andet, at der blandt operatørerne findes en gruppe som opsøger udviklende arbejdsopgaver og det såkaldte 'ingeniørsamarbejde' og som synes, at danner identitet omkring det. Med teoretisk inspiration fra Batesons erkendelsesteoretiske diskussion af kortet og landskabet, foreslog jeg en teoretisk ide om 'identitetslandkort'. Jeg foreslog endvidere, at på disse identitetslandkort, kan de udvalgte 'forskelle som gør en forskel' beskrives som positioner mellem '*afveksling/gentagelse*', '*udfordring/forudsigelighed*', '*mod/frygt*', '*ønske om udvikling/ønske om tryghed*'.

Jeg satte ydermere denne identitetsanalyse i forbindelse med arbejdsmæssige organiseringsformer i målerummet og Qutex som sådan. Her var min pointe, at dét ansvar som er blevet lagt ud til operatørgruppen som sådan for selv at koordinere en række arbejdsopgaver imellem sig, ikke gribes ligeligt af alle. Ansvar er blevet grebet af dem som *ønsker* den viden og den overordnede forståelse som gør én i stand til at træffe beslutninger; eksempelvis om hvordan man skal prioritere den rækkefølge et sæt moduler skal måles i. Det samme gælder de muligheder for ingeniørsamarbejde som målerummet åbner op for i sin egenskab af 'krydsfelt mellem produktions- og udviklingsafdeling'³³, hvor løbende udviklingsopgaver fra udviklingsafdelingens ingeniører 'krydser' arbejdet forbundet med at nå de ugentlige produktionsmål fastlagt af produktionschefen. Den adhocristiske organisering af denne del af arbejdet, betyder at dem som har initiativet – er dem som får opgaverne. Blandingen af mekaniske og organiske organiseringsformer i målerummet (og virksomheden som sådan) (Burns 1963) giver nogle særlige identitetsmæssige muligheder, og betyder, at nogle operatører står ved samme maskine og måler moduler efter produktionsplanen, mens andre løser opgaver præget af en langt mindre grad af standardisering og forudsigelighed.

³³ se figur i det empiriske kapitel 'Virksomheden og dens ansatte'

I dette kapitel ser vi derimod, hvordan operatørerne i kaffestuen i hinandens selskab, ikke bare slappede mellem arbejdsopgaverne, men også er *forenet* i projektet om ivrigt at fremtale en fælles identitet som transcenderede deres arbejdsmæssige forskellighed. *Ingeniørerne, som nogen altså undgik og andre fandt den største arbejdsglæde sammen med, blev her talt frem som en gruppe af besværlige eller lattervækkende mennesker, som have travlt med at skabe problemer for 'Os', operatører.* Og særlig væsentligt forekommer det mig, at i denne særlige fællesskabsproducerende aktivitet, deltog med lige stor iver Susanne, Jette, Lene og Alice, som var operatører med meget ingeniør-samarbejde, som Muhammed, Henrik og Uffe, som var operatører uden dette tvetydige privilegium. I latteren eller den fælles beklagen sig over 'Dem' samles operatørgruppen i et 'Os'. Man kan sige, at ud af både latteren og beklagelserne voksede et 'Os'. Og det var mit indtryk, at i bidragene til det fælles grin forsvandt den forskellighed, som fandtes på så mange andre områder. Her var folk ikke længere forskellige operatører med forskellige ansvarsområder, forskellige grader af indsigt og viden og meget forskellige ønsker til deres arbejdsliv: - i kaffestuen var de – når vittighederne fløj gennem lokalet – 'dem som lo af ingeniørerne'.

Det vi altså gennem denne analyse får blik for er følgende: de selv samme mennesker (ingeniørerne) som de udviklings-orienterede operatører værdsætter og længes efter at arbejde sammen med (og som de danner individuelle selvrefleksive identitetsformer i relation til, som i udtrykket 'jeg er en af dem med ingeniørsamarbejde) - disse mennesker bliver i operatørernes skabelse af *kollektive* identitetsformer til den gruppe man i fællesskab *tager afstand fra*, beklager sig over – og gør grin med. Skabelsen af den fælles identitet, 'Os operatører', synes at handle om at *transcendere* netop de identitetsmæssige forskelligheder som det aftayloriserede fabriksgulv tilbyder.

Og lad mig inden jeg går videre med betragtninger i denne retning, fortælle at også andre studier af fabriksarbejde synes at have bemærket et lignende eller beslægtet fænomen. Tanggaard Andersen har eksempelvis en diskussion af kvindelige fabriksarbejderes solidaritetsformer og bemærker en udbredt tendens i disse fællesskaber mod at være ekstremt lighedsorienterede. En ensliggørelse og en direkte intolerance overfor forskellighed karakteriserer disse solidaritetsformer (Tanggaard Andersen 2004). Også Sten Visholm taler ud fra en mere psykologisk vinkel om fabriksarbejdere i selvstyrende grupper som splittet mellem 'jantelov og personlig udvikling'. Han konstaterer, at misundelse er en ting som ikke synes at kunne rummes indenfor disse grupper, og at arbejdere som har en mere fremtrædende rolle i gruppernes arbejdsliv gør alt, hvad de kan for ikke at blive

opfattet som 'selvbestaltede værkførere', hvilket er en meget uønsket position som potentielt kan bringe den enkelte i fare for at blive udskrevet af fællesskabet (Visholm 2005).

Overordnet set, peger altså også disse studier på, at fabriksarbejdernes fællesskaber synes at opstå gennem en underspilling af forskellighed. Men det som jeg gerne vil tilføje her er diskussionen af *hvilke forskelle* det er, som underspilles og hvad det er disse fælles identitetsformer blandt fabriksarbejdere, her altså operatørerne i Qutex, kunne tænkes at handle om i en dybere fortolkningssammenhæng.

Lad mig her vende tilbage til konklusionerne fra de forrige analysekapitler:

De forskelle som underspilles er præcis de forskelle som disse analyser viser at operatørerne (eller nogle af dem) skaber identitet omkring. Det er forskellene mellem 'de uvidende' og 'de udviklingsparate'. Det er de oppositionspar som trådte frem som demarkationslinjer på de udviklingsorienterede operatørernes identitetslandkort: nemlig 'afveksling/gentagelse', 'udfordring/forudsigelighed', 'mod/frygt', 'ønske om udvikling/ønske om tryghed' - og meget af dette altså udtrykt i ønsket om at have 'ingeniørsamarbejde'. For de udviklingsorienterede operatører er ingeniørerne en gruppe som de i deres individuelle arbejdsliv rigtig gerne vil samarbejde med – og en gruppe som de i deres sociale liv med kollegaerne rigtig gerne vil gøre grin med. Og denne dobbelthed udtrykker, tror jeg, mere end blot en psykologisk frygt for at blive udstødt af gruppen, selvom en sådan frygt formentlig også er tilstede. Den udtrykker, tror jeg, en grundlæggende og central ambivalens. En ambivalens som omhandler operatørernes position som ufaglærte arbejdere i et videnssamfund og som har meget at gøre med dét, jeg i et tidligere kapitel kaldte for 'det aftayloriserede fabriksgulv som en *senmoderne identitetsscene*'. For ét er, hvad man ser sig selv som – noget andet er hvad man bliver set som; Ét er hvem, man gerne vil være - noget andet er, hvem man for lov til at være.

Jeg omtalte fabriksgulvet som en senmoderne identitetsscene, - nu vil jeg vende mig mod de 'forestillinger', som opføres på denne scene. Forestillinger som blandt andet handler om identitet og hvem man, som operatør, for lov til at være.

Kapitel 12

Analyse

Ritualiserede fornærmelser - Metakommunikation på fabriksgulvet

I dette kapitel videreudbygger jeg konklusionerne fra de foregående analysekapitler. Jeg går nærmere ind i 'Latterens Fællesskab' og den sprogtone og humor som er udbredt i produktionsafdelingen. Som forrige kapitel viste, består latterens fællesskab blandt andet i det fælles grin over ingeniørerne som Dem-gruppe (i SIT forstand). I dette kapitel søger jeg at uddybe denne forståelse ved at gå tættere på denne latters anatomi; de rammer hvorunder den opstår og produceres. Kapitlet er viet til en forståelse af et fænomen, som jeg, inspireret af Goffman (1981)³⁴ har valgt at kalde 'ritualiserede fornærmelser'. Ritualiserede fornærmelser er en samtaleform som operatørerne ynder at vende mod deres yndlings Dem-gruppe, ingeniørerne. På overfladen ligner det sarkastiske vittigheder, og morsomme bemærkninger som operatørerne i veloplagt stil river af sig i deres møder med ingeniørerne arbejdsdagen igennem. Men min intention i dette og særlig det følgende analyse kapitel, er at vise at disse ritualiserede fornærmelser, ved hjælp af Batesons teori om rammer og metakommunikation, kan åbnes for en fortolkning på et dybere niveau. De udgør et 'svar' på en udtalt, men immervæk tilstedeværende og stærkt nedladende *identitetsdom* over operatørerne som gruppe. Dette 'svar' har form af en fornærmelse.

Men jeg foregriber begivenhedernes gang. Mit ærende i første omgang at beskrive 'ritualiserede fornærmelser' som fænomen i operatørernes dagligdag. Og at knytte dette empiriske fænomen til Batesons teori om rammer, kommunikation og metakommunikation. (Bateson 1973). Kapitlet indeholder således først en empirisk introduktion, og dernæst en teoretisk redegørelse for Batesons tanker, som afslutningsvis 'sendes tilbage' til empirien og fabriksgulvet igen.

³⁴ Goffman taler om 'hverdagslivets ritualkarakter' (1981)

Ritualiserede fornærmelser

'At fornærme hinanden' var et vigtigt element i operatørernes indbyrdes omgangsform. Havde jeg foretaget en decideret kulturanalyse, ville jeg formentlig have beskrevet ritualiserede fornærmelser som et væsentligt omdrejningspunkt i operatørernes fælles kultur. Og lad mig for at introducere begynde dette afsnit med at bede læseren tænke tilbage på en tidligere beskrivelse fra Qutex. 'Tilbageblikket' gælder min første rundtur med Berit Jansen (informationsmedarbejderen) i virksomheden, hvor hun forvildede sig ind på centrifuge-mændenes territorium og for vild. Her var der nogle skabslåger, som både Berit og jeg undlod at omtale, fordi de var dekoreret med nogle ret sjofle avis-udklip. Der stod for eksempel:

'Bolig-Arne slår til igen –

Afpresser unge piger med lejligheder'

'Biker-Jens viser - lille - PIK'

Allerede dengang havde jeg en fornemmelse af, at der var tale om en slags gensidig kollegial mobning (mellem hhv. 'Arne' og 'Jens'). Men efter jeg havde været et stykke tid i produktionsafdelingen blev jeg klar over, at udklippene kunne ses som udtryk for et generelt kulturfænomen. De var eksempler på det, jeg siden hen valgte at kalde 'ritualiserede fornærmelser'.

At fornærme hinanden var en integreret del af den daglige omgangstone i produktionsafdelingen. Lad mig give et par eksempler:

Værkførerkontoret

Den østasiatiske rengøringsdame, Fahin, kommer ind og begynder at tørre støv af i Oves vindueskarm under potteplanterne.

Ove: - Nu må du sgu gøre det ordentlig, Fahin! Du skal ikke rive bladene af planterne, det skal gøres med følsomhed! Det handler om at have grønne fingre, ligesom mig.

Fahin (griner): - Hvis du har grønne fingre, er det fra gift, giftgrønne.

Mens hun taler, løfter Fahin kluden.

Ove: - Hvis du slår med den klud, slår jeg igen med linealen.

Lidt efter forlader Fahin grinende kontoret. Lignende scener udspilles næsten dagligt. En anden morgen mødes Fahin for eksempel af denne kommentar: - 'Har du nu sovet over dig igen?'

Jeg blev også selv udsat for 'fornærmelserne' under mit feltarbejde:

Eksemplet her fra målerummet:

Jeg har udset mig en operatør, Henrik, som jeg gerne vil tale lidt mere med. Jeg går over imod ham, og da han får øje på mig, udbryder han:

- Åh, nej, nu kommer 'tyve spørgsmål til professoren'.

- ja, jeg tænkte, at jeg ville komme og genere dig lidt.

I virkeligheden virkede han glad for opmærksomheden, og havde en historie på hjertet, som han gerne ville fortælle.

Et andet tilsvarende lille eksempel er dette fra Kaffestuen:

Alice sidder alene i kaffestuen og holder formiddagspause, da jeg træder ind.

- Er det nu dig igen? Man har da heller aldrig fred for dig.

Jeg svarer et eller andet, men det jeg husker tydeligst er fornemmelsen af, at hun er glad for at se mig, og byder mig velkommen. Jeg sætter mig, og vi har en lang snak.

De ritualiserede fornærmelser kan optræde i forskellige sammenhænge og have forskellige funktioner. I de her nævnte eksempler fungerer de som velkomsthilsner. Det er en måde, man hilser folk på. Jeg tolkede det undertiden som en slags omvendt høflighed, som en måde at skænke folk opmærksomhed på. Dem man er ligeglade med ignorerer man, eller hilser almindeligt på med et 'hej'. At fornærme folk straks man ser dem, er at gøre noget særlig ud af dem. Det er en måde positivt at sige, 'jeg har bemærket din tilstedeværelse'. Det tog mig faktisk lidt tid at forstå dette, og indtil da, var jeg noget usikker over de konstante fornærmelser som føg gennem luften. Men blandt operatørerne selv – som generelt blandt de ansatte i produktionsafdelingen - medvirkede denne type af ritualiserede fornærmelser til bestandigt at skabe og genskabe positive sociale relationer. Der var andre typer af ritualiserede fornærmelser. Og det er disse andre typer som er mit egentlige ærende i denne afhandling og dens overordnede intention om at udforske spørgsmål omkring fabriksarbejderes identitet i et senmoderne videnssamfund som det danske.

De fornærmelser som i denne afhandling indtager en central analytisk placering, er dem , hvor 'tonen' eller 'budskabet' var mere tvetydig end i tilfældet med de her nævnte 'venskabsbyggende fornærmelser'. Det gjaldt eksempelvis de fornærmelser som blev tildelt tillidsmændene. Tillidsmændenes medlemsfinansierede 'frynsegoder' og de timelange frokost-møder de gik til i den lokale SID afdeling (blandt operatørerne slet og ret kaldet 'Afdelingen') var et ofte berørt emne i kaffestuen. Tillidsmændene havde endvidere – som de eneste blandt operatørerne - et lille

kontor udenfor produktionshallerne, nede ved receptionen. Når de selv var til stede var tillidsmændene genstand for drilleri og fornærmelser, og når de ikke var tilstede, var de genstand for sladder. Ofte overhørte jeg samtaler mellem operatørerne som denne her, som fandt sted en formiddag, hvor en flok operatører holdt pause, og talen falder på FællesHansen som netop var gået til Samarbejdsudvalgsmøde:

Muhammed: - Vi får sgu ikke en skid ud af Hansen.

Henrik: - De sidder bare nede i deres lille kontor. Det er fandme utroligt som de kan sidde i det kontor.

Alice: - De går jo også til frokost i Afdelingen, glem ikke det.

Susanne: - Nå ja, frokosterne. Store fede frokoster. Det tager sgu flere timer, hver gang.

Muhammed: - Snart begynder de at tage mad med hjem i doggy-bags.

Fælles Latter.

Generelt udtrykte operatørerne ofte utilfredshed med og hån over tillidsmændenes særlige privilegier og deres manglende arbejdsmæssige indsats. Også denne dag, hvor både FællesHansen og Ib, en tillidsmand fra Centrifugeafdelingen er til stede:

Operatørerne holder kaffepause, forskellige emner afløser hinanden, og ikke mindst den netop afholdte julefrokost diskuteres. Pludselig stikker Ib hovedet ind og henvender sig til Hansen:

Ib: - Hansen, jeg smutter lige et part timer.

Hansen: - Fint nok, Ib. Vi ses!

Alice(henvendt til Ib): - Nå, du skal nok ned i Afdelingen og spise frokost?

Ib: - Næ, jeg skal køre min bil til skrot.

Muhammed: - Han har fået en ny bil af Afdelingen!

Ib ved tydeligvis ikke, hvad han skal sige og forlader kaffestuen, mens de andre operatører stor-griner.

Der er således en 'brod' i de fornærmelser som tillidsmændene må lægge øre til. Og det er der også i de fornærmelser som ingeniørerne ser sig tvunget til at modtage fra operatørerne. Og det er denne variant af operatørernes ingeniørvittigheder, nemlig de ritualiserede fornærmelser som vendes mod netop ingeniørerne som er mit overordnede ærerende. Lad mig her give et enkelt eksempel:

(læseren bedes huske historien fortalt af Ove om ingeniøren 'Et-finger-Svendsen' som fik sin finger klippet af i en græsslåmaskine):

Et-finger-Svendsen kommer ned af ingeniørtrappen til målerummet:

Over møder ham med et: - Hvad så Svendsen? Har du klippet græs i weekenden?

Svendsen mumler et eller andet.

- Hvad snakker jeg dog om? Det er jo november. Gud ske lov, Svendsen, så slipper du for havearbejde.

Lene bryder ind:

- er der noget vi kan hjælpe dig med? Eller kom du bare forbi for at få en sludder?

- Jeg vil gerne have målt det her modul. Det skal måles på TX'en. Jeg har en liste med grænseværdier, som det skal måles efter.

Jeg vil i dette kapitel søge med teoretisk hjælp fra Bateson, at undersøge, hvad der egentlig synes at ske i interaktioner som denne, og hvad der egentlig 'siges'. De ritualiserede fornærmelser er nemlig den type af kommunikation som muliggør at man siger flere – og modstridende – ting samtidig.

Men lad mig her introducere det teoretiske landskab som ovenstående betragtninger har hentet deres inspiration (og vokabularium) fra, og som jeg bygger videre på i dette og det følgende kapitel. Nedenstående teoretiske afsnit giver altså et mindre læsemæssigt afbræk fra fortællingen om 'fornærmelserne i målerummet', men sigtet er at vende tilbage, endnu bedre rustet til at forstå, hvad disse allestedsnærværende fornærmelser synes at dreje sig om.

Rammer og Metakommunikation

- Gregory Bateson

I det følgende vil jeg introducere Batesons teoretiske ideer om rammer, kommunikation og metakommunikation. Jeg trækker i denne fremstilling overvejende grad på Batesons essay 'A Theory of Play and Fantasy' (1973) og i nogen grad på essayet 'Form, Substance and Difference' (1973).

Om verbal kommunikation skriver Bateson følgende:

'Human verbal communication can operate and always does operate at many contrasting levels of abstraction. These range in two directions from the seemingly *denotive level* ('The cat is on the mat'). One range or set of these more abstract levels includes those explicit or implicit messages where the subject of discourse is the language. We will call these *meta-linguistic* (for example, the verbal sound, 'cat' stands for any member of such and such classes of objects', or 'the word' cat' has no fur and cannot scratch'). The other set of levels of abstraction we will call *meta-communicative* (e.g., 'My telling you where to find the cat was friendly', or

'this is play'). In these, the subject of discourse is the relationship between the speakers' (Bateson 1973: 150, min understregning).

Bateson sonderer altså her mellem kommunikation på tre niveauer: a) det denotative niveau (udpegende eller betegnende)³⁵, det meta-lingvistiske og det metakommunikative. Det er i særdeleshed det sidste niveau, som optager mig i denne afhandling. Men lad mig for god ordens skyld kort gøre rede for de to andre også.

Hvad det denotative niveau angår er Bateson her involveret i en helt grundlæggende erkendelsesfilosofisk diskussion, nemlig forholdet mellem sproget og verden (se også afsnittet om videnskabsteori). Bateson skriver:

'..the fact that a message, of whatever kind, does not consist of those objects which it denotes ('The word cat cannot scratch us). Rather, language bears to the objects which it denotes a relationship comparable to that which a map bears to a territory. Denotative communication as it occurs at the human level is only possible after the evolution of a complex set of metalinguistic (but not verbalized) rules which govern how words and sentences shall be related to objects and events' (153).

Med andre ord, at vi overhovedet kan bruge sproget til at 'tale om' forhold i vores omverden, er kun muligt for vi som art - over tid og gennem komplekse evolutionære processer - har udviklet et højst kompliceret sæt af metalingvistiske regler som styrer hvorledes ord og sætninger skal relateres til genstande og begivenheder. Der er ikke nogen naturlighed forbundet med, hvorledes ordene forbinder sig til de genstande som de betegner. Dette forhold er, som de Sausurre sagde det, arbitrært. Lovmæssigheden, eller reglerne om man vil, findes i ordenes indbyrdes relation til hinanden, altså blandt andet på grammatikkens niveau (det metalingvistiske niveau).

Men hvorfor er Bateson overhovedet interesseret i dette område?

Det er han, fordi han er interesseret i såvel dyr som menneskers kommunikative evolution, og i nærværende essay, i særdeleshed i den evolution, som førte fra det han kalder 'mood-signs' til 'signals'.

Optaget af biologi og evolution skriver Bateson, at en meget vigtig fase i udviklingen af kommunikation var da organismer (såvel dyr som forhistoriske mennesker) blev i stand til at erkende tegn som signaler og ikke at reagere på dem med automatrefleks. Det tidspunkt i evolutionen, hvor individet indser, at 'other

³⁵ Jeg vil her holde fast i udtrykket 'denotativt', selvom det er en måske ikke helt skøn fordanskning af det engelske udtryk: men det er, finder jeg, mere præcist end de danske muligheder.

individuals signals and its own signals are only signals, which can be trusted, distrusted, falsified, denied, amplified, corrected and so forth' (151). 'Not only the characteristically human invention of language can then follow, but also all the complexities of empathy, identification, projection and so on. And with these come the possibility of communicating at the multiplicity of levels of abstraction mentioned above' (152).

Bateson beskriver indlevende, hvordan han under arbejdet med sin kommunikationsteori, blandt andet fik en store aha-oplevelse i en zoologisk have i San Francisco, hvor han observerede abeunger som sloges for sjov. Det gik op for Bateson, skriver han, at det, at de legede, kunne kun foregå, såfremt dyrene var i stand til at mestre et niveau af metakommunikation; i.e. at de kunne udveksle signaler som bar beskeden 'dette er leg' (152).

'The next step was the examination of the message 'This is play', and the realization that thus message contains those elements which necessarily generate a paradox of the Russellian of Epidemides type – a negative statement containing an implicit negative meta-statement. Expanded, the statement 'This is play' looks something like this: 'These actions in which we now engage do not denote what those actions *for which they stand* would denote'(152).

I fortsættelse heraf skriver Bateson om abernes leg, at 'the playful nip denotes the bite, but it does not denote what would be denoted by the bite' (153). Og på lignende vis, kan man sige om 'den rituelle fornærmelse', at den indikerer (er tegn for) den rigtige fornærmelse, men den indikerer ikke dét, som ville have været indikeret af den rigtige fornærmelse' (nemlig skænderi, fjendskab og kamp).

Bateson fortsætter sin teori om evolutionen af den særlige menneskelige kommunikationsform med følgende uddybning: som tegn referer 'leg' til andre tilstande af 'ikke-leg' (154). Og som fænomener som er beslægtede med legen nævner Bateson både trusslen og forræderiet, spillet og ritualet. Om trusslen, som både findes hos dyr og mennesker, skriver Bateson: 'The clenched fist of threat is different from the punch, but it refers to a possible future (but at present non-existent) punch' (154). Bateson nævner endvidere, spil og hasardspil som har deres rødder i en kombination af trussel og leg. Alt i alt er det et felt, hvor '*the discrimination is drawn, but not completely, between denotative action and that which is to be denoted*'(154). Altså, hvor det som adfærden normalt betyder, ikke er det den betyder i netop denne situation.

Og lad mig her opholde mig, ved hvad Bateson siger om *ritualet*, for ikke mindst dette bliver relevant for min senere analyse. Som eksempel på hvorledes ritualet også kan ses som en del af dette felt, bruger Bateson antropologen Radcliffe-

Browns beskrivelser fra folket på Andaman Øernes fredsritualer: 'Peace is concluded after each side has been given ceremonial freedom to strike the other. This example, however, also illustrates the labile nature of the frame 'This is play', or 'This is ritual'. The discrimination between map and territory is always liable to be mistaken for the 'real blows of combat'. In this event, the peace-making ceremony becomes a battle' (Radcliffe-Brown 1922 diskuteret i Bateson 1973).

Paradokset, det dobbelte og ofte tvetydige udsagn er altid nærværende i legen, fantasien, ritualet og kunsten. Og på dette sted, fører diskussionen af legen og ritualet Bateson frem over til diskussionen af 'rammer' og det beslægtede begreb om 'kontekst', som han understreger begge er 'psykologiske' begreber³⁶.

'We assume that the psychological frame has some degree of real existence. In many instances, the frame is consciously recognized and even represented, in vocabulary ('play', 'movies', 'interview', 'job', 'language', etc.).

Psykologiske rammer er eksklusive; ved at inkludere visse informationer (eller meningsfulde handlinger) indenfor rammen, bliver visse andre budskaber og handlinger ekskluderet... Psykologiske rammer er inklusive; ved at ekskludere visse beskeder bliver andre budskaber inkluderet (ibid.:160).

Bateson giver dette pædagogiske og ofte citerede eksempel:

'The frame around a picture, if we consider this frame as a message intended to order or organize the perception of the viewer, says, 'Attend to what is within and do not attend to what is outside'. Figure and ground, as these terms are used by gestalt psychologists, are not symmetrically related as are the set and non-set of set theory. Perception of the ground must be positively inhibited and perception of the figure (in this case the picture) must be positively enhanced' (160).

Bateson skriver videre, at psykologiske rammer er relateret til præmisser, (præcis som relationen mellem kortet og landskabet, som jeg tidligere har været inde på).

'The picture frame tells the viewer that he is not to use the same sort of thinking in interpreting the picture that he might use in interpreting the wallpaper outside the frame....The frame itself becomes part of the premise system. Either, as in the case of play frame, the frame is involved in the in the evaluation of the messages which it contains, or the frame merely assists the mind in understanding the contained messages by reminding the thinker that these messages are mutually relevant and the messages outside the frame may be ignored (161)

³⁶ For en nutidig læser forekommer Batesons insisteren på begrebet 'psykologisk' i denne forbindelse lidt forvirrende. Jeg ser det som en understregning af, at der er tale om *kognitive* forhold og foreslår læsere, der ligesom jeg, forvirres lidt at udtrykket psykologiske, at erstatte dette med kognitive.

Derfor, skriver Bateson, er ramme altid metakommunikative. 'Any messages about which either explicitly or implicitly defines a frame, ipso facto gives the receiver instructions or aids in his attempts to understand the messages included within the frame'.

Lad mig destillere de indsigter jeg særlig vil gøre brug af i den følgende analyse af ritualiserede fornærmelser:

'Rammen' selv er en metakommunikativ besked som altså blandt andet handler om at klargøre, at der er forskel på de fortolkningspræmisser som skal anvendes i – og udenfor – rammen. Men som Bateson også understreger: der er ikke ganske uafhængighed mellem det som foregår udenfor rammen og det som foregår indenfor den. De handlinger eller tegn som rammen udskiller som eksempelvis 'bare leg', 'trusler', 'spil', ritual eller 'ironi' er logisk relateret til det som det – indenfor rammen – ikke er. Tager man abernes slåskamp og signalet 'vi slås, men det er bare for sjov' adskiller rammen 'leg' dét 'at slås', fra dét 'at slås for sjov' - rammen trækker en linje mellem kategorier af adfærd af to forskellige logiske typer.

Den labile ramme

Når jeg finder disse betragtninger så frugtbare som baggrund for analysen af de ritualiserede fornærmelser er det fordi, at netop de allestedsnærværende fornærmelser forekom mig at være en metakommunikativ 'ramme'. En 'ramme' som nogle ansatte mestrede, og kunne spille virtuost på, og andre slet ikke forstod (for eksempel en hel del af ingeniørerne). Når jeg har kaldt det '*ritualiserede* fornærmelser' er det netop i et forsøg på at fremhæve dette rammemæssige aspekt. Fornærmelserne har ritualets karakter, idet de kræver at bestemte regler følges, og fordi indholdet ikke har direkte, altså denotativ betydning. Udsagnenes denotative indhold kræver metakommunikative instruktioner for at blive rigtig forstået. Lad mig forsøge at uddybe og eksemplificere:

Som en illustration kan her nævnes at et par dage før julefrokosten havde nogle operatører hængt en særlig plakat op på produktionsafdelingens fælles opslagstavle ude ved sodavandsmaskinerne. Plakaten var en gengivelse af et fotografi af en yngre mandlig operatør. Fotografiet var printet ud fra intranettet, og var, ligesom alle disse billeder, af elendig kvalitet. Manden lignende en retarderet. Nedenunder stod der med store røde bogstaver: 'Så er det bare om at skrive sig på balkortet piger, her gælder først-til-mølle princippet'.

'Fornærmelsen' er afsendt for at bidrage til den almene underholdning og varme stemningen op til den kommende fest. Men der er jo netop her tydeligvis tale om en

rituel fornærmelse. Ingen bliver fornærmede, og fornærmelsen har heller ikke til hensigt at fornærme nogen. Når jeg alligevel bruger ordet 'fornærmelse' er det fordi, at taget i sin ordrette – altså sin denotative betydning - ville udsagnet være en fornærmelse. Men den metakommunikative ramme – som alle operatørerne er bekendt med – indeholder en fortolkningspræmis som siger 'udsagnet indenfor denne ramme skal ikke tages for pålydende/dette er 'for sjov''.

Men som Bateson også gør opmærksom på, kan de metakommunikative rammer være labile. De kan stå og vakle mellem at være gældende og ikke at være det. Som i eksemplet med krigerne på Andaman øerne, hvor fredsrитуalet (- altså rammen hvor indenfor -), man slås 'for sjov' er i latent fare for at bryde sammen og udløse 'den rigtige krig'. Også blandt operatørerne kunne denne rammemæssige labilitet være genstand for refleksioner.

For selv i morskabsøjemed, oplevede jeg, at folk undertiden udtrykte usikkerhed omkring 'de rituelle fornærmelser', bl.a. angående, hvor langt de kunne tillade sig at gå og overfor hvem. Susanne, (holdlederen for operatørerne) talte i en periode om at købe en Harry-dukke til Mikkel [den fra DSB-reklamerne som 'spiller' overfor Søren Pilmark], fordi hun mente, at Mikkel havde en umiskendelig lighed med Harry. Men hun var alligevel i tvivl og sagde ting som: '*Men hvad nu, hvis han blev rigtig sur?*' og '*Tror I, han vil synes det er sjovt?*'. Det blev heller aldrig til andet end snakken.

Der var altså også en usikkerhed tilstede. Modtageren af den rituelle fornærmelse misforstår måske, og bliver rigtig fornærmet. Han opfatter måske ikke den metakommunikative besked 'dette er for sjov' – men tager det denotative udsagn for pålydende -

Også Ove og Mikkel kendte til den tvivl. Den kom blandt andet frem i forbindelse med et foredrag ved en arbejdspsykolog som Ove havde hørt. Ove var medlem af virksomhedens sikkerhedsudvalg og udvalget skulle som en del af den APV (Arbejdspladsvurdering) de skulle indsende til Bedriftsundshedstjenesten også vurdere det psykiske arbejdsmiljø. Da de ikke følte de vidste noget om dette emne, havde de inviteret en psykolog fra BST ud. Ove talte meget om det foredrag og om psykologen, som han mente var 'en idiot'. Manden havde forklaret, at humor var meget vigtigt for et godt arbejdsmiljø, hvorimod ironi og sarkasme så afgjort ikke var det. Sarkasme gav et usundt arbejdsklima, det skabte usikkerhed og gjorde folk utrygge. Det grinede Ove og Mikkel en hel del af, og i dagene efter foredraget tog de daglige runder i stil med denne her:

Mikkel: - Ove, hvad hed den psykolog egentlig?

Ove: - Henrik Sauerkraut Kedelig!

Mikkel: Nu ikke så sarkastisk, Ove. Det gør mig utryg.

Ove: - Det er ikke sarkasme, det er humor.

Men på et tidspunkt, hvor vi sad alene i kontoret, spurgte Ove mig - helt alvorligt - om hvorvidt noget var sarkasme afhæng af afsenderen eller af modtageren? Han var oprigtig i tvivl, og jeg blev ham svar skyldig, for hans spørgsmål rammer jo ned i den centrale problematik som handler om, hvem som har magten eller den sociale tilladelse til at definere 'hvad er det her foregår'? Er det for eksempel 'mobning' eller 'venskabeligt drilleri?' Som Ove sagde: *'Man kan jo godt blive misforstået af andre ikk? Af folk som man måske ikke kender så godt..'*

Også Mikkel var kort tid efter inde på det samme: - *Måske går man i virkeligheden rundt og sårer nogen, uden at vide det?*

Med Goffman kunne man kalde disse refleksioner for *ramme-bevidsthed*, eller meta-bevidsthed (1981). Og det udtrykker, mener jeg, en bevidsthed om rammens iboende labilitet, dets vaklende eksistensform: hvis fredsritualet ophører med at være ritual, bliver det til krig. Hvis de ritualiserede fornærmelser bliver opfattet uden deres metakommunikative framing – så bliver folk *rigtig* fornærmede, sårede og vrede. Og når rammen bryder sammen, bliver latteren til uvenskab.

Og lad mig her på dette tidspunkt vende mig mod de ritualiserede fornærmelser som i højere grad synes at spille på den metakommunikative rammes iboende labilitet, nemlig de fornærmelser som blev ingeniørerne til dels. Jeg skal i dette kapitel udfolde ingeniør-fornærmelserne nærmere ud fra Bateson, og i næste kapitel gå i analytiske detaljer med hvorfor Batesons labilitetsdiskussion netop her synes særlig relevant, og hvad alt dette har med identitetsforhold at gøre.

Ritualiserede fornærmelser vendt mod ingeniørerne

Jeg står ude i målerummet og taler med Fælleshansen, da en yngre ingeniør kommer ned af trappen. Han har en lille dreng ved hånden og det noget usædvanlige syn fremkalder straks bemærkninger fra Alice.

- Hvad fanden Klaus? Har du også din kone med?

- Jamen, han var for syg til at komme i børnehaven -

- Men rask nok til at gå på arbejde?

Klaus griner lidt og henvender sig høfligt til Susanne, som står og måler. Han hilser med barnet på armen og undskylder, at han forstyrrer hende: - Men jeg skal bruge en målemaskine som kan lave en GTX måling?

Samme ingeniør kommer igen en uge senere. Men allerede da han er på vej ned af trappen til målerummet kan jeg se, at han har sin ene hånd viklet ind i hvidt

gazebind. Han går over mod værkførerkontoret fulgt af en strøm af ritualiserede fornærmelser:

Susanne: - Hallo Klaus, hvad er der sket? Har du hjulpet Svendsen med at slå græs?

Klaus vifter grinende og afvæbnende med gazehånden over hovedet. Men Lene fortsætter tilråbene:

Lene: - Virksomheden har ikke plads til flere handikappede ingeniører. Det er sgu da klart vi kører med underskud!

Ove (inde fra kaffestuen): - Nu må kommunen træde til! I må kunne søge revalidering eller et eller andet. Vi andre kan ikke bære handicapbyrden længere!

Klaus søger forskansning i værkførerkontoret, mens Ove og Anne forsætter vittighederne i kaffestuen om handikappede ingeniører. Jeg er nysgerrig og går med min notesblok ind i værkførerkontoret. Her opdager jeg, at den ellers så fredsommelige og venlige værkfører Frederik har taget tråden op, hvor operatørerne slap: Han har allerede spurgt ind til hvad der er sket, og Klaus har forklaret, at det var noget med en boremaskine. Finn ryster overbærende på hovedet: - Ja, hvad er det nu man plejer at sige om ingeniører og praktisk sans?

Et sidste eksempel:

En mandlig ingeniør går over til Susanne med et forsøgsmodul under armen::

- Dig igen! Tror I ikke vi har andet at lave end at hjælpe Jer med de der hobbyforsøg I går og laver?

Alice (råber hende fra sin maskine): - Ja, vi er faktisk nogen som prøver at arbejde på denne her virksomhed

Ingeniøren ignorerer dem og begynder at tale om modulet.

Her ser vi, mener jeg, hvordan operatørernes særlige kommunikative ramme (komplet med ritualiserede fornærmelser) ikke bare er dét som ud af til og ind af til, synes at rumme og udtrykke deres særlige fælles operatøridentitet, det er også en slags 'gate', som ingeniørernes skal igennem for at få løst en arbejdsopgave. For ingeniøren gælder det om hurtigst muligt at 'komme igennem' den første indledende del af kommunikationen, og over til diskussionen af selve arbejdsopgaven, hvor hun/han er på mere sikker grund. Og hvorfor nu det? Jeg tror det skyldes, at ingeniørerne er usikre på den metakommunikative præmis som indrammer de ritualiserede fornærmelser. Og hvad er så de ritualiserede fornærmelsers metakommunikative præmis? Ja, den er, som nævnt ovenfor, at *man skal modtage fornærmelsen uden at lade sig fornærme*. Den metakommunikative

præmis som skaber rammen, er, at 'det som siges indenfor denne ramme, skal ikke tages for pålydende'. Hvis man ikke har en klokkeklar forståelse af det metakommunikative niveau i kommunikationen, bliver man usikker. Og det oplevede jeg, at mange ingeniører rent faktisk blev. Endvidere er den første indledende del af samtalen – som netop er tidspunktet, hvor fornærmelserne indfinder sig - *offentlig* i den forstand, at alle tilstedeværende operatører her ser en anledning – 'ingeniør på vej ned af trappen', 'ingeniør henvender sig til en operatør-kollega' – til et lille underholdende *ritualiseret* angreb på et af deres fælles yndlingsofre. Og her kan man måske med et indlån fra performance antropologi (som er et af de teoretiske felter, hvor Batesons rammeteori er blevet optaget og videreudviklet), sige, at de ritualiserede fornærmelser er 'sceniske' i den forstand at de 'styrer den fælles opmærksomhed'(Sjørlev 2007:29). Og hvad det er de, på et lidt dybere niveau, styrer den fælles opmærksomheden imod, skal jeg komme nærmere ind på i næste kapitel. Og her i første omgang mere beskrivende, sige, at de ritualiserede fornærmelser styrer operatørernes fælles opmærksomhed på det forhold, at 'en ingeniør er på vej', 'han/hun nærmer sig 'Os'.

Og når ingeniørerne kom ned af trappen, forsøgte de sig som regel med et hurtigt kommunikativt 'ramme-skift'. De forsøgte nemlig hurtigst muligt, at få samtalen til at handle om det rent arbejdsmæssige: 'hvad skal der måles og til hvornår?' De ville væk fra den del af samtalen, som foregik under metakommunikative præmisser som de havde svært ved at håndtere - og som gjorde dem til genstand for en underlig og usikkerhedsskabende dobbelttydig kommunikation.

Lad mig, inden jeg i næste kapitel går videre med analysen af hvad denne rituelle kommunikation kunne tænkes at handle om – og hvordan dette relaterer sig til identitetsmuligheder og restriktioner for fabriksarbejdede - nævne hvilke konsekvenser som operatørernes særlige kommunikation synes at have for ingeniørerne, for deres arbejde - og for udviklingsafdelingen som sådan.

'Den særlige tone i produktionsafdelingen'

Under mit feltarbejde foretog jeg et langt interview med lederen af udviklingsafdelingen (som altså var leder for udviklingsingeniørerne). Han er træt efter den lange kriseperiode og fyringsrunderne. Og da talen falder på målerummet ryster han på hovedet og udbryder:

- For at få en operatør til at måle noget for dig, skal du nærmest vide hvor mange børn hun har!

Han uddyber:

- Den løse struktur vi har, kræver at du kender nogen, for at få noget gjort. Der er ikke nogen stor respekt for ingeniører. Folk gør ikke noget for dig, bare fordi du er ingeniør. Nogen af de unge ingeniører, de er nærmest bange for at gå ud, der er for eksempel nogle meget skrappe damer nede i målerummet. Og som ingeniør er du afhængig af folk i værkstedet, i målerummet og i centrifugen, og hvis du ikke har relationerne, så er der ingen som gør noget for dig.

Jeg finder denne, for mig helt uventede, operatørmagt meget interessant og forsøger at spørge ind til, hvad dette forhold ellers betyder. Han forklarer:

- For eksempel når vi ansætter nye. Vi bliver simpelthen nødt til at se både på folks tekniske kompetencer og på deres sociale kompetencer. De skal kunne begå sig. Hvis de ikke kan det – så kan de ikke arbejde her. Han tænker lidt og tilføjer: Den ideelle kandidat er spidskompetent indenfor både sit teknologiske fagområde – og indenfor det sociale. .. Og når så de nye er blevet ansat, så er det første vi siger, at nu bliver de nødt til at gå ud og oparbejde relationer og ikke se på forskelle i status. De skal have et netværk af folk på gulvet og i værkstederne. Hvis de tror de får noget gjort fordi de er ingeniører ... så tager de fejl.

Jeg spørger igen: - Men er der virkelig ingeniører som er bange for operatørerne? Udviklingslederen trækker på skulderen og ser træt ud: - Du har jo selv hørt, hvordan tonen er.

Jeg forsøger at forfølge emnet med andre ingeniører, og lad mig her videregive, hvad en anden ingeniør, en teamleder fortæller mig:

- Der er noget som virkelig irriterer mig ved denne her virksomhed. Der er folk her som er kanondygtige, og som får de mest geniale ideer. Men de kan ikke finde ud af at få dem igennem i produktionen. Der er jo, du ved, en særlig tone, så de opgiver på forhånd og ligger ideen ned i skuffen – Og så glemmer de alt om den, indtil de får en ny genial ide. .. De mennesker kunne virkelig være guld værd for virksomheden, men deres ideer bliver bare aldrig til noget, fordi de ikke er praktiske. De ved ikke, hvordan man får ting igennem, hvordan man styrer et projekt og taler til folkene på gulvet – altså så der sker noget. Så de opgiver bare ideerne - og glemmer dem. De er også mere interesseret i at få ideerne end i at udføre dem. Så de skulle jo have systematisk hjælp fra nogen af os andre, nogle af os som besad de der mere sociale og praktiske kompetencer – men det får de bare ikke. Og virksomheden går glip af den ene opfindelse efter den anden.

Jeg skal vende tilbage til disse ingeniørers udsagn i næste kapitel, her er det på tide at afslutte dette kapitel, for at træde ind i det næste analysekapitel, som er afhandlingens sidste.

Jeg skrev ovenfor de ritualiserede fornærmelser er 'sceniske' i den forstand at de 'styrer den fælles opmærksomhed'(Sjørlev 2007:29). Og hvad det er de, på et lidt dybere niveau, styrer den fælles opmærksomheden imod, skal jeg forsøge at klargøre i næste kapitel, som igen tager identitetstematikken op – men nu sætter det i relation til fænomener som restriktion og fordømmelse.

Kapitel 13

Analyse

'Der er jo forskel på folk' - Identitet som restriktion og fordømmelse

Jeg skal i dette kapitel forsøge at udforske 'de ritualiserede fornærmelser' på et andet tolkningsniveau. Jeg skal forsøge at illustrere, at de ritualiserede fornærmelser som operatørerne vender mod ingeniørerne kan læses som en form for protest imod en uudsagt, men tilstedeværende, identitetsdom over operatørerne. Og her træder afhandlingen ind på et andet identitetsteoretisk territorium: et felt, hvor 'identitet' sættes i forbindelse som termer som disciplinering, fordømmelse, udgrænsning, undertrykkelse - og magt. Og hvor spørgsmålet 'hvem får du lov til at være?' er centralt. Under dette felt indskriver sig blandt andet den feministiske identitetslitteratur (Nicholson 1990, Butler 1999, 1997, Hartsock 1991, Harraway 1990, Engberg/Thomsen 1992), den race-mæssige (Mohanty 1991, Said 1978 m.fl.) såvel som organisationsteoretisk litteratur som generelt trækker på en Foucault-inspireret tradition (se bl.a. Alversson/Hugh 2002, Tracy/Trethewey 2005 mfl.). Med denne mere kritiske teoretiske optik i baggrunden for analysen, forsøger jeg i dette kapitel at optegne den sidste facet i afhandlingens overordnede fortælling om identitet og fabriksarbejde.

Men lad mig begynde med begyndelsen, eller med det som for mig var begyndelsen.

En række af forskellige oplevelser satte den analyseproces i gang som førte til nærværende kapitel. Det ene var læsningen af Judith Butlers bog '*Excitable Speech. A Politics of the Performative*' (1997), det andet var en række mindre episoder som fandt sted under mit feltarbejde i virksomheden, og som umiddelbart ikke synes at have megen sammenhæng med hinanden. Og dog, måske havde de, og måske havde Judith Butler en nøgle til en forståelse af, hvori denne sammenhæng bestod. Lad mig begynde med Butler.

Det navn du ikke genkender dig selv i

Judith Butler er, som det måske vil være læseren bekendt en indflydelsesrig køns- og identitetsforsker indenfor den feministiske poststrukturalistiske tradition. Hendes forskningstematikker er blandt andet sammenhænge mellem magt, sprogformer og identitetsreguleringer (særlig for homoseksuelle og kvinder) og kønnet som performativ konstruktion på kroppens overflade (se Butler 1990). Jeg må dog straks tilstå, at dette kapitel ikke er en diskurs udi Butlers fascinerende univers. Tværtimod tager kapitlet på meget parsimonisk facon udgangspunkt i et enkelt citat. Men et citat, som da jeg læste det, med det samme fik mig til at tænke på operatørernes ritualiserede fornærmelser og hvad de – på et lidt dybere niveau – kunne tænkes at handle om. Citatet lyder:

'Imagine the quite plausible scene in which one is called by a name and one turns around only to protest the name: 'That is not me, you must be mistaken!' And then imagine that the name continues to force itself upon you, to delineate the space you occupy, to construct a social positionality. Indifferent to your protests, the force of interpellation continues to work. One is still constituted by discourse, but at a distance from oneself. Interpellation is an address that regularly misses its mark..' (Butler 1997:s. 33).

Citatet her henter tydelig teoretisk næring fra Althusser og hans interpellationsteori (som er en teoretisk beskæftigelse med hvordan mennesker socialt set 'bliver' det 'navn' som samfundet tildeler dem og anerkender dem igennem (se Butler 1997 for en diskussion), ligesom citatet skriver sig ind i en foucauldiansk tradition med sin reference til diskursivt konstituerede subjektpositioner. Men det er ikke denne teoretisk ballast som har min hovedinteresse her; mit ærende er måske mere enkelt. Dét som særlig optager mig og som jeg vil søge at sætte i relation til operatørerne er følgende 'billede' i Butlers tekst: (her i en dansk oversættelse)

Du 'kaldes ind i et navn', som du ikke genkender sig selv i, men som fortsætter med at (for)følge dig på trods af dine protester: 'Dette er ikke mig, du må tage fejl'. Men navnet forsætter med at sige at 'det er dig' og 'du er det'. Det indskrænker dit rum og din verden. Det skænker dig en social position og en identitet. Du kan ikke skille dig fra det, du ser det på afstand af dig selv, som dig selv'.

Lad mig uden yderlige forklaringer nu vende mig mod virksomheden og til den række af episoder, som jeg vil søge at sætte i forbindelse med både Butlers citat og med afhandlingens overordnede identitetstematik og med de analyser som er fremlagt i tidligere kapitler.

Episode 1

Jeg spiser frokost i kantinen med Tina og Mette fra personaleafdelingen.

De er unge, først i tyverne, og har som deres daglige leder, Astrid, som har været med siden virksomheden begyndte; i mange år som sekretær for direktøren, og nu som afdelingsleder. Hun er af den gamle skole, som Tine siger:

- Hun forlanger, at vi laver ingeniørernes løn og feriedler før operatørernes. Hun ligger dem altid forrest i bunken. I hendes verden er der helt klart nogle folk, som er vigtigere end andre.

Den dag i kantinen, er begge unge kvinder ophidsede. Virksomheden har som et personalegode fået lavet nøgleringe med virksomhedens logo. Men Astrid har for at spare på de knappe budgetter fået lavet to forskellige slags; en pæn og en meget billig model.

- Og så siger hun, at der jo ikke er nogen grund til at alle får den dyre..., for der er jo forskel på folk.

- Hvad mente hun med det?

- Ja, det spurgte jeg også om, fortsætter Tina, mens Mette, som også er tydeligt indigneret, ryster på hovedet.

– Og det viser sig, siger Mette, - at hun havde tænkt sig, at de timelønnede kunne få de billige grimme nøgleringe og funktionærerne de pæne. Faktisk har hun bestilt så det præcis passer med antallet af ansatte i de to grupper.

Tine: - Jeg blev rasende: så spurgte jeg hende, hvordan hun havde tænkt sig at vi skulle gøre det? Skulle vi sende en mail ud om at folk kunne komme op og hente deres nye nøglering på kontoret – som vi plejer at gøre, når vi har et eller andet som alle skal have - og når de så kom, så når det var en operatør så gav vi dem en grim, og hvis de så bad om en af de andre, så sagde vi: 'Nej, nej, de pæne er kun til ingeniørerne', - hvad hun troede folk ville sige til det? Men hun blev bare ved med at sige, (Tine efterligner hendes stemme) 'men der er jo forskel på folk'. Så sagde jeg til hende, at man også kunne sende en mail ud til alle operatørerne, hvor der stod: 'Kom selv og hent dit hundehalsbånd!'

Tina og Mette taler ophidset videre. De prøver at dæmpe stemmerne for at de omkringsiddende ikke skal høre dem. Det er ikke en historie som de ønsker spredt på virksomheden.

Men nøgleringesagen bliver dysset ned. De bliver aldrig udleveret, og jeg tror ikke historien når operatørerne. Heldigvis. For på gulvet står Henrik og skumler over 'dem deroppe, som er født med en sølvske i munden og som er for fine til at hilse på

folk som os'. Og jeg frygter for, hvordan han ville få det, hvis han i sin egenskab af operatør fik udleveret en grim og billig nøglering.

Episode 2

Da jeg har været et stykke tid i virksomheden finder jeg ud af, at for sytten år siden havde operatørerne ikke adgang til virksomhedens kantine. Det var kun ingeniørerne, sælgerne og indkøberne som kom der. Det var deres sted. Den var ikke for arbejderne, det var et personalegode for funktionærer, ikke for de timelønnede. Enkelte af 'de gamle' operatører husker det endnu:

- Men så spiste man jo sin madpakke i den kaffestue vi havde. Sådan var det bare. Men det blev heldigvis lavet om. Jeg husker de første gange, vi kom ind i den kantine. Det var sådan lidt underligt, som om man ikke rigtig hørte hjemme. Men heldigvis var ens kollegaer der også, så man var ikke alene. Men man gik aldrig derover alene, vi gik altid nogle stykker sammen. Det gør vi faktisk stadig. Hvis du lægger mærke til det, så ser du aldrig en operatør alene i kantinen. Man sørger altid for at være sammen med nogen.

Episode 3

Jeg er til møde med Tina fra Personaleafdelingen og Berit Jansen, den informationsansvarlige som viste mig rundt den første gang jeg besøgte virksomheden. Tina er i gang med en HD i Organisation og Ledelse og Berit og jeg har lovet at hjælpe hende med hendes spørgeguide. Hun er i gang med at forberede interviews med de ansatte, flest ingeniører, men hun vil også inkludere enkelte operatører i undersøgelsen. Hun vil blandt andet spørge folk, hvad de opfatter som 'virksomhedens værdier..'. Berit synes det er glimrende, men hun har dog denne indvending:

- Du skal bare ikke spørge operatørerne om det med 'værdier' – jeg tror ikke, at de vil kunne forstå det. Sådan et spørgsmål vil bare forvirre dem. Lad du ingeniørerne svarer på det.

Tina nikker og ser ud til at samtykke. Det kommer bag på mig og jeg forsøger at forklare, at jeg tror nu sagtens at operatørerne vil kunne forstå det med virksomhedens værdier, men Berit afbryder mig: – Nej, det tror jeg ikke. Det er jo noget lidt abstrakt noget, - det med værdier. ... Man skal ikke gøre folk utilpasse ved at stille spørgsmål som bringer dem i forlegenhed fordi de ikke forstår dem.

Episode 4

Jeg interviewer produktionschefen. Vi sidder alene i kaffestuen. Han kommer ind på forholdet mellem produktionsafdelingen og udviklingsafdelingen:

- Vi er jo afhængige af hinanden; vi ved godt, at vi hænger sammen. Men når det er sagt, så er det ingeniørtungt. Det er ikke altid man oplever den der anerkendelse af hinandens viden. Og for operatørerne kan det være svært. Jeg har jo selv stået der. Når man er på gulvet, så føler man, at dem ovenpå er overlegne. Det er ligesom bare en følelse. Man har den bare. Sådan er det.

Hans ord får mig til at tænke på Ove, sikkerhedsmanden (som er tidligere operatør og værkfører), og som nogle gange har sagt til mig:

- Det kunne jo være rart hvis de, altså ingeniørerne, tog os lidt mere med på råd. De kunne inddrage operatørernes viden meget mere. Men så snart et råd kommer fra en operatør, så er det ligesom de bliver argumentresistente. Det der med at inddrage operatørviden, det er der nok ikke så meget prestige forbundet med.

Episode 5

Der er åbenbart heller ikke så meget prestige forbundet med at rydde på efter sig på forsøgsopstillingerne. De fleste ingeniører kan ikke finde ud af at måle modulerne og bruge målemaskinerne. Men enkelte af de gamle udviklingsingeniører, særlig ovre i specialmodulafdelingen, de kan. Det ved jeg fra operatøren Ingrid som arbejder meget på de samme maskiner. En dag fortæller hun mig dette:

- Når de har lavet deres eksperimenter på opstillingerne, så kan operatørerne ikke bruge opstillingerne, for operatørerne ved ikke hvordan man gør dem klar til almindelige målinger igen. Og nogen gange kan en operatør vente i meget lang tid på at en ingeniør får tid til at komme tilbage og rydde op efter sig. Så står man der og glør! Og kommer bagud med produktionsplanen. Hun fortsætter:

- Det er ligesom de lever i deres egen verden. Det har jeg tit haft problemer med. Ingeniørerne stillede aldrig maskinerne rigtigt op igen efter deres forsøg. Jeg sagde det til dem så mange gange. Og nogen gange – tit faktisk – sad de måske i møde hele dagen. Så måtte jeg bare sidde og vente. Tro mig, jeg har ventet i timer!

Operatørernes 'navn'

Er der i disse episoder et 'navn'? Et navn som operatørerne tildeles mod deres vilje, men uden deres indflydelse. Finder der en subtil, men alligevel tilstedeværende 'navngivning' sted af operatørerne som inferiøre; som nogle der på en eller anden måde er underordnede og underlegne og har mindre værdi ?

Det kan synes besynderligt, ja utroværdigt. For vi har at gøre med en virksomhed, hvor der hersker et udtalt og ofte ekspliciteret ønske om lighed mellem folk. En bestræbelse på, at der netop ikke skal gøres forskel. På hjemmesiden bedyres det, at *'her er det den gode ide, som tæller! Ikke hvem som får den'*. Operatører er med til ansættelsessamtaler og tildeles en pæn mængde af arbejdsmæssigt ansvar. De forfremmes til værkførere og selveste produktionschefen har engang været operatør. Og som netop han indprintede mig den første gang vi mødtes:

- Her siger vi ikke nede i produktionen, men ovre – det dér med oppe og nede, det bruger vi ikke her hos os!

Men hvorfor er det overhovedet nødvendigt for ham at sige det? Hvad er det for en forestilling, som findes bag ved hans udsagn, og som han bliver nødt til at negere?

Lad mig på baggrund af de ovenfornævnte episoder, forslå at denne 'forestilling' kunne se således ud:

- Operatører er ansatte som er berettiget til dårligere personaleservice; deres løn og feriedler kan behandles som de sidste, da de er de mindst betydningsfulde. Det er i orden at give dem ringere personalegaver end de øvrige ansatte i virksomheden.
- Man skal ikke forvente den samme åndelige formåen af operatører, som af andre, og bedre uddannede, ansatte. Man skal tværtimod beskytte dem imod intellektuelle krav (som eksempelvis spørgsmål om 'virksomhedsværdier'), som kan bringe dem i forlegenhed og få dem til at opleve sig selv, som dét de er – nemlig uvidende.
- Operatørers tid er ikke så vigtig, som andre ansattes tid. Det er i orden at de 'venter' og også længe, på at ingeniører gør sig færdige med deres vigtigere arbejdsopgaver (på samme måde som en hospital overlæges tid altid er vigtigere end patientens).
- Operatører behøves ikke at blive taget med på råd i tekniske og teknologiske spørgsmål, eftersom de ikke besidder nogen teoretisk viden.

Der er naturligvis ingen i virksomheden, som direkte siger disse ting (med undtagelse af lederen af personaleafdelingen), men at noget ikke siges, betyder ikke, at det ikke findes. Og ord er ikke den eneste måde, hvorpå mennesker formår at give udtryk for deres forestillinger og ideer. For selvom det sjældent siges direkte, er det måske alligevel, indirekte tilstede; en fælles og fortiet forestilling om operatørerne som inferiøre, uvidende og mindre værd. En forestilling som rummer en navngivning af operatørerne, et navn i form af en identitets dom: *'I er sådan!'*

Og selvfølgelig *er* operatørerne mindre værd – i lønkroner. Erfarne operatører tjener 21.000 kr. om måneden (uden overarbejde), erfarne ingeniører et sted mellem det dobbelte og det tredobbelte. Men til dette lønmæssige hierarki knytter sig andre hierarkier; symbolske og identitetsmæssige. Det er bare svært at sige med ord, hvori disse hierarkier består - både for informanterne og for forskeren. Men tillad mig her alligevel at forsøge følgende fortolkning:

Der findes en forestilling om inferioritet i forbindelse med operatørerne, men denne forestilling er ikke nødvendigvis bevidst. Og når den ekspliciteres (som af personalelederen) bliver den straks ihærdigt benægtet (som af de yngre personale piger). Den findes som dét, man hele tiden må være på vagt overfor ikke bliver sagt åbent, som når produktionschefen indskrænker mig, at 'det med oppe og nede bruger vi ikke her hos os!'. Den findes som en forestilling ingen ønsker at have, men som alligevel deles, også af dem som den omhandler. Som når operatøren Alice fortæller, hvordan hun ikke turde gå op og tale med ingeniørerne, og beskriver hvordan 'krøb hen af gangen'. Og når produktionschefen siger '*når man er på gulvet, så føler man, at dem ovenpå er overlegne. Det er ligesom bare en følelse. Man har den bare*'.

Jeg skriver, at der findes en forestilling om operatørernes inferioritet, men det er også tydeligt at ordet 'forestilling', slet ikke slår til; det indfanger ikke den samtidighed af bevidsthed, fornægtelse og ubevidsthed, som synes at være en del af fænomenet. En slags ikke anerkendt/erkendt forestilling om inferioritet der som en skygger knytter sig til operatørpositionen som sådan, og som reproduceres dagligt, men som dog hele tiden forbliver svævende i et bevidsthedsmæssigt grænseland. Et navn, der som en skygge hænger ved deres position i organisationen (og formentlig i samfundet som sådan). Og dette er ikke kun et fænomen som jeg har observeret. Tanggard Andersen fortæller følgende om fabrikskvinderne i hendes studier, at når disse kvinder deltaget i offentlige diskussioner, så sker det ofte at: 'når folk hører at jeg er fabriksarbejder bliver de stille ..' (Tanggard Andersen 2003). Igen denne tavshed, som om der var en pinlighed forbundet med denne pågældende kvinde, et skyggenavn som klæber til den ufaglærte fabriksarbejderposition som sådan.

Og tillad mig her at vende tilbage til Butler citatet fra kapitlets indledning:

Imagine that you are called by a name and 'turn around only to protest the name: 'That is not me, you must be mistaken!' And then imagine that the name continues to force itself upon you, to delineate the space you occupy, to construct a social positionality' (Butler 1997:33).

I den fælles forestilling om operatørernes inferioritet findes dette 'navn' som er en identitet i form af en dom. Der findes en udsigelse af, hvordan operatører og

ufaglærte 'er', hvem de er, hvad de er, og hvad man kan forvente sig af dem. Og som Butler beskriver det: 'navnet presser sig ind over dem'; 'det begrænser deres identitetsmæssige rum og tildeler dem en social position' – en position i bunden af et organisatorisk, intellektuelt og prestigemæssigt hierarki.

Dét som navnet fornægter

Og vender vi nu tilbage til pointerne fra de forrige kapitler, ser vi hvordan dette 'navn' som operatørerne gives, fornægter eksistensen af en lang række væsentlige forhold omkring deres liv og arbejdsliv. Lad mig kort genkalde pointer fra de to analysekapitler, hvor jeg analyserede operatørernes selvrefleksive arbejdsrelaterede identitetsformer ud fra Anthony Giddens teori om selvrefleksiv identitetsdannelse i senmoderne samfund:

I kapitlet *'Identitetslandkort'* så vi, hvordan en gruppe af operatører dannede arbejdsmæssige 'identitetslandkort' omkring oppositionerne *'afveksling/gentagelse'*, *'udfordring/forudsigelighed'*, *'mod/frygt'*, *'ønske om udvikling/ønske om tryghed'*. Eller med andre ord: disse operatører havde et arbejdsrelateret selvbillede som individer som ønskede fortsat udfordring, udvikling og læring i og af deres arbejdsliv. Og endvidere som ansatte som mestrede krævende og selvstændige arbejdsopgaver (som eksempelvis 'ingeniørsamarbejde' i forbindelse med udviklingsprojekter). Kapitlet viste også, at andre operatører ikke havde denne lyst. Men derimod viste kapitlet *'Livsplanlægning og Rastløshed'*, hvordan alle operatører i forbindelse med flekstiden anskueliggjorde, hvordan flekstiden åbner for en selvstændig orkestrering af forholdet mellem familieliv/privatliv og arbejdsliv og dermed for selvrefleksive identitetsovervejelser i denne forbindelse (*'Jeg er et familiemenneske'*, *'Jeg er sådan en som altid selv passer mine børn, når de er syge'*. *'Mine fritidsinteresser er det vigtigste for mig' osv.*). Kapitlet gav også to eksempler på operatører (tillidsmanden og den forfremmede værkfører) som havde brugt fabrikgulvet som mulighedsrum for forfremmelse og videreuddannelse, og for hvem en tydelig ambition om at komme videre (op af) var udtalt. Men – og dette tror jeg er af afgørende betydning - alle disse forskelle negligeres og udgrænses, ja usynliggøres i det 'navn' som tildeles *alle* operatører i virksomhedens (og samfundets?) kollektive forestilling om operatører som inferiøre og uvidende. Og man kunne forestille sig, at de i forhold til dette indskrænkende og fordømmende 'navn', har en oplevelse af 'ikke at genkende sig selv'. Det er den identitetsmæssige forskellighed som de selv oplever som underkendes i den kollektive navngivning – eller stigmatisering - af dem som inferiøre, dumme,

ufaglærte. Og man kunne forestille sig, at de ligesom subjektet i Butlers citat vender sig om imod dem/det som kalder dem ved det fordømmende og begrænsende navn og siger: 'This is not me - you must be mistaken!'

Og mit forslag, her i afhandlingens sidste analysekapitel, er, at det rent faktisk er det de gør – men i form af ritualiserede fornærmelser. For *hvordan tager man til genmæle imod noget som ikke bliver sagt?* Man gør det indenfor en særlig ramme - under beskyttelse af ritualets metakommunikative værn:

Ritualiserede fornærmelser – som genmæle og protest

Når jeg forslår, at ritualiserede fornærmelse kan læses som operatøernes ritualiserede protest mod det underlegenhedsnavn, som de på subtil vis kaldes for og kaldes ind i - er det særlig de fornærmelser som er vendt mod ingeniørerne, jeg tænker på.

Lad mig gentage et par eksempler:

Ingeniøren 'Et-finger-Svendsen' kommer ned af ingeniørtrappen til målerummet:

Over møder ham med et: - Hvad så Svendsen? Har du klippet græs i weekenden?

Svendsen mumler et eller andet.

- Hvad snakker jeg dog om? Det er jo november. Gud ske lov, Svendsen, så slipper du for havearbejde.

Klaus (ingeniør) har sin ene hånd viklet ind i hvidt gazebind. Han går over mod værktøjerkontoret fulgt af en strøm af ritualiserede fornærmelser:

Susanne: - Hallo Klaus, hvad er der sket? Har du hjulpet Svendsen med at slå græs?

Klaus vifter grinende og afvæbnende med gazehånden over hovedet. Men Lene fortsætter tilråbene:

Lene: - Virksomheden har ikke plads til flere handikappede ingeniører. Det er sgu da klart vi kører med underskud!

Ove (inde fra kaffestuen): - Nu må kommunen træde til! I må kunne søge revalidering eller et eller andet. Vi andre kan ikke bære handicapbyrden længere!

Ingeniør går over til Susanne med et forsøgsmodul:

- Dig igen! Tror I ikke vi har andet at lave end at hjælpe Jer med de der hobbyforsøg I går og laver?

Alice: - Ja, vi er faktisk nogen som prøver at arbejde på denne her virksomhed!

Som vist i foregående kapitels Bateson inspirerede analyse, finder fornærmelserne sted indenfor en kommunikative ramme, hvor den metakommunikative præmis er at 'dette er for sjov'. Men samtidig er der, som Bateson udpeger det, altid et logisk slægtskab mellem det som siges 'for sjov' indenfor 'rammen' og det som 'dét som kun er for sjov', referer til. Præcis som Bateson beskriver, hvordan der er en nøje indholdsmæssig sammenhæng mellem abernes slåskamp 'for sjov' og den rigtige slåskamp; og præcis som der er et logisk slægtskab mellem Andaman øernes fredsritualer, hvor man slås med spyd 'for sjov', og så den ægte kamp på liv og død, som fredsritualet markerer afslutningen på. Det første giver ikke mening uden det andet og derfor er 'det andet' – det alvorlige og truende - hele tiden tilstede som en del af legens, ritualets og ironiens bevidsthedsrum. Det er kun rammens metakommunikative præmis som adskiller den ritualiserede fornærmelse fra dens ophav – den rigtige fornærmelse. Og som Bateson også pointerede det, er rammer labile. Og også operatørerne har, som vist i det forrige kapitel, en metabevindstthed omkring den metakommunikative rammes iboende labilitet, dets vaklende eksistensform. Og hvad ville der ske hvis man fjerner rammens præmis, hvad er det så egentlig operatørerne siger til ingeniørerne?

En læsning af de her citerede ritualiserede fornærmelser kunne fortolkes på følgende måde:

- *I – ingeniører - er klodsede, fumlefigrende, upraktiske. I kan ikke finde ud af at omgå værktøj uden at gøre skade på Jer selv.*
- *I har brug for hjælp*
- *Det er Jer, som er en byrde for os*
- *Det er Jer, som tager vores tid*
- *Det er os som laver seriøst arbejde*
- *Det er Jer som er en belastning (for virksomheden og for os)*
- *Det er Jer, som man ikke kan betro en krævende arbejdsopgave*

Ifølge Bateson findes der en logisk relation mellem disse udsagn og de konkrete ritualiserede fornærmelser, som operatørerne møder ingeniørerne med. Og begge typer af udsagn er således til stede i det bevidsthedsmæssige rum, som de ritualiserede fornærmelser skaber. Det rum som skabes af den metakommunikative præmis ('dette er for sjov') og som udfoldes rundt omkring den ramme, hvor det som står udenfor og indenfor rammen er i slægt med hinanden, og udgør hinandens forståelseshorisont. Og derfor er fornærmelserne måske mere end blot en måde at underholde sig selv og sine kollegaer på i løbet af arbejdsdagen.

Jeg vil foreslå, at de ritualiserede fornærmelser er 'sceniske' eller at de har 'performativ karakter' (Sjørselv 2007:18). De ritualiserede fornærmelser skaber i

øjensfaldende betydning omkring 'hvem vi er og hvem I tror vi er'. De indeholder en protest, et genmæle overfor det 'navn' som de tildeles. Et 'navn' hvori de opstår som inferiøre og uvidende. I de ritualiserede fornærmelser findes en metakommunikativ ramme hvor inden for operatørerne kan pege på den ikke-ekspliciterede forestilling om dem som inferiøre, og sige: 'Det I (og undertiden også vi selv) tror er sandheden om os, er ikke rigtigt. Der er andre historier, andre sandheder om relationen mellem 'os og Jer', andre historier om hvem 'Vi' er og hvem 'I' er'.

Butler skriver og analyserer gennem hele sin bog, hvorledes 'being called by a name can be the site of injury'. Hendes empiriske omdrejningspunkt er 'hate speech' i forskellige sammenhænge i det amerikanske samfund, ikke mindst stærkt racistiske og kønsdiskriminerende taler, skrifter og udsagn. 'Hadetaler' som rummer en 'navngivning' i form af en (identitets)dom over de mennesker som den er rettet mod og handler om. Overfor operatørerne er der som sagt kun meget få eksplicite og direkte fordømmende taler, det hele foregår mere subtilt. Alligevel findes en parallel mener jeg. Og Butlers konklusion i bogen er også analytisk anvendelig i denne sammenhæng: Butler ender med at konkludere følgende: '*insurrectionary speech becomes the necessary response to injurious language*' (ibid.163) Og mit forslag er, at de ritualiserede fornærmelser, vendt mod ingeniørerne, kan ses som eksempler på det som Butler kalder 'insurrectionary speech' – altså oprørs-tale, højlydt protest eller ironiske genfortolkninger af det forhadte 'navn' (som 'gaypride' og 'black power').

Bulter skriver: 'Name-calling may be the initiating moment of counter mobilization. The name one is called both subordinates and enables, producing a scene of agency from ambivalence, a set of effects that exceed the animating intentions of the call. ...the name that wounds becomes an instrument of resistance in the redeployment that destroys the prior territory of its operation' (ibid. 163).

Operatørerne på Qutex skal tage til genmæle imod noget, som ikke bliver sagt, og de gør det ved at opføre en performance som på ritualiseret vis peger på dét, som ikke siges. En performance som er en protest imod den implicit tilstedeværende forestilling om operatører og ufaglærte som inferiøre. En forestilling som er forløjet i forhold til 'det vi kan, det vi vil, vores ambitioner om læring, udvikling og udfordring, vores forskellighed, vores mange identitetsformer og vores selvrefleksive overvejelser om, hvem vi er, hvem vi gerne vil være og hvad vi vil med vores liv'.

Det kunne altså synes at være operatørernes skæbne at blive udsat for dommen i form af det 'navn' som kalder dem alle for udvidende alene kva deres position. Og de synes således at leve med en identitetsmæssig ambivalens; at det billede man har af sig selv, svarer ikke til det navn man kaldes. Og denne ambivalens udspilles især i relation til ingeniørerne.

Det ironiske er, at disse ingeniører forekommer ganske uvidende om de identitetsspil som de på så central vis indgår i, hos operatørerne. De vil gerne have målt deres forsøgsmoduler og gennemført deres innovations- og forsøgsprojekter i virksomhedens fabrikshaller og værksteder og med hjælp fra de ansatte operatører. Men så nemt går det ikke. Som udviklingschefen sukkede: *'Man skal kende deres børns navne for at få målt et modul!'*. Nogle har helt givet op.

Den protest imod at bliver navngivet som uvidende og inferiøre, som operatørerne giver luft for i de ritualiserede fornærmelser, rammer ingeniørerne dér hvor de er allermest sårbare. I den situation, hvor de – kva den organiske organiseringsform – skal forhandle med operatørerne om deres arbejdstid. Og på den måde skabes et system, hvor identitetsforhold og organisering vikles sammen på ganske uintenderet måder. Og den organiske organiseringsform bliver en akilleshæl for den innovation som den var sat i verden for at fremme.

Konklusion

Fabriksgulvet som senmoderne identitetsscene

I indledningen til denne afhandlingen fremskrev jeg, hvad jeg så som en 'gåde om fabriksarbejde og identitet'. Lad mig nu vende tilbage til denne gåde og forsøge at anskueliggøre, på hvilke måder denne afhandling har gjort os klogere.

Jeg har i denne afhandling forsøgt at bidrage til det felt af litteratur som interesserer sig for fabriksarbejde og nye arbejdsorganiseringsformer, herunder aftayloriseringen, i danske industrivirksomheder (Højrup 1990, Kristensen 2005, 2003 Voxsted 2005, Taangaard Andersen 2003, 2004, Visholm 2005, Kold 1995, Olsén/Clausen 2000 m.fl.). Helt overordnet set kan de pointer og indsigter som tilsammen udgør denne afhandlings bidrag beskrives under overskriften '*det aftayloriserede fabriksgulv som senmoderne identitetsscene*'. Lad mig opsummere: Som baggrund for den indledningsvist stillede gåde beskrev jeg Zygmunt Baumans tese om, at fabriksarbejdere er det senmoderne videnssamfunds nye tabere. At fabriksarbejdere i stigende grad vil blive stigmatiseret som lavstatus i et samfund, hvor den overordnede samfundsudvikling går imod tilstande, hvor stadig flere områder af livet og samfundet kommer under indflydelse af en 'forbrugsetik', og hvor også arbejdet bliver et sted, hvor vi vil have (forbruge) oplevelser i form af spænding, udfordring og personlig udvikling. En samfundsudvikling som udgrænser en tidligere arbejdsetik, hvor det var nok gennem sit arbejde at bidrage til samfundet, og hvor dette arbejde, uanset hvori det bestod, kunne være en kilde til stolthed i sig selv (Bauman 1998). Jeg nævnte også den beslægtede tese, fremsat af Peter Vallas på baggrund af hans analyse af fabriksarbejdere i den stadig mere højteknologiske amerikanske papirindustri. Vallas generelle tese forlyder, at i og med industriproduktion overgår til højteknologi stigmatiseres ufaglærte arbejdere i stigende grad som ikke-vidende, irrationelle, ufornuftige og uvidenskabelige

(Vallas 2001). Og *lavstatus, inferiøre, uvidende* er netop de navne, som analysen i forrige kapitel har vist, at operatørerne også på Qutex, er oppe imod. Det er navne som kommer i form af *identitetsdomme* – I er sådan! – domme som ikke har nogen eksplicit afsender eller modtager (Butler 1997), men som alligevel afsendes og modtages og udgør en del af operatørernes sociokulturelle arbejdsvilkår. Men det er også et navn og en dom, som operatørerne tager til genmæle overfor, og som de protesterer imod i form af ritualiserede fornærmelser.

Så overordnet er min konklusion i denne afhandling følgende: på sin vis har både Bauman og Vallas 'ret', i den forstand, at de begge udsiger noget om identitet på et fabriksgulv som synes at have empirisk belæg, også i denne virksomhed. Det er bare ikke hele sandheden om fabriksarbejdere og identitet i højteknologiske industriproduktioner i senmoderne samfund; det er kun et enkelt aspekt, om end, tror jeg, et væsentligt sådan.

Og lad mig her afslutningsvis opsummere konklusionerne fra afhandlingens forskellige analysekapitler for her at fremtrække de overordnede konklusioner.

Den gennemgående problemstilling i afhandlingen har været at foretage *en udforsknings af det aftayloriserede fabriksgulv som mulighedsrum for dannelsen af individuelle og kollektive identitetsformer – altså en undersøgelse af sammenhænge mellem identitet og arbejdsorganiseringsformer, samt en undersøgelse af forholdet mellem individuelle og kollektive identitetsformer.*

Jeg har i denne afhandling fremlagt analyser som viser, at det aftayloriserede fabriksgulv vitterlig er et mulighedsrum for skabelsen af både individuelle karriereveje og for dannelsen af selvrefleksive identitetsdannelser omkring arbejdet. Dette var konklusionerne i de Giddenske inspirerede analysekapitler 'Livsplanlægning og Rastløshed' og 'Identitetslandkort'. Her konkluderede jeg følgende:

Både Bauman og Vallas teser er interessante, i betydningen relevante, for forståelsen af identitet blandt fabriksarbejderne på Qutex. Men på en anden måde, end den, som de to forfattere selv har øje for. For det kunne se ud som om, at Baumans opdeling mellem på den ene side oplevelsesorienterede vidensarbejdere (med en 'forbrugsoptik' på arbejde) eller som i Vallas eksempel ingeniører som ser sig selv som repræsentanter for viden, rationalitet og udvikling, og på den anden side, fabriksarbejde (og andre) i kedelige stillestående rutinejobs *gentager sig* på fabriksgulvet, - og altså indenfor det felt som Vallas og Bauman kaster som *udenfor*. Det er operatørerne imellem, at denne distinktion gentages og reproduceres. Måden hvorpå jeg kom frem til dette var via en teoretisk ide om

'identitetslandkort' udviklet med teoretisk inspiration fra Batesons erkendelsesteoretiske diskussion af kortet og landskabet. Jeg foreslog at på disse identitetslandkort, kan de udvalgte 'forskelle som gør en forskel' beskrives som oppositioner mellem

'afveksling/gentagelse', 'udfordring/forudsigelighed', 'mod/frygt', 'ønske om udvikling/ønske om tryghed'.

I kapitlet 'Identitetslandkort' satte jeg denne identitetsanalyse i forbindelse med arbejdsmæssige organiseringsformer i virksomheden Qutex, særlig i målerummet. Her var min pointe, at dét ansvar som er blevet lagt ud til operatørgruppen som sådan for selv at koordinere en række arbejdsopgaver imellem sig, ikke gribes ligeligt af alle. Ansvar er blevet grebet af dem som *ønsker* den viden og den overordnede forståelse som gør én i stand til at træffe beslutninger; eksempelvis om hvordan man skal prioritere den rækkefølge et sæt moduler skal måles i. Det samme gælder de muligheder for ingeniørsamarbejde som målerummet åbner op for i sin egenskab af 'krydsfelt mellem produktions- og udviklingsafdeling', hvor løbende udviklingsopgaver fra udviklingsafdelingens ingeniører 'krydser' arbejdet forbundet med at nå de ugentlige produktionsmål fastlagt af produktionschefen. Den adhocratiske organisering af denne del af arbejdet, betyder at dem som har initiativet – er dem som får opgaverne. Blandingen af mekaniske og organiske organiseringsformer i målerummet (og virksomheden som sådan) (Burns 1963) giver nogle særlige identitetsmæssige muligheder, og betyder, at nogle operatører står ved samme maskine og måler moduler efter produktionsplanen, mens andre løser opgaver præget af en langt mindre grad af standardisering og forudsigelighed. Min konklusion i kapitlet, og i afhandlingen som sådan er derfor følgende:

Det er blandt selve de fabriksarbejdere som Bauman mener tabes i periferien af et samfund som skifter til forbrugsæstetik – at en hang til oplevelser i forbindelse med arbejdet finder sted. Selve det forhold at industrien i Danmark ikke er tayloristisk, men skiller sig ud ved sine mange eksperimenter med arbejdsorganisering som selvstyrende grupper og uddelegering af ansvar til operatører betyder *ikke* at dichotomien uddannet/u-uddannet vidende/uvidende, moderne/perifer forsvinder, men *at den reproduceres på selve fabriksgulvet*. Fabriksgulvet, er med andre ord, blevet en scene hvor det senmoderne videnssamfunds nye identitetsfigurer kan udspilles. Fabriksgulvet er ikke 'udenfor' i betydningen tabt bagud af samfundsudviklingen – det har snarere gestaltet sig som en ny scene for udfoldelsen af senmodernitetens dilemmaer (og kampe) omkring identitet, viden og indstilling til arbejde.

Jeg har også i afhandlingen foretaget en diskussion af den protestantiske arbejdsetiks 'skæbne' i senmoderne samfund med udgangspunkt i en diskussion af fænomenet 'ambition' i relation til Giddens tese om selvrefleksiv identitetsdannelse. (Jeg søgte at påpege, at det måske netop er det *ambitiøse* og fordrende arbejde med 'sig selv/sit potentiale/sin tid' som i særlig grad plager de evigt rastløse og selvreflekterende beboere i Giddens senmoderne samfund). I den løbende refleksion over Baumans tese om, at en forbrugsæstetik er i færd med afløse den klassiske protestantiske arbejdsetik (i weberiansk forstand) foreslog jeg følgende: Måske er folk som arbejder ikke bare oplevelseshungrende forbrugere som har kastet den weberianske arbejdsetik fra sig, måske kan de i stedet ses som en *ny* slags calvinister med en arbejdsetik, hvor flittigheden og foretagsomheden nu ikke bare gælder den *ydre* og synlige produktion, men også bestræbelsen på hele tiden at udvikle, investere i, og få afkast af, det *indre* talent- og mulighedspotentiale. Og i det tilfælde at man således kan tale om en ny og en traditionel type af calvinistisk arbejdsetik (optaget af en hhv. indre og ydre foretagsomhed) findes begge former altså på danske fabriksgulve; ja, selve kampen om at udvikle sig fra det ene til det andet – eller at undgå det - synes i disse år, at finde sted netop her. Og det er i denne forstand, at jeg i denne afhandling på konkluderende vis vil betegne det aftayloriserede fabriksgulv som en i sandhed *senmoderne identitetsscene*.

Men denne pointe om det aftayloriserede fabriksgulv som en *senmoderne identitetsscene* er blevet yderligere belyst og udfoldet i afhandlingens tre sidste analysekapitler. I det første af disse 'Latterens Fælleskab' vendte mig jeg, guided af en teoretisk optik fra Social Identitets Teori, imod kollektive identitetsformer blandt operatørerne og mod de flere lag som synes at være tilstede i de *identitetsforestillinger* som opføres og udfoldes blandt operatørerne i deres daglige arbejde og omgang med hinanden og med ingeniørerne.

I dette kapitel viste jeg, hvordan operatørerne i kaffestuen i hinandens selskab, ikke bare slappede af mellem arbejdsopgaverne, men også var *forenet* i projektet om ivrigt at fremtale en fælles identitet som transcenderede deres arbejdsmæssige forskellighed. *Ingeniørerne, som nogen altså undgik og andre fandt den største arbejdsglæde sammen med, blev her talt frem som en gruppe af besværlige eller lattervækkende mennesker, som have travlt med at skabe problemer for 'Os', operatører.* I latteren eller den fælles beklagen sig over 'Dem' samles operatørgruppen i et 'Os'. Her var folk ikke længere forskellige operatører med forskellige ansvarsområder, forskellige grader af indsigt og viden og meget

forskellige ønsker til deres arbejdsliv: - i kaffestuen var de – når vittighederne fløj gennem lokalet – ’dem som lo af ingeniørerne’.

Skabelsen af den fælles identitet, ’Os operatører’, synes at handle om at *transcendere* netop de identitetsmæssige forskelligheder som det aftayloriserede fabriksgulv tilbyder. De forskelle som underspilles er præcis de forskelle operatørerne (eller nogle af dem) skaber identitet omkring. Det er forskellene mellem ’de uvidende’ og ’de udviklingsparate’. For de udviklingsorienterede operatører er ingeniørerne en gruppe som de i deres individuelle arbejdsliv rigtig gerne vil samarbejde med – og en gruppe som de i deres sociale liv med kollegaerne rigtig gerne vil gøre grin med. Og denne dobbelthed udtrykker tror jeg, en grundlæggende og central ambivalens. En ambivalens som omhandler operatørernes position som ufaglærte arbejdere i et videnssamfund og som netop har at gøre med ’det aftayloriserede fabriksgulv som en *senmoderne identitetsscene*’. For ét er, hvad man ser sig selv som – noget andet er hvad man bliver set som; Ét er hvem, man gerne vil være - noget andet er, hvem man for lov til at være.

I afhandlingens to sidste analysekapitler ’*Ritualiserede fornærmelser*’ og ’*Der er jo forskel på folk*’ har jeg vendt mig mod de ’forestillinger’, som opføres på denne scene. Forestillinger som blandt andet handler om identitet og hvem man, som operatør, for lov til at være.

Og i det foregående kapitel har jeg vist, med inspiration fra Judith Butler, at der finder en subtil, men nærværende, navngivning af operatørerne sted. En navngivning i form af en identitetsdom som udsiger at til alle operatører knytter der sig en skygge af inferioritet og uvidenhed.

Denne afhandling har titlen ’*De uvidende og de udviklingsparate*’ – men i det underlegenhedsnavn som operatørerne kaldes for og kaldes ind i, gøres *alle* til uvidende. Også dem som ikke er det, men som tværtimod har grebet alle de muligheder som det aftayloriserede fabriksgulv tilbyder af udviklings- og læringsmuligheder. Derfor denne identitetsmæssige ambivalens: det billede man har af sig selv, svarer ikke til det ’navn man bliver kaldt for’.

Og operatørerne tager til genmæle; men hvordan tager man til genmæle imod noget som ikke bliver sagt? Mit forslag har været, at de gør det indenfor en særlig ramme; de gør det under beskyttelse af ritualets metakommunikative værn. De gør det i form af ritualiserede fornærmelser vendt imod ingeniørerne. Og dette er den sidste facet i denne afhandlings overordnede fortælling om fabriksarbejde og identitet på det aftayloriserede fabriksgulv. En fortælling om hvad det identitetsmæssigt set

indebærer at være fabriksarbejder på et dansk fabriksgulv i netop denne historiske (og teknologiske) epoke af landets historie.

En fortælling som har udforsket spørgsmålene:

Hvem er jeg og hvem kan jeg blive i netop dette arbejdsrum?

Hvem er vi? Hvordan skabes fælles 'Vi' er netop her?

Og endelig:

Hvem får man overhovedet 'lov' til at være på et dansk fabriksgulv?

En fortælling, hvor 'identitet' både er blevet belyst som mulighed og som en restriktion. Som Olsén og Clausen skriver: 'det tayloriserede industriarbejde er under forandring; men forandringerne er vanskelige og modsætningsfulde' (Olsén/Clausen: 2000).

Dette studie har forhåbentlig givet en ikke helt udetaljeret indsigt i en række af de måder, hvorpå denne ambivalens kommer til udtryk og gør sig gældende.

Forskellige identitetsteoretiske optikker

En del af projektet i afhandlingen har været at undersøge, *hvorvidt en teoretisk anvendelse af forskellige teoretiske perspektiver kan bibringe undersøgelsen frugtbare analyser og indsigtfulde svar.*

Jeg har i afhandlingens løb både anvendt Anthony Giddens teori om selvrefleksiv identitetsdannelse i senmoderne samfund (1991), Social Identitets Teori (Turner 1979, Tafjel 1982) og endelig har jeg i afhandlingens sidste analyse søgt inspiration hos Judith Butler (1998).

Min overordnede konklusion, er at det multiple teoriprojekt i denne afhandling synes at have været en fordel. De forskellige teoretiske optikker har, mener jeg, været afgørende i synliggørelsen af den kompleksitet og ambivalens, som i denne afhandlings konklusion, fremlægges som værende en vigtig del af en overordnet fortællingen om fabriksarbejde og identitet i dagens Danmark. Men det mutiple teoriprojekt havde næppe været muligt uden Gregory Batesons mellemkomst. Batesons tanker har afhandlingen igennem bibragt de teoretiske diskussioner og analyser en rød tråd og muliggjort, at de temmelig forskellige teoretiske optikker kunne indgå i en 'fælles samtale'.

Tillad mig at afslutte afhandlingen med følgende kommentar:

Denne afhandling har været et studie af fabriksarbejdere med dansk baggrund. I den fabrikshal, hvor jeg lavede feltarbejde var operatører med etnisk minoritetsbaggrund perifere i forhold til de udviklende arbejdsopgaver. De var også

perifere i forhold til operatørernes vane med på ritualiseret vis at fornærme hinanden og virksomhedens ingeniører.

Hvordan er etniske minoriteters position på det aftayloriserede fabrikgulv, som jeg i denne afhandling har beskrevet som en senmoderne identitetsscene? Hvilken 'rolle' spiller de på denne scene?

Det forekommer mig, at dette ikke er et helt uvæsentligt spørgsmål. Gid andre forskningsprojekter må tage dette spørgsmål videre.

Litteratur

Abbot, Andrew: "*Things of Boundaries*", Social Research, Vol. 62, No.4, winter 1995

Alverson, Mats & Hugh Willmot: "*Identity Regulation as Organizational Control: Producing the Appropriate Individual*", Journal of Management Studies 39:5, July 2002

Andersen, Ib : "*Den skinbarlige virkelighed. Vidensproduktion indenfor samfundsvidenskaberne*" Forlaget Samfundslitteratur, 2005

Andersen, P. Tanggaard: "*Arbejdsliv, alliancer og ambivalenser – En analyse af yngre ufaglærte kvinders syn på fagbevægelsen*", Tidsskrift for Arbejdsliv, nr. 3, Syddansk Universitetsforlag, 2004

Andersen, P. Tanggaard: "*Retten til at vælge fællesskab – yngre ufaglærte kvinders opfattelse og praksis om fællesskab og solidaritet*", ph.d. afhandling, Institut for historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Ålborg Universitet, Ålborg, 2003

Andersen, P. Tanggaard: "*Anmeldelse af Zygmunt Baumans 'Work, consumerism and the new poor'*", Tidsskrift for Arbejdsliv, no. 1., Syddansk Universitetsforlag, 2000

Ashfort, B.E, & F. Mael: "*Social Identity theory and the organization*", Academy of Management Review, no. 14, pp. 20-39, 1989

Austin & Worchel (eds.): "*The Social Psychology of Intergroups Relations*", Brooks/Cole, Monterrey, CA, 1979

Bakke, Jakob; [www. Filosofiske-essays.dk /artikler/kant](http://www.Filosofiske-essays.dk/artikler/kant), 2001

Bateson, Gregory: "*Steps to an Ecology of Mind. Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology*", Paladin, 1973

Bauman, Zygmunt: “*Work, consumerism and the new poor*”, Open University Press, London, 1998

Beck, Ulrich: “*Risk society. Towards a new modernity*”, Sage Publications, London, 1992

Beck, Ulrich & Beck-Gernsheims: “*Individualization*”, Sage Publications, London, 2001

Bengtsen, Peter K.: ”*Videnspolitik og dannelsesidealer for den danske arbejdsstyrke*”, Tidsskrift for Arbejdsliv, no. 1, 2008

Berthelsen, Preben; Mads Hermansen & Jan Tønnesvang (red.): ”*Vinkler på selvet – En antologi om selvbegrebets anvendelse i psykologien*”, Forlaget Klim, Århus, 2002

Bledsoe, Caroline: “*The cultural transformation of Western Education in Sierra Leone*”, African Journal, No. 1, 1993

Bloch, Maurice & Jonathan Parry (eds.): “*Money and the Morality of Exchange*”, Cambridge University Press, Cambridge 1989

Bourdieu, Pierre: “*Outline of a theory of practice*”, Cambridge University Press, Cambridge, 1977

Bovbjerg, Kirsten Marie: “*Selvets disciplinering – en ny pagt i arbejdslivet*”, Tidsskrift for Arbejdsliv, no 3, 2003

Brown Andrew: “*Organization studies and identity: Towards a research agenda*”, Human Relations, 54;13, 2001

Burns, T: “*Mechanistic and Organistimic structures*” i “*Organization Theory*” (ed. Derek Pugh), Penguin Books, London, 1963

Butler, Judith: “*Gender Trouble, Feminist Theory and Psychoanalytic Discourse*” i “*Feminism/ Postmodernism*” (ed. Nicholson), Routledge, New York, 1990

Butler, Judith: "*Excitable Speech. A Politics of the Performative*", Routledge, New York, 1997

Byrkjeflot, Haldor: "*Management education and Selection of Top Managers in Europe and the United States*", LOS-Senter Rapport 0103, Bergen, 2000

Capra, Fritjof: "*Fysikkens Tao*", Borgen, 1992

Carrithers et al.: "*The category of the Person. Anthropology, Philosophy, History*", Cambridge Press, 1985

Clausen, C. & P. Olsén: "*Tilpasning eller autonomi? Om magt og læreprocesser i det industrielle arbejdsliv*", Tidsskrift for Arbejdsliv, 2. årg., nr. 4, 2000

Clifford, James & George Marcus: "*Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*", Univ. of California Press, 1986

Dansk Industri: "*Når Døre Åbnes. Integration og mangfoldighed i ord og tal*", København, 2002

Day, Dennis: "*Being ascribed and resisting*" i "*Identities in talk*", (ed. Sue Widdicombe), Thousand Oaks, California, 1998

De Bono, Edward: "*Tænk Kreativt – engagement, humor og perception*", Børsen Bøger, Greve, 2000

Douglas, Mary: "*Foreword. No Free Gifts*", i Mauss, Marcel: "*The Gift. The forms and Reasons for Exchange in Archaic Societies*", Routledge, London, 1990 (1954)

Du Gay, Paul, Jessica Evans and Peter Redman (eds): "*Identity: A Reader*", Sage Publications, London, 2000

Durkheim, Emile: "*Om den sociale arbejdsdeling*", Hans Reitzels Forlag, København, 2000

Edwards, Betty: ” *Kunsten af se. Om kreativitet og frihåndstegning*”, Nyt Nordisk Forlag, København, 1987

Emerek, Ruth, Sanne Ipsen & Vibeke Kold: ” *Indledning*”, Tidsskrift for Arbejdsliv, 2.årg., no.2, 2000

Emirbayer, Mustafa: “*Manifesto for a relational Sociology*” i The American Journal of Sociology, Vol. 103, No. 2, pp 281-317, 1997

Gadet, Françoise: “*Saussure and Contemporary Culture*”, Hutchinson Radius, London, 1986

Garbarino: “ *Socio-cultural Theory in Anthropology. A Short History*” , 1983

Geertz, Clifford: “*The Interpretation of Cultures*”, Basic Books, New York, 1973

Giddens, Anthony: “ *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*”, Polity Press, 1991

Gjedde, Albert:” *Selvet i neurobiologisk belysning*” i Preben Berthelsen, Mads Hermansen, Jan Tønnesvang (red.): ”*Vinkler på selvet – En antologi om selvbegrebets anvendelse i psykologien*”, Forlaget Klim, Århus, 2002

Goffman, Erving: “*Frame Analysis: An essay on the Organization of Experience*”, Harper and Row, New York, 1974

Goffman, Erving: “*Forms of Talk*”, Univ. of Pennsylvania Press: Philadelphia, 1981

Harraway, Donna: “ *Simians, Cyborgs, and Women – The reinvention of Nature*”, Free Associations Books, London, 1991

Harraway, Donna: “*A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s*” i “ *Feminism/Postmodernism*” (ed. Nicholson), Routledge, New York, 1990

- Hartsock, Nancy: "*Foucault on Power: A Theory for Women?*" i "*Feminism/Postmodernism*" (ed. Nicholson), Routledge, New York, 1990
- Haslam, Alexander: "*Psychology in Organizations. The Social Identity Approach*", Sage Publications, London, 2001
- Hasselager, Ann-Charlotte og Håkon Lindhe: "*Ledelse og selvstyrende grupper*", Ledernes Hovedorganisation, København, 1998
- Hastrup, Kirsten et. al.: "*Viden om verden*", Hans Reitzels Forlag, København, 2004a
- Hastrup, Kirsten: "*Kultur. Det fleksible fællesskab*", Århus Universitets Forlag, Århus, 2004b
- Hatch, Mary Jo & Maiken Schultz: "*Organizational Identity. A reader*", Oxford University Press, 2004
- Hogg & Terry: "*Social Identity and Self-categorization processes in organizational contexts*", Academy of Management, 2000
- Hughes-Freeland , Felicia (ed.): "*Ritual, Performance, Media*", Routledge, 1997
- Hvenegaard et al.: "*Gruppeorganiseret arbejde – På vej mod bedre arbejdsmiljø og konkurrenceevne?*", Frydenlund, København, 2003
- Højrup, Anne-Dorthe: "*Det loyale, det retfærdige og det solidariske – Arbejdsbegreber hos kvinder på fabrik*" i "*Produktion og Arbejdskraft i Danmark i 200 år*", (eds. Mikkelsen), Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København, 1990
- Jacobsen, Michael & Søren Kristiansen: "*Erving Goffman. Sociologien om det elementære livs sociale former*", Hans Reitzels Forlag, 2002
- Jacobsen & Thorsvik: "*Hvordan organisationer fungerer. Indføring i organisation og ledelse*", Hans Reitzels Forlag, København, 2002

Jenkins, Richard: ” *Social Identity*”, Routledge, 1996

Keller, Hanne Dauer: ” *Forskningsrapport – 12*”, Institut for Uddannelse, Læring og Filosofi Aalborg Universitet, Aalborg, 2006

Kold, Vibeke: ” *En køn historie om Elektronikarbejde, Kønsarbejdsdeling og Ligestilling på det ikke faglærte industrielle arbejdsmarked*”, Center for Kvinde og Kønsforskning, Københavns Universitet, København, 1995

Kreiner, Kristian: ” *Analytiske problemstillinger – Pro et Contra*”, Paper skrevet til IOA’s Vinterlege, Institut for Organisation og Arbejdssociologi, CBS, København, 2000

Kristensen, Per Hull & Jonathan Zeitlin: “ *Local players in global games. The strategic constitution of a multinational corporation*”, Oxford University Press, London, 2005a

Kristensen, Per Hull: ” *Danmarks unikke Innovationsstyrke*”, Working paper no 23, CBS, København, 2005b (indgik i Innovationsrådets rapport, ”*Innovate Denmark*”)

Kristensen, Per Hull: ” *Et grænseløst arbejde. En fantastisk fortælling om danske tillidsvalgte arbejde med at sikre arbejde, indflydelse og fremtid i multinationale datterselskaber*, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, 2003

Kuhn, Timothy: “*A ‘demented work ethic’ and a ‘Lifestyle form’: Discourse, Identity and Workplace time commitments*”, Organization Studies, September Issue, Sage Publications, 2006

Leicht, Kevin T. (ed): “ *Research in Social Stratification and Mobility*”, Elsevier Science Inc., Amsterdam, 2001

LO: ” *Det udviklende arbejde – Idéoplæg*”, LO, København, 1991

Lysgaard, Sverre: ” *Arbejderkollektivet*”, Oslo Universitetsforlag, Oslo, 1985

Malinowski, Bronislaw: “ *Argonauts of the Western Pacific*”, Routledge, London, 1922

Mauss, Marcel: “ *The Gift. The forms and Reasons for Exchange in Archaic Societies*”, Routledge, London, 1990(1954)

Mauss, Marcel: “ *Une Categorie de l’Esprit Humain: La Notion de Personne, Celle de ‘Moi’* ”,
Sociologie et Anthropologie, Presses Universitaires de France, Paris, 1950 (1938)

Mikkelsen (ed.): “ *Produktion og Arbejdskraft i Danmark i 200 år*”, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København, 1990

Mintzberg, Henry: “ *The Strategy Process*”, Prentice Hall, 1992

Mitchell, J. & J. Rose: “ *Feminine sexuality : Jacques Lacan and the école freudienne*”, Pantheon Books, New York, 1982.

Mohanty, Chandra (et.al): “ *Third World women and the politics feminism*”, Indiana University Press, Bloomington, 1991

Nerheim & Rossvær: “ *Filosofiens Histori*”, Politikens Forlag, København, 1991

Nicholson, J. Linda (ed.): “ *Feminism/Postmodernism*”, Routledge, New York, 1990

Nielsen, Jens Carl Ry: “ *Al den snak om decentralisering*” i Jens Carl Ry Nielsen: “ *Anderledes tanker om livet i organisationer*”, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, København, 1993

Paludan, Trine: “ *Keeping a Distance. Trust and boundaries between newly promoted leaders and their employees*”, Paper præsenteret på EGOS-konferencen, Bergen, juli 2006

Paludan, Trine: “ *Folket der hørte Gud le. En beretning fra Afrika*”. Tiderne Skifter, København, 2004

Parry, Jonathan: ” *The Gift, The Indian gift and the Indian gift*”, Man (N.S.), vol. 21, pp. 453-73, 1986

Pedersen, Anders: ” *Selv, bevidsthed og neuropsykologi*” i Preben Berthelsen, Mads Hermansen, Jan Tønnesvang (red.): ”*Vinkler på selvet – En antologi om selvbegrebets anvendelse i psykologien*”, Forlaget Klim, Århus, 2002

Pugh, Derek (ed.): ”*Organization Theory*”, Penguin Books, London, 1963

Said, Edward: ” *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*”, Penguin Books, London, 1978

Sjørølev, Inger (ed.): ” *Scener for Samvær. Ritualer, performance og socialitet*”, Århus Universitetsforlag, Århus, 2007

Spradley, James: ” *Participant Observation*”, Harcourt Brace College Publishers, New York, 1980

Spradley, James: ” *The Ethnographic Interview*”, Harcourt Brace College Publishers, New York, 1979

Strauss, A. & J. Corbin: ” *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*”, Sage Publications, 1990

Tajfel H. & J. C. Turner: ” *An intergrative theory of intergroup conflict*” i Austin & Worchel (eds.): ”*The Social Psychology of Intergroups Relations*”, Brooks/Cole, Monterrey, CA, 1979

Tajfel, Henri(ed.): ” *Social Identity and Intergroup Relations*”, Cambridge University Press, London, 1982

Tidsskriftet for Antropologi: ” *Temanummer om 'Metode'* ”, no. 31, København, 1995

Tidskrift for Arbejdsliv: ” *Temanummer om 'Teamwork'* ”, Syddansk Universitetsforlag, 2005

Tidskrift for Arbejdsliv: ” *Temanummer om 'Selvledelse og ledelsen af det indre'* ”, Syddansk Universitetsforlag, 2008

Tracy, Sarah & Angela Trethewey: ” *Fracturing the Real-Self/Fake-Selv Dichotomy: Moving Toward 'Crystallized Organizational Discourses and Identities'* “, Communication Theory, May 2005

Vallas, Peter S.: “ *Symbolic boundaries and the new division of labour: engineers, workers and the restructuring of factory life*” i Kevin T. Leicht (ed): “ *Research in Social Stratification and Mobility*”, Elsevier Science Inc., Amsterdam, 2001

Weber, Max: “ *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*”, The Guernsey Press, 1991 (1930)

Widdicombe, Sue (et. al): “ *Identities in talk*”, Thousand Oaks, CA, 1998

Visholm, Sten: “ *Uklare roller i postmoderne organisationer – om ledelse og selvstyrende grupper*”, Tidsskrift for Arbejdsliv, 7 årg., no. 1, Syddansk Universitetsforlag, 2005

Wood Michael & Louis Zuchner: “ *The Development of the Postmodern Self*”, Greenwood, New York, 1988

Voxted, Søren: ” *Hvem styrer selvstyrende grupper?* ”, Tidskrift for Arbejdsliv, Temanummer om Teamwork, Syddansk Universitetsforlag, 2005

English Summary

Identity and factory work under late modern conditions

- a case study of identity formations among factory workers in a high tech Danish production company

This dissertation presents a study of collective and individual identity formation among factory workers in a high tech Danish production company.

The dissertation sets out to explore the following questions:

- *In what way do Danish shop floors offer workers 'room' for the construction of self reflexive work related identities?*

The background for raising this question can be described in the following way:

According to work sociologist Zygmunt Bauman and Peter Vallas factory workers stand in danger of becoming peripheral to mainstream development in late modern post-industrial societies. Bauman argues that in a time where an intense 'consumer aesthetic' replaces a traditional work ethic, factory workers will be cast as losers with their routine jobs which do not offer exiting experiences or personal development. Vallas argues that in a period where industrial fabrication is turning increasingly high tech and knowledge intensive, his studies shows how workers stand in danger of being cast as 'Others' to rational scientific knowledge and progress.

This dissertation argues that in the case of the Danish production industry, the picture might look somewhat different. The thesis present studies showing how experiments with work forms and different types of decentralisation processes have long been a tradition in shop floors in Denmark and overall many Danish shop floors have to different extents been *de-taylorized*.

Taking Anthony Giddens theory of self reflexive identity construction as its point of departure, the dissertation raise the question:

- *In what way do Danish shop floors offer workers 'room' for the construction of self reflexive work related identities?*

This is the question of *Who am I in this workplace? And who can I become?*

However, the dissertation also explores the formation of *collective* identities among workers, asking the question: *Who are we? And how are different types of 'We' constructed?*

To this end, I make use of Social Identity Theory and its key concepts of ingroups and outgroups ('Us/Them' constructions).

Finally, the dissertation explores identity from a third angle which is inspired by the work of Judith Butler and expressed in the following question:

Who are we – as factory workers – allowed to be?

Theory

The dissertation introduces (shortly) structural organisation theory and in more detail, the field of studies of Danish shop floors which is the field to which the dissertation wishes to contribute. Furthermore the dissertation presents three different perspectives on identity: 1) Anthony Giddens 2) Social Identity Theory and 3) Judith Butler (leaving much more attention to the work of Giddens, than to the work of Butler). The overall idea is to explore identity issues among factory workers from different theoretical angles, seeing identity as both a 'potential and a resource in self development' *and* as a 'restriction narrowing peoples social space'. Throughout the overall analysis and discussions a meta- theoretical level is provided by the work of Gregory Bateson. Especially his ideas about perception, communication and meta-communication are employed in several analysis given an overall 'anthropological touch' to the dissertations engagement with both theory and empirical material.

Analysis

The dissertation presents three types of analysis:

- 1) Analysis of workers *individual* self reflexive work related identity formations.
- 2) analysis of workers *collective* identity formations; (the construction of ingroup and outgroup, 'Us' and 'Them').
- 3) Analysis of identity as *restriction*, using Judith Butlers concept of *naming*.

Conclusion

The findings and insights of the different analysis undertaken make op the following conclusion to the initial research questions:

The de-taylorized factory shop floor of Danish companies have been transformed into 'late modern scenes of identity' where the very distinction between consumption aesthetic (seeking experience and personal gratification form work) and a more traditional weberian work ethic (work gratifies in it self) is reproduced on the shop floor itself. But also in another sense has the shop floor become a 'late modern scene of identity'; it is a scene where struggles over *who we want to be* and

who we are allowed to be takes places on a daily basis but are staged with subtle and ritualized means.

Tak

Tak til mange, i særdeleshed til Troels Bjerregaard, men også inderlig tak til Annelise og Knud Jakobsen, Rasmus Jakobsen, Tine Murphy, Satu Reijonen, Kirsten Lauritsen og Lakha Lama.

Tak til *alle* på IOA og til mine vejledere Per Darmer og Mads Hermansen.

Intet udrettes alene.

TITLER I PH.D.SERIEN:

- *a Field Study of the Rise and Fall of a Bottom-Up Process*
- 2004**
1. Martin Grieger
Internet-based Electronic Marketplaces and Supply Chain Management
 2. Thomas Basbøll
*LIKENESS
A Philosophical Investigation*
 3. Morten Knudsen
*Beslutningens vaklen
En systemteoretisk analyse af moderniseringen af et amtskommunalt sundhedsvæsen 1980-2000*
 4. Lars Bo Jeppesen
*Organizing Consumer Innovation
A product development strategy that is based on online communities and allows some firms to benefit from a distributed process of innovation by consumers*
 5. Barbara Dragsted
*SEGMENTATION IN TRANSLATION AND TRANSLATION MEMORY SYSTEMS
An empirical investigation of cognitive segmentation and effects of integrating a TM system into the translation process*
 6. Jeanet Hardis
*Sociale partnerskaber
Et socialkonstruktivistisk casestudie af partnerskabsaktørers virkelighedsopfattelse mellem identitet og legitimitet*
 7. Henriette Hallberg Thygesen
System Dynamics in Action
 8. Carsten Mejer Plath
Strategisk Økonomistyring
 9. Annemette Kjærgaard
Knowledge Management as Internal Corporate Venturing
 10. Knut Arne Hovdal
*De professionelle i endring
Norsk ph.d., ej til salg gennem Samfundslitteratur*
 11. Søren Jeppesen
*Environmental Practices and Greening Strategies in Small Manufacturing Enterprises in South Africa
– A Critical Realist Approach*
 12. Lars Frode Frederiksen
*Industriel forskningsledelse
– på sporet af mønstre og samarbejde i danske forskningsintensive virksomheder*
 13. Martin Jes Iversen
*The Governance of GN Great Nordic
– in an age of strategic and structural transitions 1939-1988*
 14. Lars Pynt Andersen
*The Rhetorical Strategies of Danish TV Advertising
A study of the first fifteen years with special emphasis on genre and irony*
 15. Jakob Rasmussen
Business Perspectives on E-learning
 16. Sof Thrane
*The Social and Economic Dynamics of Networks
– a Weberian Analysis of Three Formalised Horizontal Networks*
 17. Lene Nielsen
Engaging Personas and Narrative Scenarios – a study on how a user-centered approach influenced the perception of the design process in the e-business group at AstraZeneca
 18. S.J Valstad
*Organisationsidentitet
Norsk ph.d., ej til salg gennem Samfundslitteratur*

19. Thomas Lyse Hansen
Six Essays on Pricing and Weather risk in Energy Markets
20. Sabine Madsen
Emerging Methods – An Interpretive Study of ISD Methods in Practice
21. Evis Sinani
The Impact of Foreign Direct Investment on Efficiency, Productivity Growth and Trade: An Empirical Investigation
22. Bent Meier Sørensen
Making Events Work Or, How to Multiply Your Crisis
23. Pernille Schnoor
Brand Ethos
Om troværdige brand- og virksomhedsidentiteter i et retorisk og diskursteoretisk perspektiv
24. Sidsel Fabech
Von welchem Österreich ist hier die Rede?
Diskursive forhandlinger og magtkampe mellem rivaliserende nationale identitetskonstruktioner i østrigske pressediskurser
25. Klavs Odgaard Christensen
Sprogpolitik og identitetsdannelse i flersprogede forbundsstater
Et komparativt studie af Schweiz og Canada
26. Dana B. Minbaeva
Human Resource Practices and Knowledge Transfer in Multinational Corporations
27. Holger Højlund
Markedets politiske fornuft
Et studie af velfærdens organisering i perioden 1990-2003
28. Christine Mølgaard Frandsen
A.s erfaring
Om mellemværendets praktik i en transformation af mennesket og subjektiviteten
29. Sine Nørholm Just
The Constitution of Meaning – A Meaningful Constitution? Legitimacy, identity, and public opinion in the debate on the future of Europe
- 2005**
1. Claus J. Varnes
Managing product innovation through rules – The role of formal and structured methods in product development
2. Helle Hedegaard Hein
Mellem konflikt og konsensus – Dialogudvikling på hospitalsklinikker
3. Axel Rosenø
Customer Value Driven Product Innovation – A Study of Market Learning in New Product Development
4. Søren Buhl Pedersen
Making space
An outline of place branding
5. Camilla Funck Ellehave
Differences that Matter
An analysis of practices of gender and organizing in contemporary workplaces
6. Rigmor Madeleine Lond
Styring af kommunale forvaltninger
7. Mette Aagaard Andreassen
Supply Chain versus Supply Chain Benchmarking as a Means to Managing Supply Chains
8. Caroline Aggestam-Pontoppidan
From an idea to a standard
The UN and the global governance of accountants' competence
9. Norsk ph.d.
10. Vivienne Heng Ker-ni
An Experimental Field Study on the

- Effectiveness of Grocer Media Advertising
Measuring Ad Recall and Recognition, Purchase Intentions and Short-Term Sales*
11. Allan Mortensen
Essays on the Pricing of Corporate Bonds and Credit Derivatives
12. Remo Stefano Chiari
*Figure che fanno conoscere
Itinerario sull'idea del valore cognitivo e espressivo della metafora e di altri tropi da Aristotele e da Vico fino al cognitivismo contemporaneo*
13. Anders McIlquham-Schmidt
*Strategic Planning and Corporate Performance
An integrative research review and a meta-analysis of the strategic planning and corporate performance literature from 1956 to 2003*
14. Jens Geersbro
*The TDF – PMI Case
Making Sense of the Dynamics of Business Relationships and Networks*
15. Mette Andersen
*Corporate Social Responsibility in Global Supply Chains
Understanding the uniqueness of firm behaviour*
16. Eva Boxenbaum
Institutional Genesis: Micro – Dynamic Foundations of Institutional Change
17. Peter Lund-Thomsen
Capacity Development, Environmental Justice NGOs, and Governance: The Case of South Africa
18. Signe Jarlov
Konstruktioner af offentlig ledelse
19. Lars Stæhr Jensen
Vocabulary Knowledge and Listening Comprehension in English as a Foreign Language
- An empirical study employing data elicited from Danish EFL learners*
20. Christian Nielsen
*Essays on Business Reporting
Production and consumption of strategic information in the market for information*
21. Marianne Thejls Fischer
Egos and Ethics of Management Consultants
22. Annie Bekke Kjær
*Performance management i Proces-innovation
– belyst i et social-konstruktivistisk perspektiv*
23. Suzanne Dee Pedersen
*GENTAGELSENS METAMORFOSE
Om organisering af den kreative gøren i den kunstneriske arbejdspraksis*
24. Benedikte Dorte Rosenbrink
*Revenue Management
Økonomiske, konkurrencemæssige & organisatoriske konsekvenser*
25. Thomas Riise Johansen
*Written Accounts and Verbal Accounts
The Danish Case of Accounting and Accountability to Employees*
26. Ann Fogelgren-Pedersen
The Mobile Internet: Pioneering Users' Adoption Decisions
27. Birgitte Rasmussen
Ledelse i fællesskab – de tillidsvalgte fornyende rolle
28. Gitte Thit Nielsen
*Remerger
– skabende ledelseskrafter i fusion og opkøb*
29. Carmine Gioia
A MICROECONOMETRIC ANALYSIS OF MERGERS AND ACQUISITIONS

30. Ole Hinz
Den effektive forandringsleder: pilot, pædagog eller politiker?
Et studie i arbejdslederes meningstilskrivninger i forbindelse med vellykket gennemførelse af ledelsesinitierede forandringsprojekter
31. Kjell-Åge Gotvassli
Et praksisbasert perspektiv på dynamiske læringsnettverk i toppidretten
Norsk ph.d., ej til salg gennem Samfundslitteratur
32. Henriette Langstrup Nielsen
Linking Healthcare
An inquiry into the changing performances of web-based technology for asthma monitoring
33. Karin Tweddell Levinsen
Virtual Uddannelsespraksis
Master i IKT og Læring – et casestudie i hvordan proaktiv proceshåndtering kan forbedre praksis i virtuelle læringsmiljøer
34. Anika Liversage
Finding a Path
Labour Market Life Stories of Immigrant Professionals
35. Kasper Elmquist Jørgensen
Studier i samspillet mellem stat og erhvervsliv i Danmark under 1. verdenskrig
36. Finn Janning
A DIFFERENT STORY
Seduction, Conquest and Discovery
37. Patricia Ann Plackett
Strategic Management of the Radical Innovation Process
Leveraging Social Capital for Market Uncertainty Management
- 2006**
1. Christian Vintergaard
Early Phases of Corporate Venturing
2. Niels Rom-Poulsen
Essays in Computational Finance
3. Tina Brandt Husman
Organisational Capabilities, Competitive Advantage & Project-Based Organisations
The Case of Advertising and Creative Good Production
4. Mette Rosenkrands Johansen
Practice at the top
– how top managers mobilise and use non-financial performance measures
5. Eva Parum
Corporate governance som strategisk kommunikations- og ledelsesværktøj
6. Susan Aagaard Petersen
Culture's Influence on Performance Management: The Case of a Danish Company in China
7. Thomas Nicolai Pedersen
The Discursive Constitution of Organizational Governance – Between unity and differentiation
The Case of the governance of environmental risks by World Bank environmental staff
8. Cynthia Selin
Volatile Visions: Transactions in Anticipatory Knowledge
9. Jesper Banghøj
Financial Accounting Information and Compensation in Danish Companies
10. Mikkel Lucas Overby
Strategic Alliances in Emerging High-Tech Markets: What's the Difference and does it Matter?
11. Tine Aage
External Information Acquisition of Industrial Districts and the Impact of Different Knowledge Creation Dimensions

- A case study of the Fashion and Design Branch of the Industrial District of Montebelluna, NE Italy*
12. Mikkel Flyverbom
Making the Global Information Society Governable
On the Governmentality of Multi-Stakeholder Networks
 13. Anette Grønning
Personen bag
Tilstedevær i e-mail som interaktionsform mellem kunde og medarbejder i dansk forsikringskontekst
 14. Jørn Helder
One Company – One Language?
The NN-case
 15. Lars Bjerregaard Mikkelsen
Differing perceptions of customer value
Development and application of a tool for mapping perceptions of customer value at both ends of customer-supplier dyads in industrial markets
 16. Lise Granerud
Exploring Learning
Technological learning within small manufacturers in South Africa
 17. Esben Rahbek Pedersen
Between Hopes and Realities: Reflections on the Promises and Practices of Corporate Social Responsibility (CSR)
 18. Ramona Samson
The Cultural Integration Model and European Transformation.
The Case of Romania
- 2007**
1. Jakob Vestergaard
Discipline in The Global Economy
Panopticism and the Post-Washington Consensus
 2. Heidi Lund Hansen
Spaces for learning and working
A qualitative study of change of work, management, vehicles of power and social practices in open offices
 3. Sudhanshu Rai
Exploring the internal dynamics of software development teams during user analysis
A tension enabled Institutionalization Model; "Where process becomes the objective"
 4. Norsk ph.d.
Ej til salg gennem Samfundslitteratur
 5. Serden Ozcan
EXPLORING HETEROGENEITY IN ORGANIZATIONAL ACTIONS AND OUTCOMES
A Behavioural Perspective
 6. Kim Sundtoft Hald
Inter-organizational Performance Measurement and Management in Action
– An Ethnography on the Construction of Management, Identity and Relationships
 7. Tobias Lindeberg
Evaluative Technologies
Quality and the Multiplicity of Performance
 8. Merete Wedell-Wedellsborg
Den globale soldat
Identitetsdannelse og identitetsledelse i multinationale militære organisationer
 9. Lars Frederiksen
Open Innovation Business Models
Innovation in firm-hosted online user communities and inter-firm project ventures in the music industry
– A collection of essays
 10. Jonas Gabrielsen
Retorisk topoplære – fra statisk 'sted' til persuasiv aktivitet

11. Christian Moldt-Jørgensen
Fra meningsløs til meningsfuld evaluering.
Anvendelsen af studentertilfredsheds-målinger på de korte og mellemlange videregående uddannelser set fra et psykodynamisk systemperspektiv
12. Ping Gao
Extending the application of actor-network theory
Cases of innovation in the telecommunications industry
13. Peter Mejlby
Frihed og fængsel, en del af den samme drøm?
Et phronetisk baseret casestudie af frigørelsens og kontrollens sam-eksistens i værdibaseret ledelse!
14. Kristina Birch
Statistical Modelling in Marketing
15. Signe Poulsen
Sense and sensibility:
The language of emotional appeals in insurance marketing
16. Anders Bjerre Trolle
Essays on derivatives pricing and dynamic asset allocation
17. Peter Feldhütter
Empirical Studies of Bond and Credit Markets
18. Jens Henrik Eggert Christensen
Default and Recovery Risk Modeling and Estimation
19. Maria Theresa Larsen
Academic Enterprise: A New Mission for Universities or a Contradiction in Terms?
Four papers on the long-term implications of increasing industry involvement and commercialization in academia
20. Morten Wellendorf
Postimplementering af teknologi i den offentlige forvaltning
Analyser af en organisations kontinuerlige arbejde med informations-teknologi
21. Ekaterina Mhaanna
Concept Relations for Terminological Process Analysis
22. Stefan Ring Thorbjørnsen
Forsvaret i forandring
Et studie i officerers kapabiliteter under påvirkning af omverdenens forandringspres mod øget styring og læring
23. Christa Breum Amhøj
Det selvskabte medlemskab om managementstaten, dens styringsteknologier og indbyggere
24. Karoline Bromose
Between Technological Turbulence and Operational Stability
– An empirical case study of corporate venturing in TDC
25. Susanne Justesen
Navigating the Paradoxes of Diversity in Innovation Practice
– A Longitudinal study of six very different innovation processes – in practice
26. Luise Noring Henler
Conceptualising successful supply chain partnerships
– Viewing supply chain partnerships from an organisational culture perspective
27. Mark Mau
Kampen om telefonen
Det danske telefonvæsen under den tyske besættelse 1940-45
28. Jakob Halskov
The semiautomatic expansion of existing terminological ontologies using knowledge patterns discovered

- on the WWW – an implementation and evaluation*
29. Gergana Koleva
European Policy Instruments Beyond Networks and Structure: The Innovative Medicines Initiative
30. Christian Geisler Asmussen
Global Strategy and International Diversity: A Double-Edged Sword?
31. Christina Holm-Petersen
*Stolthed og fordom
Kultur- og identitetsarbejde ved skabelsen af en ny sengeafdeling gennem fusion*
32. Hans Peter Olsen
*Hybrid Governance of Standardized States
Causes and Contours of the Global Regulation of Government Auditing*
33. Lars Bøge Sørensen
Risk Management in the Supply Chain
34. Peter Aagaard
*Det unikkes dynamikker
De institutionelle mulighedsbetingelser bag den individuelle udforskning i professionelt og frivilligt arbejde*
35. Yun Mi Antorini
*Brand Community Innovation
An Intrinsic Case Study of the Adult Fans of LEGO Community*
36. Joachim Lynggaard Boll
*Labor Related Corporate Social Performance in Denmark
Organizational and Institutional Perspectives*
- 2008**
1. Frederik Christian Vinten
Essays on Private Equity
2. Jesper Clement
Visual Influence of Packaging Design on In-Store Buying Decisions
3. Marius Brostrøm Kousgaard
*Tid til kvalitetsmåling?
– Studier af indrulleringsprocesser i forbindelse med introduktionen af kliniske kvalitetsdatabaser i speciallægepraksissektoren*
4. Irene Skovgaard Smith
*Management Consulting in Action
Value creation and ambiguity in client-consultant relations*
5. Anders Rom
*Management accounting and integrated information systems
How to exploit the potential for management accounting of information technology*
6. Marina Candi
Aesthetic Design as an Element of Service Innovation in New Technology-based Firms
7. Morten Schnack
*Teknologi og tværfaglighed
– en analyse af diskussionen omkring indførelse af EPJ på en hospitalsafdeling*
8. Helene Balslev Clausen
Juntos pero no revueltos – un estudio sobre emigrantes norteamericanos en un pueblo mexicano
9. Lise Justesen
*Kunsten at skrive revisionsrapporter.
En beretning om forvaltningsrevisions beretninger*
10. Michael E. Hansen
The politics of corporate responsibility: CSR and the governance of child labor and core labor rights in the 1990s
11. Anne Roepstorff
Holdning for handling – en etnologisk undersøgelse af Virksomheders Sociale Ansvar/CSR

12. Claus Bajlum
Essays on Credit Risk and Credit Derivatives
13. Anders Bojesen
The Performative Power of Competence – an Inquiry into Subjectivity and Social Technologies at Work
14. Satu Reijonen
*Green and Fragile
A Study on Markets and the Natural Environment*
15. Ilduara Busta
*Corporate Governance in Banking
A European Study*
16. Kristian Anders Hvass
*A Boolean Analysis Predicting Industry Change: Innovation, Imitation & Business Models
The Winning Hybrid: A case study of isomorphism in the airline industry*
17. Trine Paludan Jakobsen
*De uvidende og de udviklingsparate
Identitet som mulighed og restriktion
blandt fabriksarbejdere på det aftayloriserede fabriksgulv*
- An Empirical Study of the Fast Moving Consumer Goods Industry*
- 2000**
4. Lotte Darsø
*Innovation in the Making
Interaction Research with heterogeneous Groups of Knowledge Workers creating new Knowledge and new Leads*
- 2001**
5. Peter Hobolt Jensen
*Managing Strategic Design Identities
The case of the Lego Developer Network*
- 2002**
6. Peter Lohmann
The Deleuzian Other of Organizational Change – Moving Perspectives of the Human
7. Anne Marie Jess Hansen
To lead from a distance: The dynamic interplay between strategy and strategizing – A case study of the strategic management process
- 2003**
8. Lotte Henriksen
*Videndeling
– om organisatoriske og ledelsesmæssige udfordringer ved videndeling i praksis*

TITLER I ATV PH.D.-SERIEN

1992

1. Niels Kornum
Servicesamkørsel – organisation, økonomi og planlægningsmetoder

1995

2. Verner Worm
*Nordiske virksomheder i Kina
Kulturspecifikke interaktionsrelationer ved nordiske virksomhedsetableringer i Kina*

1999

3. Mogens Bjerre
Key Account Management of Complex Strategic Relationships

9. Niels Christian Nickelsen
Arrangements of Knowing: Coordinating Procedures Tools and Bodies in Industrial Production – a case study of the collective making of new products

2005

10. Carsten Ørts Hansen
Konstruktion af ledelsesteknologier og effektivitet

TITLER I DBA PH.D.-SERIEN

2007

1. Peter Kastrup-Misir
Endeavoring to Understand Market Orientation – and the concomitant co-mutation of the researched, the researcher, the research itself and the truth